

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

A FŐVÁROS KÖZIGAZGATÁSÁNAK TÖRTÉNETE A KIEGYEZÉSTŐL A MILLENNIUMIG

ÍRTA

DR. WILDNER ÖDÖN

91. KÖTET

4. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

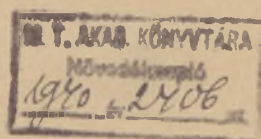
SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

A FŐVÁROS KÖZIGAZGATÁSÁNAK TÖRTÉNETE A KIEGYEZÉSTŐL A MILLENNIUMIG

ÍRTA

DR. WILDNER ÖDÖN

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	5

I. RÉSZ.

1867—1873

A kiegyezéstől a főváros egyesítéséig.

I. Köztörténeti krónika	9
II. Pest és Buda visszanyeri régi autonóm joghatóságát	12
III. A koronázás. A városok viszonya Ő Felségéhez és az udvarhoz, a kormányhoz ; országos politikai ügyek	15
IV. Statisztikai adatok ebből a korból	21
V. Változások a testvérvárosok joghatósági körében ; szervezetében. Új hatóságok és hivatalok (Főv. Közmunkák Tanácsa ; Statisztikai Hivatal stb.). Közgylési hárszabályok. Szabályrendeletek	22
1. A Közmunkatanács	25
2. Az új városi középítési bizottságok	27
3. A pestvárosi statisztikai hivatal	27
4. Hárszabályok. Szabályrendeletek	28
5. Nevezetesebb személyi változások	28
6. Városrendezés. Középítkezés. Magánépítkezés	30
7. Középítkezések. Magánépítkezés. Ingatlanárak	35
8. Közművek	36
9. Helyi közlekedés	39
10. Közgazdaság	40
11. Közélelmezés	46
12. Közoktatás és közművelődés	46
13. Szociálpolitika. (Közegészségügy, lakásügy, közjótékonyág stb.)	49
14. Pénzügyek	50
15. Buda és Pest egyesítése	53
Források	59

II. RÉSZ.

1873—1896

A főváros egyesítésétől a millenniumig.

	Oldal
I. Köztörténeti krónika 1873—1896.	63
II. Budapest területi és népességi viszonyainak általános statisztikai adatai 1874-től 1896-ig	69
III. A szervezet története	72
1. Az 1872 : XXXVI. és az 1893 : XXXIII. sz. törvénycikkek	72
2. Hivatalok, intézetek. Az alkalmazott ügyei	77
3. A fővárosi államrendőrség	80
IV. Országos ügyek és a főváros politikai állásfoglalása	81
V. Ünneplések ; diszpolgári választások ; részvétnyilvánítások	84
VI. Személyi ügyek	87
VII. Városépítés ; városrendezés ; építkezés	90
VIII. Közmunkák és közművek	96
1. Útépítés, burkolás	96
2. Csatornázás	97
3. A vízművek	98
4. Világítás	99
IX. Helyi közlekedés	101
X. Közgazdaság	104
XI. Közélelmezés	111
XII. Közegészségügy	113
XIII. Egyházi, közoktatási és közművelődési ügyek	117
1. Egyházi ügyek	117
2. Iskolaügy	118
3. Közművelődés	120
XIV. Közjótékonyosság és szociális politika	122
XV. Pénzügyek. (Háztartás. Vagyon. Kölcsönügy.)	127
XVI. Végző	130

Előszó.

Ebben a tanulmányban folytatom a testvérvárosok egyesítéséig, s tovább a millenniumig a visszatekintést, melyet »Tavaszi ébredése a pesti és budai városházán 1848-ban« c. dolgozatommal még 1928-ban elkezdtem, »Buda és Pest közigazgatásának története az 1848/49-iki szabadságharc alatt« (1936) és »Buda és Pest közigazgatásának története az 1849—1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt« (1937 és 1938) c. munkáimban továbbvittem.

Ezzel a közönség számára nyomtatásban is meg akartam őrizni Buda és Pest igazgatásának sok, nevezetes vagy korjellemző mozzanatát, amelyeknek eddig nagyrészt csak írásos emlékei voltak meg a levéltári szakkutatók részére.

A jelen, szintén nevezetes korszakra vonatkozó rész átvezet már az egyesített főváros közelebbfekvő és ismertebb korszakába, bár a nyomtatásos emlékek pl. a közgyűlési nyomtatott jegyzőkönyvek, s a Fővárosi Közlöny a nagyközönség érdeklődése számára csak későbbi időtől (a közgyűlési jegyzőkönyvek 1882-től, a főváros hivatalos lapja pedig 1890-től) fogva állnak rendelkezésre.

I. RÉSZ

1867—1873

A KIEGYEZÉSTŐL A FŐVÁROS EGYESÍTÉSÉIG

I.

Köztörténeti krónika.

1867.

Február 17. A király gr. Andrássy Gyulát kinevezi a második felelős minisztérium elnökévé. 19. Andrássy megalakítja minisztériumát (báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi-, báró Wenckheim Béla belügyi-, Lónyay Menyhért pénzügy-, Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelem-, Horváth Boldizsár igazság-, gróf Mikó Imre közmunka- és közlekedésügyi-, gróf Festetics György Ő Felsége személye körüli miniszterek; később Bedekovich Kálmán horvát miniszter.) — 19. A pesti polgárság Lévay Sándor c. püspök és septemvir vezetése alatt üdvözli Deák Ferencet a kiegyezés körül szerzett érdemeiért. — 26. Buda küldöttsége Paulovics László polgármester vezetése alatt üdvözli Deákot.

Március 8. Országgyűlési határozat felhatalmazza a kormányt, hogy az ország törvényhatóságait régi jogaikba helyezze vissza. — 12. Ő Felsége bevonulása a fővárosba. — 18. Pest városa hálafeliratot intéz Ő Felségéhez.

Május 11. Szentkirályi Móric Pest új főpolgármestere. — 21. Buda Házmán Ferencet választja polgármesterré. — 29. A képviselőház elfogadja a kiegyezés ügyében a 67-es bizottság javaslatait.

Június 8. I. Ferenc József királlyá és Erzsébet királynévá koronázása. — 12. A király szentesíti a kiegyezési törvények egy részét (a többieket július 28-án és december 27-én.). — 19. Miksa császár kivégeztetése Mexikóban.

Szeptember 19. Pest város díszpolgárává választja Lengyel Miklós egri kanonokot, aki a Szent Rókus-kórház előtt felállított Szűz Mária-szobrot adományozta.

Törvények: I. és következők: az 1848. dec. 2.-i trónváltásról; a koronázás, hitlevél, eskü, a nádorválasztás elhalasztása stb.; VIII. felelős minisztérium; XII. közös érdekű ügyek intézése; XVII. az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.

1868.

Június 10. Pest város díszpolgárának ismeri el dr. Smolka Ferencet, a Reichsrath galíciai követét, aki 1861-ben a magyar nemzet jogai mellett szállott síkra.

November 17. A pesti ideiglenes vízmű megnyitása. — 18. József főherceg a honvédség főparancsnoka.

Törvények: VI. a kereskedelmi- és iparkamarákról; XXI. a közadók kezeléséről; XXII. házadó és mentességek; XXVI.—XXXV. bélyegilletékek, személyes kereseti adó, föld-, jövedelem-, fogyasztási adók; XXXVIII. népoktatási törvény; XL. véderő; XLI. honvédség; XLII. népfölkelés; XLIV. nemzeti egyenjogúság (nemzetiségi törvény); LIII. a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek közti viszonyosság; LVI. a kisajátításról Buda és Pest városok területén; LIV. polgári törvénykezési rendtartás; LVII. Pest város 3 milliós kölcsönének adómentessége.

1869.

Március 13. Országgyűlési képviselőválasztások: Budán báró Eötvös József és Házmán Ferenc; Pesten Deák Ferenc, Wahrmann Mór, Jókai Mór, Csernátony Lajos, Vidats János.

Április 15. József nádor szobrának ünnepélyes leleplezése.

Október 21. Báró Wenckheim Béla helyett Rajner Pál lesz belügy-miniszter. (marad 1871-ig.).

1870.

Június 9. Gróf Batthyány Lajos holttestét a szervita-atyáktól ünnepélyesen átszállítják a kerepesi temetőbe ideiglenes sirboltba.

Július 18. A római zsinat proklamálja a pápai csalatkozhatatlanság dogmáját.

Augusztus 9. Királyi rendelet a placetumról; a zsinati határozat kihirdetésének eltiltása, a kihirdető papok megrendszabályozása.

November 17. Rottenbiller Lipót, volt főpolgármester halála.

Törvények: X. a Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról és a forgalom, kereskedelem érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák fedezéséről és végrehajtási közegeiről (a Fővárosi Közmunkák Tanácsa létesítéséről). — XXX. a Lánchíd megváltásáról. — XLII. a köztörvényhatóságok rendezéséről, (Pest és Buda kivételével) — LX. a Pest város ÉK részében nyitandó főközlekedési sugárút költségei fedezéséről.

1871.

Február 2. Báró Eötvös József halála ; szobrára Pest város 5000 ft-ot szavaz meg és fölkéri a Közmunatanácsot, hogy a megboldogultról utcát vagy teret nevezzen el. — 10. Rajner Pál helyett Tóth Vilmos lesz belügy-miniszter (marad 1873-ig) ; báró Eötvös József helyett Pauler Tivadar lesz kultuszminiszter (marad 1872. szeptember-ig) s budai képviselő.

Március 15. A Tóth belügyminiszter által összehívott szaktanácskozmány kimondja, hogy Buda és Pest rendezése az egyesítéstől szorosan különválasztandó és mindenekelőtt a rendezés ügye intézendő el ; de albizottságának törvényjavaslata elvben máris kimondja az egyesítést.

November 15. Andrassy Gyula gróf lemond és közös külügyminiszter lesz ; helyette Lónyay Menyhért lesz miniszterelnök ; (marad 1872. december-ig) ; Pest városa Andrassyt díszpolgárává választja.

Törvények: VIII. a bírói felelősségről. — XI. az Eszterházy-gyűjtemény megvételéről az ország számára. — XXXI. az elsőfolyamodású törvény-székekről. — XXXIII. a királyi ügyészségekről. — XLI. a Pest város által fölveendő 3 millió forintos kölcsön bélyeg- és illetékmentességéről. — XLII. a pesti Nagy-Körútról és a Három Bány-út új kiágazásáról, s az 1870. LX. t.-c. folytán nyitandó kölcsön útján emelendő építkezések adómentességéről. (Betterment-elv.)

1872.

Május 24. Zsófia-főhercegasszony, a király édesanyja halála.

Június 19. Országgyűlési képviselőválasztások ; Budán : Pauler Tivadar és Házmán Ferenc ; Pesten : Deák Ferenc, Wahrmann Mór, Radocza János (Jókai ellen), Steiger Gyula, Tavaszy Endre.

Szeptember 4. Pauler helyett Trefort Ágoston lesz kultuszminiszter (marad 1888-ig).

December 4. Lónyay Menyhért helyett Szlavy József lesz miniszterelnök (marad 1874-ig).

Törvények: VII. a Nagy-Körútra újabb 500.000 forint engedélyezése ; — VIII. Ipartörvény. — IX. a budapesti indóházakat összekötő vasútról. — XXXVI. Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről.

1873.

Március 5. Tóth Vilmos helyett gróf Szápáry Gyula lesz belügyminiszter (marad 1875-ig).

Május 9. A nagy »krach« a bécsi börzén.

Június 28. Deák Ferenc utolsó nagy beszéde a Házban (az egyház és állam viszonyáról, a lelkiismereti szabadságról stb.)

II.

Pest és Buda visszanyeri régi autonóm joghatóságát.

Pest és Buda — mint előző munkámban (*»Buda és Pest közigazgatásának története az 1849—1865. évi abszolutizmus és provizorium alatt«* 2. kötet) kifejtettem — 1861 elején igen rövid időre visszatért autonóm joghatósága élvezetébe, de már augusztus 29-én felfüggesztették és szeptember 4-én királyi biztossal fel is oszlatták közgyűlését, október 30-án pedig tanácsát. November 21-én új *kinevezett* főpolgármester és kinevezett tanács áll az élére. Ez az abszolút rendszer 1865. szeptember 22-ig tart, amikor báró Sennyey Pál főtárnokmester Krászonyi kinevezett főpolgármester helyett Rottenbiller Lipót 1848.-i és 1861.-i főpolgármestert újra hivatalába helyezi és felszólítja őt, hívja össze az 1861. évben ideiglenesen összegyűlt képviselőtestület életben maradt tagjait, hogy a régi alkotmányos rendet előkészítsék.

Ámde a közbejött, különösen háborús események még jó időre késleltették ezt. Tudvalevő, hogy a kiegyezési tárgyalások közben folytak, de az alkotmány helyreállítására csak 1867. februárjában történtek meg a döntő lépések. 1867. február 17-én Ő felsége kinevezi gróf Andrássy Gyulát, a második felelős magyar minisztérium elnökét, aki a következő napokon megalakítja nagynevű kabinetjét. Az országgyűlés 1867. márc. 8-án fölhatalmazza a minisztériumot, hogy a törvényes hatáskörükből hosszú időn át elmozdítva tartott törvényhatóságokat önkormányzati jogkörükbe helyezze vissza. A minisztérium ezirányban intézkedett Pest és Buda városokra nézve is. Ekkor már Pesten a betegségek következtében visszavonult Rottenbiller helyett Ságody Sándor alpolgármester volt a helyettes főpolgármester, míg Budán a provizóriumból visszamaradt Paulovits László.

1867. április 7.-én báró Wenckheim Béla, belügyminiszter 865, 920, 918. sz. leirataiban meghagyta Pestváros helyettes főpolgármesterének, hogy április elsejére hívja egybe az 1860—61. évi városi képviselőket a tisztviselőválasztás s a képviselőtestület újraalakítása iránt való intézkedés végett, még pedig az 1847—48. évi XXIII. t.-c., azaz a városi törvény alapján. Ugyanolyan leiratot kap Buda polgármestere. Kifejezi a belügyminiszter azt a várakozását, hogy Pest, illetve Buda alkotmányos helyzeténél és politikai érettségénél fogva az átalakulás művét higgadt és rendtartó magatartással mozdítja elő. Az új tisztikar megalakulásáig a jelenlegi tisztviselők hivatalos működését semmiben sem szabad akadályozni.

Pesten Ságody 1867. április 11.-ére hívta össze az 1861-ből életben maradt városi képviselőtestületet, mely ülésen, Ságodyn kívül Horváth Károly alkotmányos főbíró, Kerékgyártó Alajos, Alkér Antal, Agoraszto Miklós, Lombay Imre, Morlin Imre, Steinbach István, Nagy Károly, 61-es

tanácsnokok, Királyi Pál és Bogisits Lajos főjegyzők, dr. Flór Ferenc tiszti főorvos, Keresztes Károly alkapitány, két alügyész, hat aljegyző és 108 pestvárosi képviselő jelent meg.

Az ülésen Horváth Károly főbíró elnökölt. Vázolta a fájdalmas multat, de kifejezte reményét, hogy a nemeslelkű fejedelem — akinek a nemzethez nyilvánított bizodalma bizodalommal viszonztatott és aki alatt létrejött a kiegyenlítés nagy műve, melynek lehetőségében oly sokan kételkedtek — az alkotmányos mederbe tereli a nemzet életét. Kimondották, hogy 1861. óta azok az egyes polgárok, akik a város ügyeinek intézésébe befolytak, közben csakis mint magánszemélyek működtek, a viszonyok kényszere folytán, s nem vonhatók felelősségre.

Ezután tisztújítási elnökül közfelkiáltással megválasztották Ráth Károly királyi jogügyi igazgatót; a városi képviselőtestület számát 200-ban határozták meg; intézkedtek az összeíró küldöttségek és a kijelölő bizottmány megalakítása iránt; a tisztújítás határnapjául május 6-át tűzték ki.

Intézkedtek a királyi koronázás előkészületei iránt is, amelyek fővezetését gróf Batthyány Imre főlovászmester gyengélkedése miatt gróf Szápáry Antal vitte. Pest város polgári bizottmánya élén Vetsey Sándor és Sztupa György bizottsági tagok állottak.

A tisztújítás május 6-án s a következő napokon a Nemzeti Lovardában történt meg. Ez alkalommal Steiger Gyula, mint helyettes főügyész, Thaisz Elek, mint helyettes főkapitány és Gerlóczy Károly, mint helyettes jegyző működtek. Az előkészületek után, s miután az eddigi tisztikar és képviselőtestület szabályszerűen lemondott, május 11-én történt meg az új tisztikar tényleges megválasztása. Ekkor 3998 jogosult polgár szavazott. Megválasztották *főpolgármesternek*: Szentkirályi Mór, volt pestmegyei alispánt 2610 szavazattal (Vidats János 1356 és Bereznay István 11 szavazata ellenében); *főbírónak*: Agoraszto Miklóst 3459 szavazattal; *főkapitánynak*: Thaisz Eleket 2628 szavazattal; *alpolgármesternek*: Gamperl Alajost; *közigazgatási tanácsnoknak*: Kada Mihályt, Hamza Mátét, Békey Imrét, Polgár Károlyt, Feszli Ágostont és Kamermayer Károlyt; *8 törvényszéki tanácsnoknak*: Szloboda Ignácot, Sántha Gábort, Bogisits Lajost, Mirth Antalt, Preisler Józsefet, Rajkovits Mártont, Pajor Tituszt (büntető törvényszék elnöke), Steinbach Istvánt.

Ságody Sándort, aki 1823. óta szolgálta a fővárost nagy kitartással, öregsége miatt kihagyták, amint kimaradt a régi alkotmányos főtisztviselők közül Thanhoffer Pál, Nagy Károly, Lombay Imre stb. A többi állásokra megválasztottak között utóbb nagyobb hírre tettek szert: Barna Zsigmond főjegyző, Gerlóczy Károly jegyző, Cserhalmay Ferenc főszámvevő, (utóbb a honvédségi hadbiztosság főnöke), Csengey Endre főügyész, Rupp Imre aljegyző, utóbb a Közmunkatanács miniszteri tanácsosa, Erdélyi Sándor

aljegyző, a későbbi igazságügyminiszter. A tisztviselők az esküt május 19-én a Nemzeti Lovarda és Nemzeti Múzeum közötti téren, Isten szabad ege alatt, a fenyőágakkal és virágokkal, szőnyegekkel díszített emelvény, aranyozott nagy feszület és Ő Felsége arcképe előtt tették le, mire Szentkirályi főpolgármester elmondotta programbeszédét.

A törvényhatósági bizottság választásán május 31-én 2552 polgár szavazott. Legtöbb szavazatot nyertek (2540-et) Halbauer Nándor és Jálits Ferenc. A megválasztottak sorában voltak a tudomány, irodalom és művészet, az országos politika és a tekintélyes polgárság nevezetességei. Így elsősorban Deák Ferenc (2002 szavazattal), Balassa János, Ballagi Mór, Barabás Miklós, Bókay János, Busbach Péter, Csengery Antal, Emich Gusztáv, báró Eötvös József, Feleky Miklós, Gorove István, Hollán Ernő, Kautz Gyula, báró Kemény Zsigmond, Királyi Pál, Kléh István, Lónyay Menyhért, Pulszky Ferenc, Radocza János, Röck Szilárd, Rottenbiller Lipót, Toldy Ferenc, Tóth Lőrinc, Ybl Miklós, Zsigmondy Vilmos, Harkányi (Koppély) Frigyes és Fülöp, Sztányi (Ullmann) Izidor, Wodianer Albert, Wahrmann Mór stb. Ezeken kívül a közelebbi években a városi ügyekben jelentős szerepet játszottak: Széher Mihály, Tavaszy Endre, Sztupa György, Havas Sándor, Steiger Gyula, Simon Flórent, Weisz Bernát Ferenc, s közöttük az egykori »szószóló« Staffenberger István.

Budán a törvényhatóság újjáalakításával Hunfalvy János volt megbízva. Május 21-én történt meg a tisztújítás, amelyen *polgármesternek* a 48-as Házmán Ferencet választották meg, *főbírónak* Áldassy Antalt, *főkapitánynak* Kovách Károlyt, közigazgatási tanácsnokoknak Petrovics Szilárdot, Peregrinyi Eleket, Országh Sándort, törvényszékieknek Deréky Istvánt, Rupp Zsigmondot, Heinrich Ödönt, Kerntler Ferencet; főügyésznek Chira Eleket, majd — mikor tanácsnok lett — Tomaschek Bélát, főorvosnak Frenreisz Ferencet, főjegyzőnek Alkér Gusztávot, majd Funk Kálmánt. Ó-Buda élén Prohászka András főbíró állott, de mint közigazgatási szakférfiú Harrer Pál jegyző, utóbb polgármester játszott főszerepet.

Házmán, aki 1849. óta állandóan emigrációban volt, csak június 13-án érkezett haza, mint mondta — »tizennyolc évi távollét után az ígért földjére, a szüzesített és erkölcsökben föltámadott hazába« —, addig Áldassy főbíró helyettesítette.

Az új budai törvényhatósági bizottsági tagok között nevezetesebb szerepet játszottak: Andorffy Károly, Andaházy László, Balásy Antal, Ribáry Ferenc és József, Scheich Károly, Entz Ferenc, Holtzspach András és Jakab, Schwartz Ferenc, Reitter Ferenc, gróf Karátsonyi Guidó, Hegedűs János, Nendvich Károly, Pauler Tivadar, Madarassy Pál, Heinrich János stb. A közgyűlés lojálisan tiszteletbeli képviselőkké választotta Deákon kívül az Andrássy-minisztérium minden tagját és Szilávy József, Hollán Ernő, Tanárky Gedeon és Zeyk Károly államtitkárokat.

III.

A koronázás. A városok viszonya Ő Felségéhez és az udvarhoz, a kormányhoz ; országos politikai ügyek.

A nemzet és az uralkodó között, oly sok viszontagság után, létrejött kiegyezés Buda és Pest helyzetét is örömdetesen megváltoztatta. Az egész vonalon megérzett a szabadság fellélegzése. A depressziót hívő, sőt utóbb hisztérien és könnyűvérű optimizmus váltotta fel. Amidőn az ország és nemzet tekintélye és súlya előtérbe lépett, ezzel együtt növekedett Buda és Pest mint a máris egynek tekintett főváros tekintélye és súlya, sőt hegemoniája is. I. Ferenc József, mint koronás király, most már nem a koronatartományok központjainak egyikét, hanem mint a dualizmusban nagy súllyal latbaeső Magyar királyság fővárosát látta benne. S ha Bécs mindig közlebb is maradt szívéhez — halála után derült ki, hogy Bécs mélyebb hálája nélkül — ha igazi székvárosának és otthonának az egyetlenné mondott »császárvárost« tekintette: Budához és Pesthez is iparkodott melegebb viszonyba lépni. Ebben felejtethetlen, őszinte magyarbarát életepárja hathatósan támogatta. Most sokkal gyakrabban időztek Magyarországon, Budán és Gödöllőn s a királyi udvartartás mozgalma és büszke fénye rááradt a testvérvárosokra és az országra.

Tanujelét látjuk ennek már akkor, amikor a királyi pár a felelős minisztérium kinevezése után, március 12.-én bevonul. Pest város főpolgármesterének üdvözlétére az uralkodó így felelt: »Örvendek, ha a szerencsésen változott viszonyokban a két testvérváros is, mint az ország szíve, jobb idők hajnalát látja, mert ha a szív bizalomteljesen és életerősen dobog, akkor az egész test, az ország lakossága is, jobb létének és megelégedésének fog örömdethetni.« Fokozódott ez a melegség a *június 8.-i koronázás* ünnepében. A király utóbb is sokszor érezte kegyét a teljesen lojálissá vált testvérvárossal. Látogatásai, érdeklődése, kulturális és jótékonyági adományai bizonyítják ezt.

A királyné pedig nagy szépségével, bájával, az ország nagyjai, például Deák, Andrássy, Jókai stb. iránt tanúsított figyelmességeivel, s azzal az igyekezetével, hogy maga és gyermekei közelebbi részt vegyenek a magyar kultúrában, egészen elragadta és örökre meghódította a lovagias és könnyen hálás magyar nemzetet, valamint Budát és Pestet. E városoknak igazi koronagyémántjaként, mély tűzzel ragyogott. Budán szülte utolsó leányát, Mária Valériát (1868. ápr. 22.), akit »magyar leányá«-nak nevezett. Miután többektől és különösen Falk Miksától nagy szorgalommal tanult meg magyarul, Rudolf trónörökös mellé vette magyar nevelőül Rónay Jácintot, az egykori szabadságharcos tábori papot, sok évi emigránst, Kossuth gyermekeinek tanítóját és Széchenyi forradalmi hangú Blick-jéneksajtó alárendezőjét. Sűrűn és hosszasan időzött gyermekeivel a budai várban, Gödöllőn ; a János-

hegyen ma is emléktábla hirdeti, hogy ez a szép kilátóhely, milyen kedvence volt. Nagyszerű lovagló sportja, falkavadászatai melléje és kíséretébe vonzották az ország és Pest-Buda legdaliásabb gavallérjait, élükön az 1851-ben »in effigie« felakasztott kossuthista Andrássy Gyulával, az ország miniszterelnökével, aki utóbb a Monarchia oly befolyásos közös külügyminisztere lett.

Az udvari fogadások, bálók és egyéb vigasságok csillogó mozgalomba hozták a fővárost és előkelő magyar társadalmát, amely fölhagyott eddigi hazafias passzív rezisztenciájával. Ez a felső réteg megnyitotta szalonjait s résztvett a testvérvárosok mulatságaiban. De résztvett a társadalom jótékonyági, kulturális és művészeti mozgalmaiban is. Sőt a külföldi előkelő osztályok példájára megízlelte az előtte addig eléggé ismeretlen közgazdasági életet. A főnemes már nemcsak földesúr volt, hanem szíves fogadásra talált a bank-, vasút-, biztosítási körökben, az élelmes üzletemberek által felkínált, sokszor csak reprezentatív szerepben. Nagy része volt ebben az emancipáció által fölemelt zsidóság ügyeskedéseinek is. A keresztény főuraknak és gentrynek ez a szereplése a mai távlatból legtöbbször nem tekinthető mély értéknek, de tagadhatatlan, hogy az ipar és kereskedelem fejlődésében az igazán komoly munkásoknak a felekezeti és faji tekintetek félretételével végzett válvetetett fáradozása túlségített a kezdet nehézségein.

Ugyancsak fokozta a két testvérváros dinasztikus érzéseit a boldog-emlékű József nádor fia: József főherceg, a magyar királyi honvédség első főparancsnoka. Eredeti magyar ember volt s méltó részt vett ki abból az érdemből, hogy az ő ága egészen magyar királyi hercegi hercegi család lett, aminek ódiúmat többször kellett éreznie a bécsi udvari körök részéről. József főherceg nemcsak a honvédség kivirágztatásán s a tűzoltóság szervezésén fáradozott, hanem mint természet- és nyelvbúvár, a Margit-sziget, Alcsúth és a fiúmei Villa Giuseppe parkjának buzgó és áldozatkész fejlesztője s a cigánykérdés megoldásának megkísérője is kitűnt.

A két testvérváros minden alkalmat megragadott, hogy a dinasztíának hódoljon. Főlíratokban, küldöttségekben alaki kifejezést adott ennek a királyi családot ért minden örömben és bánatban. Így például Miksa, mexikói császár, a király öccse tragikus halálakor (1867. június 19.), József nádor szobrának 1869. április 25-én történt leleplezésekor, Gizella királyleány násza alkalmával (1873) sőt a király anyja, az egykor végzetes súlyú Zsófia főhercegnő halálakor is (1872. május 28.), amikor a nemzet természetes hidegségét Pest városa részvétirata ebbe a jellemző, diplomatikus formulába burkolta: »... a Habsburg-ház tagjainak egyik legkülönbike, aki a népek millióinak boldogítására hivatott magzatnak életet adott.«

Koronázás. Az 1867. június 8-án tartott koronázási ünnepségekben Pest és Buda eszmei és érzelmi közösségben, mint az ország egy fővárosa, a korszakos eseményhez méltóan vette ki részét. A felvonulásokban, szertartások körül kiküldöttei a történelmi hagyományoknak megfelelőleg,

mint a királynak oldalkísérete szerepeltek. Pestvárosa a Ferenc József-téren létesítette a koronázási dombot, amelyre fellovagolva a király a négy égtáj felé való jelképes kardvágásokat végezte. Ezt a dombot az ország összes vármegyei földjéből hordották össze. A felküldésre szánt földet szimbólikus jelentőségű, történelmi vonatkozású helyekről válogatták kic. Így például Pestvármegye Alpár síkjáról, Zala Deák hazájából, Esztergom Szent István szülőhelyéről, több megye Rákóczi tetteinek színhelyéről, Buda a Jánoshegy tetejéről stb. (Ezt a dombot utóbb évekig tartó vita után városrendezési érdekből a 70-es évek elején távolították el.)

Pest kiadásai az ünnepség körül 120.062 frt 28 kr-t tettek ki; ebből a nézők emelvényeinek bevételéből 23.809 frt 20 kr folyt be, úgy, hogy a tulajdonképeni költség 96.253 frt 8 kr-t tett ki. Buda sokkal kisebb költségeit a kellő saját fedezet hiányában Ő Felsége adományából fizette.

Különösen érdekes látványosság volt a június 11.-i festői felvonulás, amely a két város természetbeni adományait vitte fel a királyi párnak. A pesti menet élén száznál több fehérruhás, kék és nemzetiszínűszalagos hajadon haladt virágkosarakkal; majd a sütők vitték nagy készítményeiket s a cukrászok a királydombot ábrázoló cukorremeket. A gulyások, csikósok népviseletükben hajtották élő állataikat, köztük két aranyos szarvú díszökröt. A halászok nagy halakat, a bognárok két óriás boroshordót, a földművesek és kertészek veteményeiket, a molnárok a malomipar termékeit stb. vitték a királyi párnak. Hasonlókép vonult fel Buda szerényebb menete.

A koronázásnak azonban a két város rendezése is állandóbb hasznát látta. Az utcák kövezése, középületek csinosítása, fák ültetése, az utcai névtáblák rendezése tartoznak ide, a szegényeknek jutott jótékony adományokon kívül.

Viszony a kormányhoz. A két testvérváros ebben a korszakban igen sok esetben élvezte a kormányok segítségét. Különösen gróf Andrássy Gyula volt az, aki a fővárost minden téren emelni akarta, amiről utóbb a városrendezés fejezetében lesz szó. A szabadságait visszanyert két város nagyon örült ennek, de olykor mégis bizalmatlanul tekintett fel a kormányra és autonómiája védelmében néha túllőtt a célon, úgyhogy a higgadt államférfiaknak kellett hangoztatni, hogy a városok nem lehetnek állam az államban. Ilyen összeütközések példái az adóigazgatás, a rendőrség, a tisztújítások megtartása, a sertésszállások, a fölterjesztések és jóváhagyások stb. ügyeiben láthatók. A kormány azonban mindig csakhamar érvényesítette tekintélyét és simán eloszlatta a félreértéseket. A testvérvárosok politikai állásfoglalása pl. az országgyűlési választásoknál, nem mutat teljes egységet, — mindig jut a közjogi ellenzéknek, s Kossuth híveinek néhány mandátum, a közgyűlésben is mutatkoznak a külön pártok szerint való csoportosulások. A későbbi kerületi »törzsfőnöki« erős szervezettség azonban ebben a korban még csak csirájában van meg.

Országos politikai ügyek.

a) *Az izraeliták egyenjogosítása.* 1867. elején az esküdtszéki képességgel bíró lakosok kimutatásából az izraelitákat kihagyták. Ezt az igazságügy-miniszter július 18.-án helytelenítette, mire az 1868. évre szóló szolgálati lajstromban már megtörtént a kiegészítés.

Az 1867. júl. 24.-i közgyűlésben napirendre került volna Gelléri Szabó János, képvisleti tag következő indítványa: »Mondja ki a közgyűlés határozatilag, miszerint Pest város képviselőtestülete érkezettnek látja az időt arra nézve, hogy a magyar államban lakó izraeliták minden politikai és polgári jogokban a teljes jogegyenlőség alapján részesíttessenek és óhajtja, hogy a magas törvényhozás is az izraeliták jogegyenlőségét mihamarabb mondja ki és törvénybe iktassa.« Gelléri Szabó János azonban, tekintettel arra, hogy az izraeliták jogegyenlősége tekintetében az országgyűlés előtt is már tétetett indítvány és annak tárgyalása a legközelebbi országgyűlés sürgős teendői közé vétetett fel; tekintve, hogy a minisztérium komolyan át van hatva annak fontosságától, hogy ez a kérdés a korszellemnek megfelelő szabadelvű értelemben megoldassék s ez ügyben egy törvénycikk alkottassék; tekintve, hogy éppen Pest belvárosának nagyérdemű képviselője, Deák Ferenc volt az, aki ezen nagyfontosságú ügyet az országgyűlésen a mondott irányban szóba hozta; tekintve, hogy Gelléri Szabó képviselőtársai részéről az a megjegyzés tétetett, hogy ha indítványát Pest közgyűlése az országgyűlési tanácskozások megkezdése előtt tárgyalná, könnyen az a színezete lehetne a dolognak, mintha Pest közgyűlése a kormányra nyomást kívánna gyakorolni, ami a jelen körülmények közt nem szükséges, sőt az ügy megoldásának talán árthatna — indítványttevő indítványát visszavonta. Pulszky Ferenc azonban, az indítványt fölvéve, kívánta, hogy a közgyűlés fejezze ki azt a meggyőződését, hogy a szabadságot Magyarországon valláshoz kötni nem lehet. A közgyűlés Gelléri Szabó János visszavonó nyilatkozata alapján az ügy felett napirendre tért. (21.290 és 21.291. közgy. sz.)

A zsidók egyenjogosításáról szóló törvényjavaslatot 1867. december 20-án fogadta el a képviselőház. Érdekes, hogy Kerkápoly Károly előadó a törvény szövegének megfelelő címet terjesztette elő, míg Tisza Kálmánnak, a 7. osztály előadójának javaslata szerint címben és szövegben nem az izraelitáknak, hanem »az ország különböző hitvallású lakosainak« polgári és politikai jogok tekintetében való egyenjogosításáról van szó. Az ügy annyira elő volt készítve, hogy úgyszólván vita nélkül végeztek vele egy ülésben, több más törvényjavaslattal együtt, s a legtöbb napilapban sem fűztek hozzá kommentárt. A zsidók »illetéktelen gazdasági és társadalmi túlsúlya« akkor még nem volt szempont.

Az 1867: XVII. t.-c. »az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai tekintetben« 1. §-ában kimondja, hogy »az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jogok gyakorlására egyaránt jogosított-

taknak nyilváníttatnak.« A 2. §. pedig: »minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.«

Budán az 1868. március 3-án tartott közgyűlésben szót emel Mandl Ferenc képviselő (keresztény vízivárosi polgár, molnármester) és felemlíti, hogy izraelita hazánkfiai már 1848—49-ben a legnagyobb önfeláldozással és vitézséggel küzdöttek a honvédek sorában a haza jólétéért és közülők számtalanán vértettek el a szabadságért, egyenlőségért és az 1848-as alkotmányért. »Mindennek ellenére, fájdalom, 19 esztendeig voltak még kénytelenek az ország többi lakóival egyenlő jogosításukra epedve várakozni és amaz, az országgyűlés által kimondott, Ő Felsége, a király által már szentesített törvény után szomjúhozni, mely őket velünk minden tekintetben egyenlő jogokkal ruházza föl. Mivel pedig okvetlenül kell, hogy ezen, minden szabad-
elvű és igazságos honfi által bizonyára örömmel üdvözölt törvénynek érvény és foganat szereztessék és ez csak akkor érethetik el, ha izraelita hazánkfiai, kik velünk minden terheket közösen viselnek, egyszersmind az általunk élvezett jogokban is tetteleg részesíttetnek«, indítványa odaterjed, hogy közülők néhányan a városi képviselőtestületbe fölvétessenek oly végre, miszerint a közgyűlési és bizottsági tanácskozásokban résztvehessenek s e város lényegesebb ügyeiben eldöntéssel is közreműködhessenek.« A budai közgyűlés 40. sz. határozatában kimondja, hogy az indítványozó által felhozott elvitázhatatlan érdekből az indítványt egyhangulag elfogadja és ezzel határozattá emeli. Minthogy azonban a képviselők száma jelenleg teljes és így nem szaporíttathatik, a Budán lakó izraelita honpolgárok közül, »tekintve jó hírnevüket, népszerűségüket, szakképzettségüket és a közügyek iránti ismert érdekelttségüket: »Neumann Fülöp, Bauer Miksa, Hatschek Márton, Beer Márton és Löblin Miksa urakat Buda szabad kir. főváros tiszteletbeli képviselőül közfelkiáltással »elválasztja.«

b) A közgyűlések által tárgyalt egyéb országos ügyek közül nevezetes, hogy mind a két közgyűlés elutasította Újvidék város azon kérését, hogy vele együtt a két város is tiltakozzék a törvényhozásnál és kormánynál báró Majthényi királyi biztos azon ténye ellen, hogy a nemzetiségi párti Jovanovicsot és Mileticset katonákkal elfogatta. (1873.)

Feltűnők azután azok a felszólalások s részben közgyűlési állásfoglalások, amelyek határozottan a *katolikus vallás és egyház ellen* irányultak. Ennek megértésére vissza kell idézni a 70-es évek korhangulatát, amelynek kialakulásában nemcsak az olasz királyság és IX. Pius harca, a politikai és forradalmi liberalizmus, hanem az elbizakodott materialista-monista természettudomány, a marxista elméleti kommunizmus, a dogmatámadó bibliakritika, a túlhajtott racionalizmus, a francia, olasz, angol és német szabadkőművesség, a porosz kíméletlen »Kulturkampf« játszottak szerepet. Ezek eszméi és propagandája az 50-es, 60-as években nálunk is széles rétegekben elterjedtek, s a 70-es évek elején a katolikus

egyház elleni támadásokba mentek át. A testvérvárosok közgyűlései elé is többször kerültek ilyen ügyek.

Így például a Jász-Kún kerületek 1870-ben köriratban kérték, írjon föl Pest és Buda is a hazai zárdák eltörlése, a szerzetesi javaknak országos javakká alakítása, népnevelési, közoktatási célokra fordítása s a király adományozása által nyert papi javak elvétele iránt. Pest tudomásulvétel, Buda fölterjesztést határozott.

A csalatkozhatatlansági dogma ellen Buda 1871. szeptember 4-i közgyűlésében Ribáry Ferenc képviselő emelt szót és kifejtette a dogma veszélyeit a honpolgári kötelességek teljesítése tekintetében. A városnak, mint patrónusnak kötelessége megakadályozni a dogma kihirdetését templomban és iskolában. Előadása »harsogó éjjenekkel fogadtatott«. Vele szemben Ráth plébános kifejtette, hogy a közgyűlésnek nincs joga ez ügghöz hozzászólni, mert kizárólag a dogmára tartozik. P—y E. tanácsnok oly erős kifejezéseket használt, aminőket az országházban¹⁾ Simonyi Ernő képviselőtől rossz néven vett a katolicizmus: »Ő, ha valaki az, bizonyára jó katolikus, de azt véli, hogy a papok furfangosak és kifoghatnának a dogma kihirdetését tiltó rendeleten. Így például a plébános hivathat valahonnan egy barátot s ezzel hirdetteti ki a dogmát, amely esetben nem esik büntetés alá, mert nem ő hirdette ki. Ki kell tehát mondani, hogy ezt a dogmát, amely a »placetum regium«-ot nem nyerte el, jogilag létezőnek nem tekintheti. A közgyűlés nagy szótöbbséggel kimondotta, hogy a dogma kihirdetését a kegyurasága alatt álló egyházakban és iskolákban jogsértésnek tartja és azoknak a lelkészeknek, vagy barátoknak, akik ezt megteszik, járandóságukat megszünteti.

Akadtt városi képviselő, aki a budai Erzsébet-apácák ellen vizsgálatot akart indíttatni, mert az a mende-monda járta, hogy ők is fegyelmi büntetésül a befalazást alkalmazták, mint a hírek szerint krakói apácák Ubrik Borbála ellen, Ennek esetéről a korabeli panorámák még évek múlva is rémes képeket mutogattak. A budai közgyűlés azonban pozitív alap hiányában nem rendelt vizsgálatot s a felszólalás fölött napirendre tért.

1873-ban július 10-én Pest közgyűlése Sztupa György indítványára kimondotta, hogy Deák Ferencnek, a Belváros országgyűlési képviselőjének az Országházban, június 28-án tartott vallás-programmbeszédjének minden egyes tételét, mint lelkéből merítettteket magáévá teszi, e beszédért köszönetét írásban fejezi ki az ünnepelt hazafinak s a köszönetlevél szerkesztését Barna Zsigmond főjegyzőre bízta. (Tudvalevőleg Deáknak ez a nagy beszéde az egyház és állam viszonyáról s lelkiismereti szabadságról volt a haza bölcsének parlamenti hattyúdala.)

¹⁾ L. Szekfű: Magyar Történet. VII. k. 326. old.

IV.

Statisztikai adatok ebből a korból.

Mielőtt Buda és Pest közigazgatásának belső történetét és állapotrajzát vázolnók, hasznos lesz a színhelyre és népességre vonatkozó néhány jellemző statisztikai adatot közölni.

Ezeknek az adatoknak alapja részben az 1869. december 31-re vonatkozólag tartott népszámlálás, részben a fővárosi statisztikai hivatal által 1874. évre, vagy a közbenső évek valamelyikére nézve közzétett adatszoport.

A kormány 1869. december 31-ére éjjélre nézve az országban általános népszámlálást rendelt el. A pesti közgyűlés Steiger Gyula, bizottsági tag elnöklete alatt bizottságot küldött ki az ügy előkészítésére.¹⁾ 1869. őszén szervezték a statisztikai hivatalt s a szervezést a belügyminiszter december 1-én jóváhagyván, a hivatal vezetőjévé Körösi Józsefet választották meg. 1870. január 3-án tartották meg Pesten és Budán a népszámlálást, az előbb említett határidőnek állapotját véván —, Budán Hunfalvy János elnöklete alatt. Pest költsége 12.841 frt 55 kr-t tett ki.

A népszámlálás szerint volt Pesten 5259 ház (1857. óta 841-gyel szaporodott). A házak közül volt földszintes 3831, 1 emeletes 767, 2 emeletes 469, 3 emeletes 175, 4 emeletes 17. A lakások összes száma 63.454 volt, ebből 1 szobás 22.335. Pincében volt a lakások egy tizede. A lakások $\frac{2}{5}$ -e volt túlnépes, azaz bennük több, mint 4 lakó lakott szobánként. 30.000 volt az albérlők és ágyrajárók száma.

A népszám kitett a Belvárosban 24.952-t, a Lipótvárosban 21.760-at, a Terézvárosban — melyhez akkor még a mai Erzsébetváros is tartozott — 73.760-at, a Józsefvárosban 44.831-et, a Ferencvárosban 20.189-et, a Kültelkeken 13.631-et és Kőbányán 4353-at; Pesten összesen tehát 200.476-ot, akikből 97.735 volt nőnemű.

Buda és Óbuda lakossága ugyanakkor 70.000-et tett ki kerekszámban.

A két testvérváros összes polgári lakossága tehát 270.476. Ehhez járult 9873 katonai egyén. (Bécs 640.747; Hamburg 302.082)

A szaporulat az 1857. évi összeírástól 1869-ig, tehát 12 év alatt 49·2%, még pedig a jobbparton 26·2%, a balparton 51·1%; évi átlagban 4·10%.

Az 1870-től való fejlődésre a legközelebbi években világot vet az, hogy 1874-ben Budára 69.573, Pestre 227.294, összesen tehát Budapestre, az egyesített fővárosra, 296.867 lelket mutatnak ki hivatalosan.

Statisztikai hivatalunk akkor még bölcsőjében volt, ennél fogva a feldolgozásban is hiányzik a maisok kategória, összecsoportosítás és vonatkozásba-hozás. A meglevő kimutatásokból közöljük a következőket:

A népesség 94·34%-a volt magyarországi *honos*, 4·7%-a *ausztriai*, a többi egyéb *külföldi*. (Az anyanyelv szerinti bevallás és csoportosítás

¹⁾ Steiger érdemeiért 1870-ben a III. o. vaskoronarendet kapta.

csak 1880-tól kezdődött.) Az *analfabétákra* vonatkozó kimutatást is inkább csak hozzátvetőlegesen lehet tekinteni. A 6 éven felüliek közül 27·8% volt analfabéta. A *vallás* megoszlása a következő volt: római katolikus 72·3, izraelita 16·6, ágostai evangélikus 5·3, ev. református 4·8%, a többi görög keleti és egyéb vallású. Érdekes a vallásoknak a városrészek szerinti megoszlása; ebből csak a római katolikusok és izraeliták adatpárját soroljuk föl. A mai Vár-Tabán-Krisztinavárosban r. k. 85·8%, izr. 4·9%; a Vízivárosban és Országúton r. k. 88·5%, izr. 3·3%; Újlakon és Óbudán r. k. 77, izr. 15·5%; a Belvárosban r. k. 73, izr. 7·4%; a Lipótvárosban r. k. 53·2%, izr. 34%; a Terézvárosban és a későbbi VII. kerületben — r. k. 55·4, izr. 35·8%; a Józsefvárosban r. k. 83·1, izr. 4·9%; a Ferencvárosban r. k. 81·1, izr. 4·6%; Kőbányán r. k. 83·9, izr. 5·2%. A jobbparton átlagban 83·9, a balparton 68·3% a r. k.-ok aránya, az izraelitáké pedig a jobbparton 7·8, a balparton 19·6%.

A *foglalkozási* statisztika csak a keresőkre és jobbra csak férfiakra terjed ki és így nagyon hiányos. Eszerint őstermelésben 1721, iparban 41.097, forgalomban 2818, kereskedelemben 9983, személyes szolgálatokban 41.800, szellemi foglalkozásban 6696 ember volt foglalkoztatva. A személyes szolgálatok kategóriájában találunk 3556 szakácsnét és 274 kéjnt. Az iparban és kereskedelemben való foglalkozás számait majd a közgazdaság címe alatt adjuk. Megjegyzendő már most, hogy az iparban foglalkozók $\frac{3}{4}$ része magyar; minden 4. ember izraelita, a kereskedelemben szintén 25% az izraelita, ellenben a testi szolgálat kategóriájában csak 8—9%, az értelmiségi foglalkozásban pedig 20%.

Végül a *népmozgalmi* adatokból, de már az 1874. évi kimutatásból, csak annyit közlünk, hogy az élveszületések arányszáma 44·1‰, a halálozásoké 43‰, a 0—5 éves korig való gyermek-halandóság 26·7‰. A házasságkötéseké 8·4‰. Rögtön szembetűnik a halálozási arányszám rendkívüli magas volta, amit a fejletlen közegészségügyi berendezéseknek (rossz kövezet, por, csatornázás, víz, köztisztaság hiányosságai stb.) kell tulajdonítani.

V.

Változások a testvérvárosok joghatósági körében; szervezetében. Új hatóságok és hivatalok (Főv. Közmunkák Tanácsa; Statisztikai Hivatal stb.). Közgyűlési házszabályok. Szabályrendeletek.

Az abszolutizmus és próvizórium alatt tapasztaltuk az állami — még pedig idegen állami — felügyeletnek és beavatkozásnak egyre nagyobb mértékben való kiterjesztését a helyhatósági autonómia rovására. Ennek célzata elsősorban rendőri volt: a forradalminak és államellenesnek tartott

önkormányzat bizalmatlansággal telt békóba verése. De a dolgok mélyén még egyéb ok is rejtőzött, amint ez az utóbbi alkotmányos korszakban kivilágolt.

Az osztrák császárság ugyan híres volt arról, hogy az új eszméktől és intézményektől merev és kicsinyes konzervativizmussal zárkózott el. De hiába, az idők mégis haladtak, a népesség szaporodott, differenciálódott, s ezzel a természetes haladással a kormányzatnak és közigazgatásnak is, bár kénytelen-kelletlen, lehetőleg lépést kellett tartania. Az államnak hovatovább erős központi szervezetre és erélyes eljárási módokra volt szüksége. És ha nem is lett volna önkényuralom, bele kellett nyúlania helyi önkormányzati jogkörökbe, hogy az igazgatás egységét pontosságát és gyorsaságát lehetőleg biztosítsa. Ezenkívül egészen új feladatok is merültek föl, amelyek végzésére a helyhatóságok régi és avult szerkezetében és személyzetében hiányzott a teljes alkalmasság, a célok kész elismerése és érvényesítése, a tapasztalat, pontosság és szakértelem.

Pest és Buda az abszolutizmus alatt kénytelen volt az osztrák kormány és osztrák-cseh beamterjei önkényét elszenvedni az adó-, rendőri, polgári és büntetőtörvénykezés dolgaiban, sőt — szinte elviselhetetlenül — a bántó okvetetlenkedést magánügyekben is, a spiclik és konfidensek gyalázatos garázdálkodását.

Az alkotmány helyreálltával eltűntek ugyan a gyűlöletes eszközök, az önkormányzat veszedelmétől való ideges félelem, azonban a változás lényeges okánál fogva, melyet fentebb említettünk, a magyar kormány sem engedte ki erélyes kezéből a vezetést, és nem állott el többé saját feladat- és jogkörének fokozatos kiterjesztésétől. De ebben eljárása merőben különbözött az abszolút időkétől. A magyar nemzettől való teljes idegenkedés, a terror és elnyomás helyett a nemzeti összetartozás érzésének fontosságát hangoztatta; a meggyőzés és jóakarat eszközét használta. S az autonómiának a legtöbbször el kellett ismernie a támogató vezetés hasznát s a nemzet egységét valló azt az igazságot, amelyet Kossuth már 1848 idusa előtt hangoztatott s Deák is mindig vallott; hogy t.-i. a törvényhatóságok nem lehetnek »állam az államban«.

Az államkormány korszakunkban Pest és Buda közigazgatásának következő ágaiba nyúlt bele erőteljesen, szervezeti változásokat is okozva vagy legalább előkészítve: polgári és büntető törvénykezési ügyekben; a fővárosi rendőrségnek, az adóigazgatásnak, a középítkezések fő irányításának állami szervek által való intézésével. Az iskolai szervezetben és a tanfelügyeletben is egyre jobban erősödött az állami beavatkozás.

Ami először is a *törvénykezést* illeti, a polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. LIV. t.-c. még meghagyja Budán és Pesten a városbírónak, az első folyamodású városi törvényszéknek, valamint a vásári bíróságoknak jogait, de az összeolvadás már elkezdődik azzal, hogy a fővárosi törvény-

székek polgári és büntető osztályai már néhány éve, a nagy terhekre való tekintettel, államsegélyt kapnak. (Így például Pest városa 1867-ben 128.000 frt-ot.) Az 1871: XXXI. t.-c. szerint azonban 1872-től kezdve a városi törvényszékek megszűnnek, a városbírák kiesnek az oszlopos városi tisztviselők közül, s az új rendszerű városbíróság hatósága az ú. n. bagatell ügyekre csökken. 1872-től ugyancsak kiválik a városi szervezetből a telekhivatal.

A *fővárosi rendőrség* is hovatovább állami ingerencia alá kerül, ami majd 1881-ben a XXI. t.-c. szerint válik teljessé. Addig is a fenntartás költségei közös viselésének hányadáról a fővárosok és az államkormány közt sok vita folyik, úgyszintén a konkrét ügyek és hatáskörök — pl. szabályrendeletek alkotása — illetőségének megoszlása körül. A kormány, csak úgy mint a közvélemény, kifogásolja a városi rendőrségnek lanyhaságát a közbiztonság, a tilos kártyajátékok, a sebes hajtás, a közerkölcsiség terén. Igaz, hogy e részt a közgyűlés és rendőrfőkapitány közt is vannak súrlódások, sőt ilyenekre kell visszavezetni az új alkotmányos főpolgármester, Szentkirályi Móric lemondását 1868-ban, Thaisz főkapitány erőszakoskodásai miatt. Az 1872: XXXVI. t.-c. már kikapcsolja a városi főkapitányt, aki állami kinevezés alá esik, mint a többi rendőrtisztviselő.

Az *adóigazgatásban* a közadók kezeléséről szóló 1868. XXI. t.-c. önti törvénybe az állami és városi szervek feladatainak és hatósági körének megoszlását, amely a gyakorlatban már úgyis kifejlődött.

Az *oktatás* ügyeiben az 1868. XXXVIII. t.-c. (népoktatási törvény) hoz be új szervezeti rendet, az állami fennhatóság javára és felekezeti jelleg meggyengítésére. Azonban anyagi tekintetben javára a fővárosnak is, mert ezóta válik rendszeressé a fővárosi iskoláknak állami segítése.

Fontosságánál fogva külön kell majd szólanunk a *városrendezés, a köz- és magánépítés* intézésébe 1870-től döntő beleszólást nyert, állam és a két város által közösen alakított, lényegében vegyes hatóságról, a Fővárosi Közmunkák Tanácsáról, amelyben igen sokszor, évtizedekig a fővárosi autonómia korlátozóját látták.

Ilyeténkép úgy látszik, mintha a testvérvárosok önkormányzati joghatósága szűkült volna. Ez csak bizonyos tekintetben igaz, mert, mint minden nagy városban, itt is elkezdődik az a korszak és folyamat, melyben egész sora merül fel új közigazgatási feladatoknak. Különösen a *társadalmi, közjótékonyossági és szociális igazgatás* terén. Ezekről azelőtt részben nem is tudtak, részben — strucpolitikát űzve — nem akartak tudni. Hovatovább oly sűrűn és súlyosan merültek föl, hogy konkrét intézésüket a helyi hatóságoknak kellett vállalni, vagy saját, vagy az állam által átruházott hatáskörben. Így tehát a városi hatósági jogkör tulajdonkép nem zsugorodik, hanem rendkívül kibővül.

S ez a hivatali szervezet kibővülésében, új szervek keletkezésében, a személyzet megszorodásában, valamint a községi háztartás megdagadásában is élenken visszatükröződik. Ebben a korszakban persze még alig lehet szó a későbbi meg bővülés legdúsabb forrásáról, a *közérdekű községi üzemekről*, mert még a legfontosabb helyi üzemek is úgyszólván teljesen magánkézben vannak, így pl. a helyi közlekedés, a gáz-, vízszolgáltatás, élelmezés, lakásügy, köztisztaság, fürdők stb.

Ami a két város igazgatási gépezetét illeti, ennek hiányait, elavult voltát, úgy bizottsági tagok, (Királyi Pál, Tavaszy Endre, Steiger Gyula stb.) mint hivatalbeliek egyaránt érezték s az autonómia helyreállítása óta állandóan fejtegették. Megbízás alapján Gerlóczy Károly, akkori főjegyző, majd tanácsnok, konkrét javaslatokba is öntötte a kívánalmakat. A régi 48-as, sőt még 48 előtti *belső szervezet* azonban alapjában véve egészen 1873-ig, a Pest, Buda és Óbuda egyesítését kimondó 1872. XXXVI. t.-c. életbeléptéig megmaradt. A fejlődés lépéseit, okmányait elénktárja az a munka, amelyet Budapest fennállásának 40. évfordulója alkalmából a székesfőváros közönsége kiadott. (Gárdonyi Albert »A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye.«).

1. A Közmunkatanács.

Az 1870. X. t.-c. — »A Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról és a forgalom, kereskedelem érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák fedezéséről és végrehajtási közegeiről« — állította föl a Fővárosi Közmunkák Tanácsát. Ennek javaslatát a kormány 1870. május 21-én közölte Pest városával. A közgyűlés örömmel üdvözölte az új intézményt : »a tervezetben lévő nagyszerű intézmény és műveletek létesítése által tetteleg megadja majd Pestnek a világvárosi jelleget, mely azt földrajzi fekvésénél fogva megilleti és melyen át kiható jótékonytságot egész ország élvezendi«. A javaslatból lett az 1870. X. t.-c., amelynek legfontosabb pontjait a következőkben ismertetjük :

»Hogy a Duna-folyam Budapest alatt akként szabályoztathassék, amint azt a hajózás és kereskedelem országos érdekei igénylik, s a főváros, mint az ipar és kereskedelem központja, oly állásba emeltessék, melyet számára a szabad közlekedés és minden előnye biztosíthat : fölhatalmazza a törvény a minisztériumot, hogy ezen célból szükséges beruházásokra 24 millió frt-os sorsolási kölcsönt köthessen (1—2. §§). Ebből kell fedezni a) a lánchíd megváltását ; b) az ország két részét összekötő egy-két állandó hidat ; c) a Duna folyamnak a főváros határai közt olymódon szabályozását, amely az árvíz ellen biztosít s a hajózás akadályait a közlekedés központján elhárítja, a hajózásnak és kereskedelemnek tágas kikötőket és új rakpartokat nyit, tekintettel a közraktárakra is. d) Gondoskodni kell továbbá a fővárosban,

mint az ipar és kereskedelem központján, az áruforgalom könnyítése s a máris gyakori közlekedési zavarok elhárítása végett, de közegészségi tekintetben is a kellő szélességű fővonalaknak, mintegy állandó utaknak a községi utak nagy hálózatában, nyitásáról. Fedezni kell az ezekre szükséges helyszín- és magassági felvételek, tervek, kisajátítások és más előmunkálatok költségeit (3. §.) Hogy Budapest, mint főváros az ország igényeinek megfelelhessen, a kölcsönből eszközölt beruházások, kisajátítások, szabályozások által s a telkek eladási árából külön *fővárosi pénzalap* alkotandó. (7. §.) Ebbe utalandók a városi közmunka címén nyert összes bevételek, váltságdíjak, a városi háztelekek, utcák, terek szabályozásánál megánháztelekekhez csatolandó területek (terjedékek) eladásából folyó jövedelmek. (8. §.)

A jelen törvény 3. §. d) pontjában körülírt vállalatok s további teendők tervezésére és kivitelük vezetésére, valamint a fővárosi pénzalap kezelésére *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* cím alatt különálló közeg állíttatik fel. (10. §.) Ennek szervezete : 1. a kormánytól kinevezett elnök, s ha szükséges, alelnök, 18 rendes tag, akik közül 6-ot Pest, 3-at Buda város képviselőtéből választ az illető közgyűlés, 9-et pedig a kormány nevez ki. Tanácskozási joggal résztvesznek a Tanácsban Buda és Pest 1—1 tanácsnoka, 1—1 főmérnöke, a középítési bizottságok 2—2 képviselője, s a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által meghívandóknak vélt szakértők (11. §.)

A Tanács *feladatai a 10. §-ban általánosan jelzettek mellett:* a) Az egész fővárosra, vagy egyes részeire kiterjedő szabályozási munkák előkészítése, tervek készítése, mérnöki felvételek, pályázati programok, tekintettel a két város jövő terjeszkedésére, s a szükséges középületek, ipartelepek, munkástelepek, terek, parkok stb. elhelyezésére. b) Az egész fővárosra vagy egyes részére kiterjedő szabályozási munkák végrehajtása közvetlen vezetése alatt vagy vállalkozók által. c) Utak, utcák irányzatának és szintjének meghatározása. d) Utcák, közterek elnevezése, házainak számozása. e) Az építési ügyet szabályozó javaslatok kidolgozása. (14. §.) Felügyeleti és fellebbviteli hatóság a két város területén minden építési és építésrendőri ügyben, a két városi hatóság, valamint az egyes lakosok felett. (16. §.)

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa elé minden esetben felterjesztendők, a végrehajtás előtt, mindkét város hatósága részéről, különösen a következő tervek, határozatok s költségeik : a) a Duna két partja mentében bármely építményi rakpart, közraktár építése és fenntartása ; b) minden út építése és fenntartása ; c) utcák, terek burkolatainak készítése, fenntartása ; ezek s a parkok tisztítása, locsolása ; d) közúti vasutak építése, fenntartása ; e) pöce- és levezető csatornák építése és fenntartása ; f) nyilvános parkok és faültetvények ; g) vízvezeték ügye ; h) utak, terek beépítése ; i) utcák, utak, terek világítása. (17. §.)

2. Az új városi középítési bizottságok.

Az új szerv alkotása miatt módosítani kellett bizonyos városi szervek jogkörét. Ezt a törvény 18—22. §-ai végezték el. Ezek szerint a városok eddigi építészeti, szépítési felmérési, kisajátítási bizottságai helyett megalkotandó a *középítési* bizottság kezdeményező, tervező és javaslattevő hatáskörrel. A két városi tanács s a képviselőtestületek (közgyűlések) az ő javaslatai alapján határoznak. Végrehajtás előtt fel kell terjeszteni a Fővárosi Közmunkák Tanácsához a 17. §-ban körülírt ügyeket. Véleménykülönbség esetén a belügyminiszter dönt. (18—22. §.) Míg az építésügyi szabályzat el nem készül, a középítési bizottság véleménye alapján a két városok tanácsai adják ki a *magánépítkezések* engedélyeit. (23. §.)

(A közmunkatanácsnak e szervezet alapján kifejtett kezdeti működését utóbb, a városrendezés címe alatt vázoljuk.)

3. A pestvárosi statisztikai hivatal.

A pestvárosi 1869. szeptember 14-iki közgyűlés határozta el, 34.631. sz. a. a pestvárosi statisztikai hivatal szervezését. A belügyminiszter ezt a határozatot december 1-én hagyta jóvá, úgyhogy a népszámlálás már e hivatal igazgatójának: dr. Kőrösi Józsefnek vezetése alatt ment végbe. Az igazgató első javadalmazása évi 2000 frt fizetés és 1000 frt lakásbér és egyéb járandóság volt. Eleinte 3 szaksegéd 1000, 800, 700 frt évi fizetéssel és néhány napidíjas és szolga működött alatta.¹⁾ A szervezet s az 1872. évi 6277. sz. fővárosi határozat szerint az igazgató az adatok feldolgozásában szabad kezet kap, de adatszolgáltatási kötelezettsége van: 1. városi népszám, 2. morális érdekű adatok, 3. a termelés, kereskedelem, forgalom, 4. élelmezés, 5. területi, éghajlati viszonyok, 6. a hatóság munkája (közigazgatás) tekintetében; viszont az egyes ágak szervei a hivatalnak voltak kötelesek felvilágosítást, adatokat adni.

»Hogy a városi statisztikai hivatal munkálata ne legyen holt működés, hanem már évenkénti folyamában az érdeklődő közönségnek hasznothajtó munka: annak eredményét az évnegyedi közlönyben kell közreadni, különben pedig a hivatal évkönyvében összefoglalni. Létesíteni kell még hivatali statisztikai szakkönyvtárt is a Frank Ignác-féle hagyomány könyvtáranyagával s 400 frt alappal, gyarapítására pedig évi 750 frt leszelőirányozandó.

Ezzel vetette meg a közgyűlés a fővárosi statisztikai hivatal szerény alapjait. Ha valamiről, úgy e közel 70 éves intézményről lehet elmondani: »a kisded makk merész sudárba szökkent«.

¹⁾ L. dr. Földes Béla egyetemi tanár, volt szaksegéd, majd aligazgató visszaemlékezését »A főv. stat. hivatal bölcsőkorából«, a Városi Szemle 1937. évfolyamában (778. s köv. oldal.).

4. Házsabályok. Szabályrendeletek.

Az alkotmányosan megújult törvényhatósági bizottsági közgyűlések mihamar megalakulásuk után megalkották *házsabályaikat*. Ugyan már a Geiringer-féle 1851-iki »Utasítás a községi közügynek ideiglenes szabályozásáról a magyar koronaországok szab. kir. városaiban« stb. című rendelet kapcsolatosan közölte a községi választmány ülésezési ügyrendjét,¹⁾ azonban az új képviselőt ezt félretette s új szabályokat alkotott. *Pestvárosa* 1867. évi július 19-i közgyűlésében 1170. sz. alatt 51 pontban. A szabályzat kiterjed: a közgyűlések tartására, szerkezetére, határozathozatalra, a közgyűlés hatóságára, napirendjére, tanácskozási rendjére, a szavazás módjaira, a kizárásra, a képviselőségről való lemondásra, az elnök és jegyzők hatáskörére stb.

Buda városának »Házirend«-je (1869. évi 19. sz. közgyűlési határozat) ugyancsak ezeket s a Közgyűlés és Tanács közötti jogviszonyt részletezi.

A többi jogi szabályozások közül legnevezetesebbek a *szabályrendeletek*, melyekben nem egy mai statutum őstét tisztelheti.

Ilyenek *Pesten* a köztisztasági, lakbérleti, ebtartási, rendészeti s cselédügyi (1868); tűzoltási; s nyugdíjügyi (1869), az építési ideiglenes, a pestvárosi tisztviselő nyugdíjalapi (1870), végül a marhaközvágóhídi, Erzsébet-szegényházi és cselédügyi, újabb szabályrendeletek. (1872.) *Budán* csaknem ugyanezekben az ügyekben (nyugdíj, cselédügyi, lakbérleti stb.), ezenkívül a kéményseprés, rendőri bejelentés, s a záróra ügyében alkottak szabályrendeleteket még pedig »az érdekegység szempontjából Pesttel egyformán«. Érdekes a kiemelésre, hogy az akkori lakbérleti szabályzatok tették a lakbérleti negyedeket február, május, augusztus, november 1-re, míg addig ősi szokás szerint április, július és október voltak ezek a periódusok. Nevezetes továbbá Buda 1867. évi 182. sz. szabályzata a város polgárjogáról, mely szerint Budaváros polgárjogát az eddigi gyakorlat és díjak mellett adják meg, azonban 1848-cal ellentétben *bormérési előjog nélkül*. Ezzel védték privilegiumaikat a törzsökös burgerek az újonnan beszívárgók ellen.

5. Nevezetesebb személyi változások.

1868. október 28-án lemondott *Pest* alkotmányos új főpolgármestere: *Szentkirályi Móric*. Lemondását elvi és személyi ellentétek előzték meg (Thaisz főkapitánnyal és Agorasztó főbíróval szemben), de saját bemondása szerint »a közönség egy részének rokonszenvét is nélkülözte«, úgy, hogy lemondásával a közbékét akarta helyreállítani. 59 éves volt ekkor Pestmegye híres alispánja, a szegények ingyenes orvosdoktora, a városok municipális

¹⁾ Közzétettem a »Buda és Pest közigazgatásának története az 1849—1865. évi abszolutizmus és provizorium alatt« című munkámban (I. köt. 63. s köv. oldal).

ügyeinek jeles ismerője s védelmezője, aki az elnyomatás éveiben mint szivarkészítő és kereskedő is kereste kenyerét. Vele a régi világ markáns alakja vált ki a városi szervezetből, bár érdeklődését a főváros iránt továbbra is megtartotta. (†1882.)

Helyébe mint helyettes főpolgármestert *Gamperl* Alajos alpolgármestert, régi pesti polgárcsalád sarját állították, aki 1871. szeptember végétől már mint Gyöngyösi Alajos szerepel, meglehetősen szürkén. Kada Mihály lett a helyettes alpolgármester. Ez az állapot maradt meg a főváros egyesítésének életbelépétség, 1873 októberéig.

Elhagyták Pestváros szolgálatát Agorasztó főbíró, kit 1869—70-ben kir. táblai bírónak neveztek ki; utóbb 1872-ben Thaisz főkapitány. A bíróságok szervezésekor Bogisits Lajos törvényszéki tanácsnok, kir. törvényszéki elnök lett.

Budán 1869. március 21-én lemondott a polgármesterségről Házmán Ferenc polgármester, minthogy országgyűlési képviselőnek választották, s maga összeférhetetlenséget állapított meg. Azonban Buda közgyűlése nem akart a város kedvelt fejétől megválni. Ezért lehetővé tette, hogy Házmán egyelőre helyettesítse Petrovits Szilárd tanácsnok, azonban ő maga hetenkint egyszer részt vegyen a város tanácskozásaiban s különösen gazdasági és pénzügyi kérdéseiben. Így Házmán a főváros egyesítéséig, 1873 végéig megmaradt Buda élén. Ekkor a testvérvárosok összeolvadtak s az új szervezet szerint Budapest főpolgármestere, mint állami exponens: *Ráth* Károly, s a polgármester, mint Budapest önkormányzati feje: *Kamermayer* Károly lett.

Rottenbiller Lipót, Pestváros nagynevű volt főpolgármestere az előbbi történelmi időkben, még a kiegyezés előtt visszavonult a város vezetésétől és azóta, amennyire betegeskedése engedte, mint bizottsági tag vett részt a közügyekben. 1864-ben részt vett az Iparbank és Takarékpénztár alapításában. 1870. november 17-én húnyt el. A közgyűlés ünnepélyesen fejezte ki részvétét, s nagy érdemeit az elnök elparentálása alapján jegyzőkönyvben örökítette meg: elhatározta, hogy temetésére testületileg jelenik meg s arcképét megfesteti. Ezt az arcképet Székely Bertalan festőművész festette meg. (*Rottenbillert* 48-as honvédtiszti ruhában, de már idősebb és beteges állapotában ábrázolja.) Az arcképleleplezési ünnepségen, az 1871. november 15-iki közgyűlésen Barna Zsigmond főjegyző tartott értékes emlékbeszédet.¹⁾

¹⁾ *Rottenbiller* Lipót született 1806. nov. 14-én (Atyja, Fülöp, régi halász családból származott s céhmester is volt :) R. Lipót Pesten, Korponán, Kalocsán tanult. 1826-ban kir. táblai jegyző, 1828. ügyvéd. 1835-ben nőül veszi Almay (Wurm) híres polgár leányát. Ekkor már városi járulnok, s élénk részt vesz az 1938. évi árvízkioltáson (az osztrák nemzeti banktól 2,650.000 frt, 2% kamat mellett) megkötésében, 1840-ben algyámata, 1842-ben a részére szervezett alpolgármesteri állásra választják. A 48-as márciusi vértelen forradalomban társadalmi vezérszerephez is jut. Ezentúl való tevékenységét előbbi munkáimban kellőleg kiemeltem.

Buda főtisztviselői közül Ország Sándor tanácsnok a közmunkatanács közigazgatási osztályának agilis főnöke lett, Deréky István törvényszéki tanácsnok a kir. táblához került bírónak.

Nevezetes mozzanat még, hogy 1873-ban a főváros tűzoltó-főparancsnokának a lelkes szakembert: gróf Széchenyi Ödönt a »legnagyobb magyar« ifjabbik fiát választották, aki azonban már 1874-ben elhagyta a fővárost, mert mint pasa, a konstantinápolyi tűzoltóezred főparancsnoka lett. Közgazdasági terveivel utóbb foglalkozunk.

6. Városrendezés. Középítkezés. Magánépítkezés.

A városrendezés és szabályozás, a legfontosabb középítkezések és közművek, valamint a magánépítkezés irányítása körül — mint már említettük — 1870-től a városhatóságok mellett és felett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa vitte a főszerepet. »Évi jelentései« beszámolnak erről a működésről, amelynek főbb mozzanatait itt közöljük.

A tanács élén maga gróf Andrássy Gyula miniszterelnök állott, akinek világlátottsága, előkelő ízlése, haladásvágya s energiája letörölhetetlen nyomokat hagyott a testvérvárosok fejlődésében, szépülésében. A tanács első alelnöke Tisza Lajos, Szeged későbbi rekonstruktora, majd 1873-tól, évtizedekig, a szintén világlátott és finom ízlésű báró Podmaniczky Frigyes volt. A közigazgatási osztályt a nagyon agilis Ország Sándor, a műszakit a jóhírű és tapasztalt Reitter Ferenc vezette. A tanács első tagjai voltak: a kormány kinevezettjei: Cserhalmay Ferenc, Éber Nándor, Hollán Ernő államtitkár, báró Lipthay Béla, Lukács Antal, Mátyus Arisztid, Ribáry József, Reitter Ferenc, gróf Széchenyi Ödön; Pestváros kiküldöttei: Csengery Antal, Preusner József, Sebastiani Frigyes, Széher Mihály, Szentkirályi Mór, Ullmann Károly (illetve lemondása után Tavasz Endre). Buda kiküldöttei: Andorffy Károly, Liedemann Emil, Stengel József. Mint szakértő különösen Ybl Miklós támogatta az elnökséget.

Már az első üléseken, főképen az elnök beszédeiből kialakult a tanács következő programja:

A cél: Buda-Pest nagyvárossá fejlődése, oly várossá, melyben a kézműves, iparos és kereskedő, éppúgy, mint a főnemesség és tőkepenzes, — amaz a biztosított siker és kereset, emez a nyújtandó fény és külsin folytán — letelepedési ingert érezzenek; oly várossá, amely a 15 millió lakossal bíró állam tekintélyéhez és befolyásához méltó helyet foglaljon el a művelt Nyugat fővárosai sorában.

E nagy főváros külső kellékei: 1. Kedvező közegészségi viszonyok; helyes csatornázás; terek és széles utcák, hogy lehetőleg minden lakás világossággal és levegővel bírjon.

2. Kényelmes, biztos közlekedés, helyes és biztos kövezési rendszer ; utak és utcák jókarbantartása.

3. Célszerű beosztás, hogy a külön foglalkozások egymást ne zavarják ; hogy a kereskedő főtelepek, rakpart, dokkok, városháza, indóházak egymással biztos közlekedést nyerjenek s hogy egyes várostömbök fejlődése irányt nyerjen, mely elejét vegye éppúgy a túlsűrű tömörülésnek, mint a városi jelleggel össze nem férő szórványosságnak.

4. Díszközépületek elhelyezése, hogy azok egyrészt az illető társadalmi körök és osztályok által, melyeknek leginkább szolgálni rendelvek, legkönnyebben elérthessenek, másrészt a város külalakjának szépségét hatványozzák.

5. Mulatóhelyek előállítása ; nyári időnyre szabad, tág, befásított területek a test és lélek üdülésére ; téli időnyre színházak, koncerttermek stb. a nemesebb élvezetre.

Fődolgoz: az összesség és egyesek jogainak és érdekeinek összeegyeztetése. *Legsürgősebb azonban Buda-Pest általános szabályozása.* Ennek legfőbb akadálya az előkészítés hiánya. Nincsen teljes háromszögelési és lejt mérési felvétel. Pesten ugyan már megkezdtek, de hogy meggyorsítsák, a Tanács a fővárosi pénzalapból 12.000 frt-ot utal ki ; Buda ilyen költségét pedig egészében elvállalja, mert a felvételt, amelyre pénzügyi és adózási szempontból is szükség van, a két városra egységesen kell elkészíteni. Szükséges Buda város és határának térképe, amelyre nézve Varásdy Lipót budavárosi főmérnökkel állapodtak meg. Kell Pestváros átnézeti térképe (1 : 400, s 1 : 200 léptékben), ezt a katonai műszaki osztály készíti el.

De legfontosabb volt pályázat kiírása (1870. márciusban, november 1.-i határidővel) az általános szabályozási tervre, 20.000, 10.000 és 5000 frt-os díjakkal. A tervnek ki kellett terjednie a következőkre : főforgalmi vonalak, terek ; Buda-Pest környezete ; az egyes utak és terek fekráji szabályozása és irányítása ; középületek elhelyezése (Országház, minisztériumok, törvénykezési, laktanyaépületek, Operaház és egyéb színházak), tudományos intézetek (gimnáziumok, reáliskolák, műgyetem, csillagda, orvosi s természet-tudományi épületek, könyvtárak stb.), iparművészeti iskola és múzeum, zenede, városházak, áruházak ; lövölde, lovardák ; vásárcsarnokok ; ezenkívül a csatorna, — vízvezeték — világítás hálózata ; parkozás.

A beérkezett pályaterveket november hó folyamán az Akadémiában közszemlére tették s a hó végén, párisi és hamburgi szakértők közrevonásával, megtörtént a jurizés. Ennek eredménye szerint az I. díjat *Lechner* Lajos közmunkatanácsai főmérnök, a II.-at Feszli Frigyes műépítész, a III.-at egy londoni társas műépítész-cég nyerte el.

A pályanyertes terveket Pest város hatóságaival részleteiben is letárgyalták s megállapították a helyeselt és a módosításokra és kiegészítésekre

szorult pontokat úgy a belsőségre (a Dunától a Nagy Körútig), mint a külső részekre (Nagy Körúttól Pest határáig).

A belsőség lényeges kérdései voltak: a Kerepesi (ma Rákóczi) út legrövidebb összeköttetése a Dunaparttal; a Hatvani- (ma Kossuth Lajos) utca és környéke, a Barátok- (Ferenciek-) tere¹⁾; a Deák Ferenc-, a Szervita-tér, a Bécsi-utca megnyitása, a Lipót- (Váci-) s az Újvárosház előtti tér²⁾; a régi német színház tere (utóbb Gizella- majd Vörösmarty-tér), az Újépület tömbje³⁾; a Duna és Váci-út közti rész (a mai ú.-n. Rakovszky-város); a Só- (ma Vámház) tér, a Boráros-tér stb.

A külsőbb városrészeket illető kérdések közül a legfontosabbak: a meglevő belső és a tervezett külsőbb (Nagy) körút vonalaiból kivezető sugárutak, a Tüköry-védgáttól a Ferdinánd-híd, Lövölde-tér, Rottenbiller-utca, Kerepesi-temető útja közt egy új körút s egy legkülsőbb körút, Dunától-Dunáig (a mai Hungária-körút), Kőbánya és a sertésszállások, a Városliget szabályozása; a dunaparti silo-k elhelyezése; a Teréz-, József-, Ferencvárosok külső részei; új lóversenytér (a későbbi Aréna-útnál); a palotai, utóbb (rákosi) temető.

Budai szabályozási problémákként jelentkeztek: nagy körút, amely az épülő Margit-hídtól a Városmajor, Vérmező szélén, a Tabánon keresztül, a Szt Gellérthegyet megkerülve a Kelenföldön, szemben a mai Ferenc-körúttal érne véget. Pedzették már a Kelenföld, budai hegyvidék s Ó-Buda szabályozását is.

E tervek legtöbbje persze a jövő zenéje volt, de lendületes megoldást nyert sok kérdés — persze évtizedeken át —; elsősorban a pesti új sugárút, s az ú. n. 2. vagy Nagykörút.

A *pesti új sugárút* (1885-től, amikor teljesen beépült: *Andrássy-út*). Nyomós szükségül jelentkezett az, hogy Pest északkeleti részében, a bel- és Lipótvároson s a Váci-út elején át a Városligetbe új, lehetőleg egyenes út vezethetők, mert a »városerdőt« csak a szűk és poros, zsúfolt Király-utcán át lehetett megközelíteni. 4 alternatíva merült fel: az Ó-utca, Lázár-utca, Retek- (Révay-) utca s végül a Fürdő- (ma gr. Tisza István-) utca és a szűk Könyök-utca vonalának az akkori Hermina-téren (Operaház helye) át folytatódó kiképzésével.

A döntés az utolsó változatot fogadta el a tervezések, számítások és kivitel alapjául. A számítások az igénybeveendő 207 telek □-ölének árát az út elején, a Váci-út sarkától kezdve 200 frt-ra becsülték; kifelé csökkenőleg pedig 200—15 frt-ra. A kisajátítandó épületek □-ölének

¹⁾ Az erre vonatkozó persze túlszerény megállapodást teljesen túlszárnyalta évtizedek múlva az Erzsébet-híd létesítésével kapcsolatos belvárosi szabályozás keresztülvitele.

²⁾ Ez a tér nem épült ki.

³⁾ Melyből a Szabadság-tér nagyszabású alkotása lett meg, szintén évtizedek múlva.

becsára: földszintesé 100—250, egyemeletesé 200—300, kétemeletesé 350—400; háromemeletesé 450—500 frt. Az új sugárút költségeit 8,199.712 forintba kontemplálták. Ebből az épületek és területek megszerzésére »fond perdu«-ként a sorsjegykölcsönből engedélyezendő 3,335.900 frt; ellenben az új telkek eladásából várható visszatérülés 4,863.812 frt, ez tehát visszatérítendő kölcsönül engedélyezendő. Az úttestek megépítését 1,038.710 frt-tal tervezték. E számítások alapján jött létre a műveletet engedélyező 1870: IV t.-c.

Az utat kb. 2300 m hosszúra, egyenes irányúra tervezték. Az útnak a Váci-úttól az Oktogonig (mai Mussolini-tér) terjedő része 18 öl (kocsiútja 7 öl) széles, az Oktogontól a Köröndig (mai Hitler-térig) 24 öl; lovagló- és 4 gyalogjáró sávval együtt, a Köröndtől a Városligetig 34 öl (mindkét oldalon 5—5 m-es előkertekkel). Az I. szakaszban építendő 3 és 4 emeletes házak, illetve paloták, a II. szakaszban 2 és 3 emeletesek, a III.-ban 1 és 2 emeletes házak, illetve előkertes villák. A sugárút telekszerzésére és teljes kiépítésére vállalkoztak 1872-ben, amikor a kisajátítási tervet végleg megállapították: a Magy. Általános Municipális Hitelintézet (Horváth Boldizsár elnöke alatt), a Francia-Magyar Bank és a frankfurti Erlanger és fia bankcég, olyképp, hogy a telkeket a tényleges kisajátítási áron átveszik, a sugárutat 5 év alatt kiépítik, segélyül a Közmunkatanácstól 1,038.500 frt-ot kapnak. A szerződés létre is jött s 1876. évi március 20-áig futott. Az utat 1876. augusztus 20-án adták át a körforgalomnak, de utolsó háza csak 1885-ben épült fel, amikor is az utat Andrassy-útnak nevezték el. Tényleg 219 ingatlant kellett megszerezni, nagyrészt barátságos egyezséggel. A telkek kiterjedése 75.459½ négyszögöl volt, átlagos költsége □-ölenként 62-14 frt, tehát az összes vételár 4,689.343 frt.

A régi épületek kártalanítási ára 3,306.599 frt volt. Tehát az összes szerzése 7,995.942 frt. Az ismét eladható telkek vételárát 3,503.346 frt-ra, a lebontási anyagok értékét 2,135.334 frt-ra, az összes visszatérülést 5,638.670 frt-ra tették; a hiányt tehát 2,357.272 frt-ra, amit azáltal lehet fedezni; ha az ismét eladandó telkek árát a régi becsár 67%-ával emelik.

Az Andrassy-sugárút valóban büszkesége lett Budapestnek; igazi európai nagyvárosi látványosság, a városépítészet remeke. Bár nyílt probléma maradt törés nélküli továbbvezetése a Váci-körúttól (Vilmos császár-út) a Dunáig.

A másik szintén nagyszabású, de kevésbé sikerült városépítési teljesítmény volt a pesti ú. n. *Nagy-körút*, 2378 öl hosszúra, 20 öl szélesre tervezve a felső Dunától (Margithíd), a Király-utcát a vakok országos intézete mögött metszve, az Üllői-út mellett az alsó Dunáig vezetve. Az érintett részek akkor még szórványosan és rendetlenül beépített terület volt, zeg-zugos keresztutcákkal, szinte határvonala a belső településnek. Kapcsolatos volt a tervvel a 3 bárány- (ma Podmaniczky-) utcai kiágazás. Minthogy a terv kivitelére nem lehetett alkalmazni a törvényes kisajátítást s ez a gyorsabb

fölépítést nagymértékben akadályozta volna, különösen, mert 1516 millió forintot igényelt volna az állam és a város részéről, ugyanakkor, mikor a Sugár-út kötötte le a fedezetet — más alapon, a telektulajdonosok érdekelteése alapján külön törvényt kellett alkotni (1871: XLII. t.-c.). Ez állami és városi adómentességet biztosított a kijelölt határidőn belül, az építkező telektulajdonosoknak, de egyszersmind hozzájárulásokat követelt tőlük értéknövekedés címén (A később »betterment« név alatt ismert elv első alkalmazása). Az állam 900.000 frt kölcsönt biztosított, melyet a 1872: VII. t.-c. még egy félmillióval, utóbb az országgyűlés még egy félmillióval toldott meg. Igénybeveendő volt 39.446 □-öl terület, ebből 4340 □-ölet kitevő 158 idegen telek. Az egész körút kiépítése a köznek kb 3,115.000 forintjába került; de csak a mult század 90-es éveiben nyert teljes befejezést. A mai forgalommal szemben már szűknek bizonyult s esztétikai tekintetben fárasztó egyhangúságát hibáztatják.

Korszakunk e két nagy városrendezési művén kívül még több más részben végrehajtott, részben megkezdett munkát mutathat fel; így Pesten az Erzsébet-tér, József-tér, Régi német Színház-tér (mai Vörösmarty-tér), a Szervita-tér kialakítását, a Bécsi-utca áttörését, a Váci-körút (Vilmos császár-út és Károly király-út) bulvarozását és kiszélesítését, a Várház-tér és a belváros egyéb utcáinak rendezését stb.

Budán pedig: a Lánchíd-tér, Alagút-tér, Bomba-tér (Batthyány-tér), Fazekas-tér (Szilágyi Dezső-tér) rendezését, az Ördög-árok egy részének (Krisztinavárostól a Tabánon át a Dunáig) beboltozását stb. s mindkét rész a Dunapart kiépítését.

Ezek nagyrésze a két város pénztárát is nagyban igénybevette közvetlenül, vagy a közmunkatanács által kezelt közös pénzalap útján s az első ízben 1870. július 1-én megkötött »terjedékegyezmény« alkalmazásával is.

A többrendbeli projektumok közül, amely projektumok maradtak, érdekes az *Újépület* telkének rendezésére és értékesítésére vonatkozó. 1867-ben gróf *Széchenyi Béla*, a »legnagyobb magyar« elsőszülött fia vezetésével egy bizottság (Würtzler, 2 Fuchs, Birly, Schossberger, Ráth Károly, Kochmeister, Zsigmondy), majd a Magyar Földhitelintézet és a Magyar Általános Hitelbank beadvánnyal fordult Pest városához, sőt kérvénnyel Ő Felségéhez is, hogy a város fejlődésének könyörtelen akadályát, az Újépület monstremát a katonai hatósággal kötendő alkuegyezmény vagy tranzakció után távolítsák el; a 21.805 □-ölnyi területből 3193 ölet használjanak fel szabályozásra, 1726 ölet az új Országházra, 3724 ölet sétányra; a többiből rendezzenek eladható házhelyeket, melyeken részben palotákat, részben angolrendszerű cottage-városrészt építsenek. A terv dugába dőlt. A 90-es évek közepéig kellett várni, a Wekerle-kormány katonai transzaksiójára, majd utóbb a Szabadság-tér rendezésére, hogy a félelmetes és rosszlemkű monstrem eltűnjön s helyébe modern, monumentális utak és épületek létesüljenek.

7. Középítkezések. Magánépítkezés. Ingatlanárak.

A mai Váci-utcai *Új Városháza-t*, — miután elejtették, mint szükség-telenné váltat, azt a tervet, hogy telkén törvénykezési házat építsenek — 1871-ben kezdték építeni Steindl Imre tervei szerint. 702.700 frt költséggel 1875-ig épült föl renaissance stílusban; Lotz és Than falfestményeivel díszítették közgyűlési és tanácstermeit.

Az előbbi korszak alatt Hild József tervei szerint épülő *Lipót-bazilikát* 1868. január 22-én délután katasztrófa érte. A pillérek engedése folytán bedőlt a kupolája, bár az építést vezető Ybl Miklós óvintézkedései következtében emberáldozat nélkül. Ez alkalmat adott arra, hogy Ybl a terveket egészen átdolgozza s az építkezés ezek szerint folyt Ybl haláláig (1891), amikor is a vezetést és befejezést Kauser Józsefekre bízták.

1872—1875-ig Gouin francia tervei szerint a Société de construction de Battignolles megépítette a *Margithidat*, mely a helyi forgalom újabb, hatalmas előmozdítója lett.

Szintén nevezetes állami középületek ebből a korból: az 1870/72. évi Vámházpalota (Ybl), a Főposta (Skalniczky és Koch), a budai (mai 9-es) helyőrségi kórház (a mai Gömbös Gyula-utcában), az élettani s klinikai épületek (a Múzeum-körúton, ill. Üllői-út s Ősz- (Szentkirályi-) utca sarkán.

Az V. ker. állami gimnáziumot, éppúgy a klinikákat Kolbenheyer építette.

A templomok közül a főváros 1867-ben elkezdte a ferencvárosi (Bakács-téri) szép gótikus plébánia-templomot, Ybl Miklós tervei szerint. Ez 1878-ban készült el, Székely Bertalan freskóival. A marhaközvágóhíd építéséről a »Közélelmezés«-nél szólnunk. A Rudasfürdő egyszerű épülete (Ybl) is ebbe a korszakba tartozik.

A magánépítkezés nagyobbbszabású tárgyai elsősorban a paloták. Ezek tervezői a 70-es években: Ybl Miklós (magánpaloták, Margitszigeti gyógyszálló stb.), Weber Antal (pesti és budai takarékpénztárak nemes anyagból), Skalnitzky és Koch (Oktogon-téri paloták, Hungária-szálló) Unger (báró Lipthay Béla budai dunaparti palotája, a Haggemacher-palotacsoport az Andrásy-úton, Thonet-udvar a pesti Dunaparton), Kolbenheyer (Régi tőzsde) Linzbauer (Andrásy Gyula palotája a Lánchíd feletti Dunaparton), az előbbi korszakból Zitterbarth, míg az utóbbi aerába megy át a kiváló műtörténeti ízlésű Petschacher Gusztáv (Andrásy-úti paloták és villák) Magyar építőstílusról persze még nem volt szó, csak történelmi stílusok többé-kevésbbé sikerült utánzásáról, ami azután különösen a Nagy Körúton olcsó anyag és ízléstelen cikornyák alkalmazása következtében károsan túltengett. A pléhkupolák dühe is ekkor kezdődött.

A magánépítkezések számai: 1871-ben 460 új ház; ebből földszintes lakóház 179; egyemeletes 181; kétemeletes 60; háromemeletes 36; négy

emeletes 4 ; gyárépület 23. Az 1872. évben épült 405 ház ; ebből földszintes 205 ; egyemeletes 90 ; két emeletes 42 ; háromemeletes 54 ; négyemeletes 14.

A beépítés előmozdítására nézve érdekes egy 1872-iki indítvány E szerint az *üres telkeket meg kell adóztatni*, még pedig évente □-ölenkint. 5 forintjával. A kellőleg be nem épített (földszintes házas) telkeket ölenkint évi 2 frt 50 krajcárjával. Jámbor óhaj maradt.

Gróf Széchenyi Ödön a nagy tervkovács, a 70-es évek elején javaslatot tesz a Váci-úti felhagyott temető 100 holdjának beépítés céljára □-ölenkint 25 forintjával való megvételére. Elutasítják, mert ezt a területet csak a törvényes 30 év leteltével, csak 1877-ben lehetne beépíteni.

Az aktákból néhány adatot halásztunk ki az építési telek- és házarakra vonatkozólag : Zöldfa- (mai Veres Pálné-) utca és Só-utca sarkán, 1867-ben □-öl 35 frt ; a Ferenc József-rakparton (Hungária-szálló) 1868-ban 200 frt ; a felső Dunapart és Viktória gőzmalom közt 1867-ben 10 frt ; az alsó rakparton (Lloyd-társulat) ugyanakkor 220 frt ; a Vizafogónál 1868-ban (I. magyar szeszfinomító) 1324 öl à 3 frt ; a Rudolf-rakparton 1868-ban 110—130 frt. Weisz Bernát Ferenc »Vadászkürt« szállóját, melyet 1862-ben 80.000 frt-ért vásárolt meg, 1870-ben eladja Luczenbacher Pálnak 266.000 frt-ért ; az Orczy-házat a Pesti építőtársaság megveszi 1 mill. 200.000 frt-ért ; a szegényház-téri telkek közül 1870—71-ben a város elad 21-et à 34, 24-et à 36 forintért. A gyárépítkezések céljára a város elad 1867—1868-ban a Kőbányai-úton a volt Északi (ma Keleti-) vaspálya vonal mentén az I. magy. vasúti kocsi-gyárnak 13 hold 912 ölet holdankint 800 forintjával (a becstétéken 200 frt-tal felül) a Magyar Belga Fémárugyárnak 14 holdat ölenkint 2 frt 20 krajcárjával ; a soroksári védgát mellett 3820 ölet à 8 frt (a becárnál 2 frt-tal több) a Kártoló és fonógyár Rt-nak. Mellette a Molnárok és sütők gőzmalmának 2820 ölet à 9 frt ; a Flóra gyertyagyárnak □-ölét 8 frt 80 kr-ért adja. A kőbányai, ú. n. ligettelkeket 1869-ben árverésen 5 frt 19 kr-jával veszik meg.

8. Közművek.

Dunaszabályozás és rakpartok építése. Az Ördögárok szabályozása.

Az 1870 : X. t.-c. gondoskodott a Duna fővárosi szakasza szabályozásának költségeiről. Ennek végrehajtását évtizedes árvíz bajok és károk sürgették. A Duna medrének a Sárosfürdő és a Nádor-kert, tehát a mai Ferenc József-híd és a vasúti összekötő-híd között, oly nagy — 950 m — szélessége volt, hogy ott számos zátony (ú. n. »Kopaszi zátonyvidék«) keletkezett és a víz állása még a meder mélyebb részén sem haladta meg a helyi 0 pontot. Közvetlen e vidék alatt a Duna két ágra szakadt, de egyiküknek sem volt elég jég-levezető energiája. A Szt. Gellérthegynél a Duna 290 m szélesség mellett

legfeljebb 13 m mély volt ; a Lánchídnál 379 m széles, 4·5 m mély ; a Margithídnál a budai ág 417, a pesti 360 m széles, közepén 1—2 m mély a 0 pont alatt. A kopaszi zátonyoknál a túlszéles medret össze kellett szorítani 3·79 m magas párhuzamos művekkel 365 m-re ; a zátonyokat állandóan kotorni kellett. Az összekötő-híd alatti medermegoszlás megszüntetése végett az elágazás alatt 3·5 km-rel, a soroksári dunaágban a tapasztalt legnagyobb árvíz feletti magassággal zárógátat létesítettek, hogy az elővéd magas legyen ; az elzárás jobboldalán 3 nyílású közsilipet építettek, melyen át másodpercenként 47 m³ víz folyt.

A belső területen ebben a korszakban Budán a Margit-híd és Rudasfürdő között, Pesten pedig a Margit-híd és Zoltán-utca között nagyméretű mészkő-kockákból rakodó-kőpartot építettek két tagozatban : alul kocsiközlekedés számára is, a Duna 0 pontja felett 5·68 m magasságban elhelyezett padkás, 11—26 m széles testtel, s felül 8·4 m magasán, 11·4 m széles testtel. Ma már ezek a rakpartok Újpesttől szinte a csepeli vidékig, s Óbudától a Horthy Miklós-hídon túl az Összekötő vasúti híd tájáig kiépültek. (A budai rakpart kiépítéséhez I. Ferenc József király 1867-ben 70.000 frt-tal járult hozzá.)

A hegyi vizek rendetlen lefolyása, különösen az Ördögárok, Budát állandóan veszélyeztette ; ezenkívül ez árokban pangó vizek bűze az egész környéket zavarja. Ezért Budaváros 1867-től kezdve belefogott az Ördögárokban legalább a Rác- (Szt Imre-) fürdőtől a János-hídjáig (mai Szt. János-tér), ill. a Déli-vasút pályaháza környékéig való szabályozásába ; árokban vezetett csatorna által. Nagy vita volt arról, hogy a csatornát téglából vagy az újfajta betonból készítsék-e? A betonban akkor még nem bíztak s a téglát választották. 1872-ben a közmunkatanács 31.600 frt-tal járult Budaváros e költségeihez. A 70-es évek közepén az Ördögárok árvizet zúditott Budára s csak ezentúl siettették szabályozását és utóbb a belső részekben beboltozását, most már a főváros és közmunkatanács közös költségén.

Csatornázás. Árvízvédelmi, köztisztasági és közegészségügyi szempontból ugyancsak nagy veszedelmeket okozott a két város csatornázásának kezdetlegessége és hiányossága, amiről előbbi munkáimban szóltam. 1869-ben Sir Morton Pete és Bazalgette angol közmunkatanácsí főmérnök ajánlatot tett Pest általános csatornázására, de a város a munkálatot nem találta elég alaposnak. 1873-ban Reitter Ferenc közmunkatanácsí min. tanácsos körscsatornájával kapcsolatban dolgozott ki egy hasonló tervet. De a kivitelt alapjául utóbb Lechner Lajos, később a főváros főmérnök-középítési igazgatója, általános csatornázási tervét fogadták el s hajtották végre a jelen század 20-as évéig.

Kövezés. Erről is megemlékeztek már az előző munkák. A rendszerben kevés lényeges változtatás történt. Így : a 24—32 cm metszetű, 1·9—2 m hosszú, négy sor téglafalra dolgozott szegélykövekkel, az aszfalttal és falkockákkal s a jó gránit alkalmazásával. Gránit-szegélyköveket először

a Kecskeméti-, Nádor-, Soroksári-utcákban alkalmaztak; az Üllői-úton trachyt-szegélyköveket. Aszfalttal a Hatvani- (Kossuth Lajos-) utcában kísérleteztek, mégpedig 26 $\frac{m}{m}$ vastag asphalt coulé-val; a Váci-körúton pedig 26 $\frac{m}{m}$ vastag asphalt comprimé-vel.¹⁾

A Hatvani-utca kocsútján 1871-ben 50 $\frac{m}{m}$ vastag, 20—20 cm méretű betonlapokra fektettek aszfaltot. Az első jó (mauthauseni) gránitkövezetet a közmunkatanács 1871-ben készítette a pesti Múzeum-körúton s a budai Fő-utcán. A fakockát 1873-ban az új Sugárút egy részében fektették le először deszkaalapon.²⁾

Az *utcák fasorokkal való ellátását* 1871—1873. közt a Váci-körúton, a Kerepesi- (Rákóczi-) út belső részén s a Dunaparton (Ferenc József-tér és rakpart) kezdték meg.

A *parkozás* terén haladás: a Városliget kibővítése a városi homokbányával és a Cséry-féle telekkel, Budán pedig a várhegyi Elips-sétány teljes kiképzése. A *Margitszigetet* a főhercegi család egyre jobban gondozta. Emelte szépségét és hasznát artézi vizének, illetve kénes melegforrásainak feltárása (Zsigmondy Vilmos által) és az Ybl által épített szép gyógyépület. A pesti Városliget is gyarapodott egy artézi kúttal, melyet 1867-től kezdve szintén Zsigmondy Vilmos fúrt a város által többször folytatólag megszavazott költséggel.

Vízvezeték. Előbbi munkámban vázoltam, Pest hiányos vízellátását. A 70-es évekig kutak és szűretlen dunavíz látták el úgy-ahogy, a szükségletet. Minthogy azonban a talaj sokhelyütt fertőzött volt, éppúgy mint a Duna fővárosi szakasza, ezek a vizek a közegészségügyet a legsúlyosabban veszélyeztették s az 1866. évi s 1873. évi koleráknak fősegítői voltak. Ezért már a 60-as évektől sűrűn tanácskoztak jobb vízellátásról. 1867-ben Petersen és társai külföldi vállalkozók tettek ajánlatot vízvezeték létesítésére, illetve 80 évi kihasználási monopólium ellenében, napi 20.000 akónak 1 frt 80 kr egységár mellett szállítására. A közgyűlés folyton habozik, hogy a vállalatot közérdekű volta miatt ne hajtsa-e maga, saját regieben végre, amikor is a víz árát napi 1—10 akó fogyasztás mellett 3 frt, 10—100 akó fogyasztás mellett 21½ frt, 100 akón felül 2 frt egységáron lehetne adni. Majd tárgyalást indítottak William Lindley angol főmérnökkel, aki megbízást kapott a vízmű tervezésére. 1869. november 1-én megnyitják a közel 3 millió forintba került ideiglenes vízművet. Ennek szívótelepe a lipótvárosi felső Dunaparton, a mai Országház területén volt elhelyezve, s a vizet természetes szűrővel, 3 szivattyús kúttól nyerte. De ez így szállított víz is igen sűrű kifogásokra adott okot s mennyisége is teljesen elégtelen volt a gyorsan fejlődő városnak. Ezért hamarosan a bővítéshez kellett fogni. Erre nézve Lindley-vel már

¹⁾ A Newchattel Asphalt Company 1871-ben telepedett meg nálunk.

²⁾ L. *íj.* Thürring Gusztáv tanulmányát a Városi Szemle 1937. évfolyamában.

nem tudtak megállapodni s utóbb Wein Jánosra várt a feladat, hogy egészen új alapokon s ideiglenes kisegítők után, a nagy és általános terveket kidolgozza. (A végleges megoldás csak évtizedekkel utóbb: Kajlinger Mihály vezetése mellett történt meg.)

Az általános osztrák légszesztársulat monopóliumában lévő 1856-ban létesült *gázműtelep* 1866-ban a budai (Margit-körúti) s 1870-ben a soroksári-úti gázgyárral bővült.

9. Helyi közlekedés.

A pesti közúti közlekedés már az előbbi korszak végén, 1866. közepén indult fejlődésnek s a Pesti közúti vaspálya társaság 1867-ben gróf Károlyi Sándor elnöklete s Jellinek Mór vezérigazgató alatt¹⁾ a következő lófogatú vonalakat tartotta üzemben: 1. Széna- (Calvin-) tér—Újpest; 2. Károlykaszárnya—Kerepesi-út—Északi vasút—Kőbánya; 3. »Zrinyi« (Múzeum-körút—Kossuth Lajos-u. sarkától)—Múzeum—Üllői-út—Kőbánya. 4. »Zrinyi«—Üllői-út—Ludoviceum. 5. Ludoviceum—Városliget. 6. Nyugati pályaudvar—Városliget. 7. Deák-tér—Kerepesi-út—Északi vaspálya.

A budai közúti vaspályatársaság, gróf Festetics Béla és Balásy Antal vezetése, Rechnitzer Henrik igazgatása alatt 1867-ben indította el üzemét. 2 vonalat tartott fel: a Lánchíd—Óbudait és a Lánchíd—Országút—Zugligetit.

Nevezetes, hogy a körúti lófogatú kocsikon már 1872-ben eltiltották a dohányzást. Ezzel megindul ennek a »nevezetes« kérdésnek évtizedes harca.

Volt ezenkívül »primitív társaskocsi« (dilizsánsz) közlekedés a Városligetbe, a Király-utcán át, majd sokkal később az új Sugárúton át. Deák Ferenc szokott közlekedési eszköze!

Ebben a korszakban sem szünetelnek a panaszok a *bérkocsisok* gorombasága és zsarolása ellen. Már 1869-ben kötelezik a tulajdonosokat, hogy a kocsisok a kocsit igénybevevőnek a beszálláskor a tarifát feltüntető cédulát adják át. Ez nagy ellenszegülést váltott ki.

A budai hegypálya rt. elnöke Lányi Jakab volt, választmányának tagjai 3 Herzfelder, dr. Országh Sándor és gróf Széchényi Béla. Ez tartotta üzemben a még fennálló ú. n. Sikló-vonalat a Várba.

A fogaskerekű vasúttársaság (1873-tól) Cathry Szalézi Ferenc s a Baseler Internationale Gesellschaft für Bergbahnen által Riggerbach-Zschocke-rendszer szerint építve 40 évre kapott engedélyt, területet és adómentességet. Eleinte csak napi 2 menetre (à 50 kr.) volt kötelezve. Népszerűsége csak sokkal később kezdődött, amikor a Svábhegy is jobban beépült.

¹⁾ A választmány tagjai: Sztányi (Ulmann) Izidor, dr. Cséry Lajos, Drósa Zsigmond, Gschwindt Mihály, Ráth Károly, Schlesinger Jakab, Vogl Péter, Weisz M. A. — Az 1866. év második felében 204.446 személyt szállított s 25.159 frt 52 kr. volt a bevétele.

10. Közgazdaság.

Általános jellemzés.

A kiegyezés korszaka — a liberalizmus, tőke és hitelgazdaság nagy lendülete, amely nem igen ismert állami korlátozást és szociális beavatkozást, sőt inkább csak állami támogatást — a közgazdasági optimizmus és merész spekulációk korszaka. Mintha a híres Guizot-kori jelszót hallanók: »Enrichissez vous!« (»Gazdagodjatok!«) A köztörténet különösen a *vasutak* terét szokta ennek bizonyságául felhozni, ahol mágnás, zseni s a mozgó tőke képviselői, — akiket a törvény az imént emancipált — a származás és rang előítéleteire való tekintet nélkül összefogtak, hogy a lehetőségeket kiaknázzák. Fővonalak és vicinálisok engedélyezése sűrűn foglalkoztatta a törvényhozást, de még inkább a közvéleményt, amely a sajtóban éles hangot adott ellenzéki nézeteinek. Főképen a m. kir. szabadalmazott Észak-keleti Vasút (M. É. K. V.), amelynek vezetésében a Lónyaiak, Tisza Kálmán, gróf Schönborn Ervin, Várady Gábor, dr. Chornitzer, Boskovich, Lévai Henrik, Mayer Rafael stb. vettek részt, forgott közszájon. Az ellenzéki sajtóban (Csernátony Lajos) Lónyay Menyhért volt a heves támadások középpontja s ő — bár a történelem nem találta hibásnak — ezek hevesége elől visszavonult s miniszterségéről lemondott. (1872)¹⁾

Amde a fővárosban székelő sok más kereskedelmi — bank — és ipari vállalatok közül hasonló, sokszor túlfeszített irányzatot látunk. Sok, igen sok vállalat jól volt fundálva, vezetve, közhaszonra is volt s máig fennmaradt, nevezetes szerepet töltve be a közgazdaság vérkeringésében. De viszont igen sok vállalat tisztán spekulációs lázban fogantatva, kellő tőkealap híján koraszülött minőségben lépve a napvilágra, mihamar összeroppant s a benne bízókat romlásba temette. Nagy kár érte pl. a fővárost is a Pesti Népbank bukásával. 184.000 forint betétje volt ott. A csődkor követelte a város, hogy 40.000 frt-ot a likvidációs concern azonnal fizessen ki, 80.000 frt-ot pedig a többi betevő követelésével együtt, de a részvényhitelezőket megelőzően. Megkapta-e a város pénzét, vagy csak kis részben, nem tudjuk, de bizonyos, hogy sietett az összes pénzügyintézeteknél lévő betétjeit felmondani s a pénzt szekrényeibe visszazárni. Majd határozatot hozott, hogy városi pénzeket csak olyan pénzügyintézetnél szabad elhelyezni, amelyek csak takarékos banküzletekkel foglalkoznak, egyéb nyereszkeskedéssel pedig nem.

Pest városát, mint utóbb felsoroljuk, sűrűn keresték fel a viszonyokhoz képest túlmerész, de gazdaságilag naiv, vagy egyenesen fantaszta egyének. El kell ismerni, hogy a városvezetőség, ha talán többször túlzott konzervativizmussal is, nagyban és egészben sikeresen ellentállott a kísérletezésnek.

¹⁾ Sokáig közszájon forgott a vasúti kocsik feliratának kitréfálása: M. É. K. V. = »Menyus épített kedvére vasutat.«

Annál öröndetesebb a közgazdasági élet egészséges és természetes fejlődése az ipar, kereskedelem, hitel-, biztosításügy stb. terén.

Az 1868: VI. t.-c. gondoskodott a kereskedelem és ipar kamarai képviseletéről. A budapesti kereskedelmi és iparkamara ebben a korban Kochmeister Frigyes, tornyai Schossberger Zsigmond s budai Goldberger vezetése alatt 48 belső tagból állott, akiket a helybeli iparosok és kereskedők törvény szerint külön választottak. A kamara mindenkor méltón képviselte a szakmabeli közérdeket s az ily irányú jogszabályalkotásnak (törvények, kormányrendeletek, városi szabályrendeletek) is nagy támasza volt a szakértelemmel adott véleményeivel és javaslataival.

Fontos közgazdasági tűzhely volt a most már (1864. óta) értékosztállyal bővült *börze* Kochmeister és Strasser vezetése alatt.

A *pénzüntézetek* sora jelentékenyen megszaporodott. 1839-ben alakult Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, az 1841—1842-ben alapított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Földhitelintézet (1863) mellett feltűntek, a Rotschild Anzelm bécsi csoportjával kapcsolatban 1868-ban, Sennyey Pál volt országbíró elnöklésével alakult Magyar Általános Hitelbank, valamint az Első Magyar Iparbank (maglódi Wodianer Béla, Trefort Ágoston stb.), az Angol-francia Bank stb.

A *biztosítóintézetek* szinte gombamódra szaporodtak. A gróf Apponyi György, Deák, Eötvös, Sennyey, Ürményi stb. részvételével 1857-ben alapított Első Magyar Általános Biztosító Társaság elnöke Lónyai Menyhért volt; választmányában gróf Andrássy Gyula is helyet foglalt. Az igazgatást Lévai Henrik, Ormódy Vilmos és báró Harkányi Frigyes vezette. De e nagy intézeteken kívül működtek: a Generali Adriatica, (Triesti), Gresham, Unio, Haza, Nemzeti, Pannonia, Phoenix, Duna stb. nem is szólván a kis és efemer vállalatokról.

A *hajózs* terén az osztrák alapítású régi Dunagőzhajózási Társulat vezetett. (Magyarországban Wodianer Mór alatt) Ezenkívül működött, Ivánka Ernő vezetésével az I. magyar gőzhajóegylet, Budapest és Esztergom közötti helyiforgalommal is; gróf Zichy Jenő, Türr István s Wodianer vezetésével, az Országos Gőzhajózási Egylet; a Magyar Lloyd (gróf Károlyi Ede elnöklésével) s a Holitscher Fülöptől vezetett Pest-Bécsi remorkórtársaság, több magáncég mellett.

Túlhaladná ennek a tanulmánynak méreteit, ha az ipar és kereskedelem e korbéli állapotával részletesen óhajtana foglalkozni. Néhány szórványos adatot mégis közlünk illusztrációul, bár jobbra korszakunk végéről, mert a statisztikai szolgálat csak ekkor kezdett kiterjedtebbé és behatóbbá válni.

Az *ipar szakmai megoszlása*. A fővárosban korunk vége felé volt, kikerekítve: építőipari vállalat 550; gépipari 160, kohászati és fémáruai 680; agyag- és köipari 190; vegyészeti 110; élelmezési 950, fonó-szövő

s ruházati ipari 1400; egyéb szerves anyagot feldolgozó (fa-, csont-, bőr-stb.) 2380; sokszorosító ipari 300.

A *gyáripár* is erősen fejlődött, bár a főváros és kormány szubvenció- és telekadományozási támogatása még nem volt intézményes, mint utóbb. A gépgyárak és vasöntők közül ebben a korszakban alakultak, illetve alakultak naggyá: a Ganz és társa (1869), Schlick (1869.), ¹⁾ Wörner (1867.), Clayton és Shuttleworth (1868), Vulkán, alakult a Gutjahr és Müller cégből 1872., Knuth Károly (1873.), Nicholson (1873.), Reich és Heissler (1869.), Robey és társa (1868.), nagyobbodott az 1854. óta meglévő Röck, az 1861. óta működő Eisele-, az 1853. óta dolgozó Zellerin-cég, s 1862. óta az Oetl-cég.

A faiparban az 1781. óta kocsigyáros Kölber-cég, s az 1852. óta működő Neuschlossz Károly és fia cég mellett feltűntek a Gregersen Guilbrandt és társa (1867.) épület és butorfa- valamint az 1859-ben indult Neuschlossz Ödön és Marcel-parkettgyár, a Lingel- (1868.) és Michl (1868.) bútorgyáros cégek.

Az építkezés fejlődésével természetesen a *téglagyártás* is nagy lendületnek indult. A régebben meglévő cégek Hungária Gőztéglagyár (1809.), Egyes. Tégla- és Cementgyár, Hoffhauser Lajos (1837.), Humayer Károly, Lechner-család mellett előtérbe nyomultak 1867—1868-tól: a Kőbányai Gőztéglagyár, a Kőszénbánya és Téglagyár Pesten, az Újlaki Tégla- és Mészégető, Virava József gyárai stb.

A *textil- bőr és papírszakmában* a legrégebb: Goldberger Sámuel és fia (1781.), valamint az 1815. óta fennálló Jordán Viktor-, az 1834. óta dolgozó Spitzer Gerson kartonnyomója mellé sorakoztak: az I. magyar gyapjúmosó (1868., Pulszky Ferenc, br. Harkányi Frigyes, maglódi Wodianer Albert, gróf Zichy Jenő részvételével), az I. Magyar Kártyagyár (1869.) Machlup H. és Fia (1869.), Riegler József Ede (1872.).

Az *élelmiszergyárak* közül nevezetes új alapítások: Gschwindt Szesz- és Élesztőgyár (1868.), Linzer K. és Fia Szeszgyár (1868.), Stühmer és Koób csokoládégyár (1870.). Régebről virágoztak: Meduna, del Medico szalámi-gyárai (1859.), Dréher Antal sörgyára (1863.), Engel Bernát (1846.), s Krausz Izidor (1852.), szeszgyárai, Prückler és Társa pezsgőgyára (1834.), Topits József gőztésztagyára (1850.), s ide sorozzák Saxlehner András hatalmasan fejlődő keserűvízvállalatát (1861. óta).

A *gőzmalmok* sora: Pesti Hengermalom (1835.), Concordia (1865.), I. Budapesti Gőzmalom Rt. (1865.), Erzsébet (1869.), Hagenmacher (1862), Lujza (1867.), Pesti molnárok és sütők (1868), Viktória (1866.). Ezekhez 1873-ban járult a Schmidt és Császár-cég (1873.).

A *vegyészeti* szakmában az 1849. óta fennálló Strobentz-gyár, az I. Pesti Spódiu:n-enyv és Műtrágyagyár (1863.), mellett 1867—1871. közt keletkeztek,

¹⁾ A Váci-útról a Kőbányai-útra, a magy. waggon és fegyvergyár mellé való ki-telepítéséről már ekkor folytak tárgyalások.

az Ásványolaj-, Bécsi olaj-, Beimel és Biach- Union- Keményítő-, a Machlup-féle I. Magyar Stearin és Szappan-, Müller Testvérek tinta- s Wagner Jenő és Emil szódavíz és egyéb vegyészeti gyárak.

A könyvnyomdak gyarapodása: Atheneum (1868.), Bródy Zsigmond »Hungária« (1873.), Franklin (1870.), Kunossy; M. kir. Államnyomda (1870.), az 1577-ben alapult Egyetemi Nyomda új szervezete, a Pesti Könyvnyomda (1868.). Régebbi nevezetesei: az Egyetemi Nyomdán kívül: Rózsa Kálmán (1847—1852.), Hornyánszky (1863.), Légrády Testvérek (1862.), Pósnér Károly Lajos (1854.), Wodianer F. és Fia (1856—1870.).

A közép és kisiparosokat akkortájt közelebből a német »Adressenbuch«-ból ismerjük meg. Ebből csak annyit, hogy — minden számot kikerekítve — volt önálló iparúzó: szabó 400, cipész 350, asztalos 250, lakatos 150, mészáros és hentes 200, vendéglős 150, kávé 80, molnár és pék 100 stb.

Igen hiányos ebből a korból (1869.) a hivatalos statisztika ez önálló és segéd munkás ipari népesség részletezése kereseti ágak szerint. Először is amiatt, hogy csak a balpartra vonatkozik. Másodszor, mert akkor még csak a keresőket, a jobbadán csak a kereső férfiakat vették számba, nempedig az eltartottakat is (mint 1900-tól kezdve). A keresők száma összesen 41.605 volt, még pedig közöttük: vas- és fémiparban 4959; a gépgyárakban 592; a kő-, agyag- és üvegiparban 496; a fa- és csontiparban 4315, a bőr- és sörte-tolliparban 854; a fonó- és szövőiparban 1033; a ruházati iparban 14.534; a papíriparban 333; az ételmezési és élvezeti iparban 3658; a vegyészeti iparban 152; az építőiparban 3830, a sokszorosító iparban 1224; a szállodás-kávé- fürdőiparban 2807 stb.

Áttérve a *kereskedelemre*: a kereskedőket következőkép tartották nyilván: 1. kir. szab. nagykereskedők gremiuma (1846. óta); 2. polgári szabadalmazott kereskedők gremiuma (1699. óta), 3. a szatócsok szövetkezete; 4. a görög nem egyesültek csoportja; 5. gremiumon kívüliek.

A szab. nagykereskedők csoportjában közel 100 céget olvasunk. Vezetőségük 1870—71-ben: Fuchs Rudolf, Jálics Ferenc, Ullmann Károly, Kern József, Schossberger Zsigmond, Neuwelt Ármin. A tagok közt igen sok a gabona- és terménynagykereskedő, a szállítmányozó s pénzváltó, a vászon-, gyapjú selyem-, bőr- és szőrmenagykereskedő. Megtaláljuk köztük a híres cégeket (mint Eggenberger könyvkereskedő (1768.), Abeles bőrkereskedő, Dona Döme papírkereskedő (1790.), Fleischel, Goldberger, Gschwindt, Hoffmann József (1804. óta), Jálics, Kunz, Kossuch, Rust, Wolfner, Wahrmann, Móricz bank- és váltóüzlet stb.). A polgári szabadalmazott kereskedők élén: Vetsey Sándor, Strasser Alajos és Kolerits Ferenc álltak. A tagok közt volt: selymes és szallagos 74, vasas 16, norinbergi 44, pénzváltó 181, üveges és porcelános 22, arany- és ezüstműves 13, kalapos 10, bőrárus 17, vásznas 23, posztós 15, terménykereskedő 260, fűszeres 96, rövidárus 93 stb. A szatócsok csoportja kb. 300 tagból állott. Óbudán kb. 100 kereskedés

volt. A görög nemegyesültek csoportja (Budán) 10 kereskedőt számlált.

Törvényszékiileg bejegyzett iparos- és kereskedőcég száma Pesten kerekén 2100; Budán 50; Óbudán 7.

Az 1869. évi hivatalos kereseti statisztika szerint, melynek hiányaira fentebb utaltunk, volt kereső: állatokkal és mezőgazdasági cikkekkel kereskedésben 371, fa- és bányatermékekkel, faragott árukkal, papírral 291; vas- és fémáruval k.-ben 78; agyagárus 50, textilárukkal k.-ben 451; élelmi, élvezeti cikkekkel k.-ben 1260, könyv- és műkereskedésben 90; zsidó 38; cseléd és egyéb közvetítő üzletben 50; külön meg nem nevezett kereskedésben 8574; házaló 460, ügynök, alkusz 1928, — az összes kereskedelemben 10.962 kereső.

A főváros *áruforgalma* 1874-ben: behozatal 13,219.000 q, kivitel 6,047.000 q. Az árutőzsde forgalma 1873-ban 3,838.590 q (ebben 2,968.000 q búza és rozs, 464.000 q tengeri). (A marha- és sertésvásár forgalmát a »Közélelmezés« c. alatt adjuk.)

Az iparra és kereskedelemre, s általában közgazdasági életre vonatkozólag ismételjük ezt a korábbi kijelentést, hogy a kiegyezés korszaka nagy lendületet, vállalkozási- és munkakedvet mutat, bár sok árnyoldalával együtt.

A közgazdaság optimizmusát hangoztatták a politika vezérférfiai is. Így pl. minden alkalommal Andrassy, Jókai, sokszor Deák. Deák például — bár közelebb állott a közjoghoz és mezőgazdasághoz — 1869-ben az országgyűlés végével a Terézváros választóihoz a következőket mondta: »Vessünk egy pillantást Budapest utcáira s észre fogjuk venni azt a mozgalmat és erőteljes forgalmat, amelyben szebb jövő, magasabb kifejlés eszméje van. Ha a kereskedéseket keressük fel, sehol sem fognak fennakadással panaszkodni, legalább nem olyasmi miatt, amilyen azelőtt volt. Végül joggal mondhatom: Isten kegyelme és segítsége folytán az igazán szegények száma leszalldott s a munkaképes ember jelenleg legalább is annyit kereshet, amennyivel magát és övét becsületesen eltartathatja.« Jókai mindvégig rózsaszín szemüveggel nézi a világot és a lappangva és nyíltan erősödő szociális és munkáskérdés létezéséről nem látszik tudomást venni.

Egy másik árnyoldala a közgazdasági világnak a nagy »krachot« (1873.) megelőzőleg a túlhajtott spekuláció, az alapítási, »gründolási« düh és a szédelgés. A tervkovácsoknak se szeri- se száma. Említettük, hogy a szépen fejlődő Pestet is felkeresték eszméikkel és ajánlataikkal, melyek azonban kellő óvatossággal fogadtattak s a legtöbbből akkor semmi sem lett. Bár némelyik megérdemelte volna, hogy komolyabban foglalkozzanak vele. Egy néhány tervet mutatóba felsorolunk.

Egy belga csoport, Joseph Toussaint vezetése alatt a 60-as évek végén ajánlatot tesz, hogy épít: 1. a Margitsziget alsó részén Pestet és Budát összekötő hidat; 2. 200 házas munkástelepet kertekkel, iskolával, nép-

könyvtárral; 3. közvágóhidat és marhavásártelepet; 4. szemétygyűjtőtelepet; 5. létesít félköralakú bulváros teret; 6. új lófuttató teret; 7. a Váci-úttól az Ó-utcán át széles utat a városligetbe; 8. meghosszabbítja a Kerepesi-utat. Felajánl a munkára 10 milliót, persze kellő haszon mellett. A pesti közgyűlés kimondja, hogy a felsoroltak részben hatósági feladatra tartoznak, részben megbízható adatokat nélkülöznek.

Gróf Széchenyi Ödön projektumai: Pestet és Budát összekötő teher szállító gőzkompés szárnyvasút a déli pályaudvarhoz, Langenhove és Maygraber vállalkozókkal; a tűzoltóság megszervezése a szemétszállítással együtt; a Zugligetbe és budai hegyekbe vezető közúti vaspályák; elevátor a Rudasfürdőtől a Gellérthegyre (1873., a »tengeri kígyó« felbukkanása). Mindössze a tűzoltóság megszervezése történt meg, Széchenyi főparancsnoksága alatt, aki azonban nemsokára Konstantinápolyba költözött, mint pasa és tűzoltóparancsnok.

1872-ben a pestvárosi iskolabizottság már nagy közkönyvtár felállítására tesz javaslatot évi 12.000 frt dotációval. Vezetője lenne egy külön tanácsnok, segédjei: 2 tanácsjegyző, 1 díjnok; szolgák.

Nuellen nevű külföldi Budáról a Svábhegyre és Zúgligetbe akar hegyi vasutat építeni.

1869-ben Sir Morton Pete a gróf Károlyi Ede elnöklete alatt álló Francia-Magyar bankkal együtt ajánlatot tesz az általános csatornázásra.

1873-ban Balló Mátyás jeles reáliskolai tanárunk, a vegyészeti intézet későbbi vezetője, a központi fűtés bevezetését javasolja az összes városi középületekbe.

1870-ben nagy erővel merül fel a *milleneumi* ünnepség terve, de már 1889-re, »mert a történettudósok 889-re teszik a honfoglalást s Árpád bevonulását«.

Temesi Reitter Ferenc min. főmérnök, utóbb a közmunkatanács műszaki osztályának vezetője már 1865-ben érdekes tervvel lépett fel a Dunaszabályozással s a Csepelsziget és a soroksári Dunaág balpartján fekvő ártér mentesítésével kapcsolatban egy *pesti hajózható* körcsatorna létesítése iránt. Ez a városban, a mai Nagykörútnak körülbelül megfelelő vonalvezetéssel, de a Csepel szigetig kinyúlva, 20 öl szélességben haladt volna: 12 híd kötötte volna össze két partját, amely 10 öles rakpartnak épült volna ki. Kiviteli nagy költségeiben az állam és Pest város részesedett volna; de — tervezők szerint — az áruforgalomból nagy haszon volt várható. 1868-ban Edouard de Ville Massot a Sociéte du credit general részéről ajánlkozik, hogy a csatornát állami segély nélkül is kiépíti. Utóbb a Nagy-körút terve keresztelte ennek a körcsatornának a tervét, amelynek eredete már Kossuth városrendezési terveiben is szerepelt.¹⁾

¹⁾ L. »Pest és Buda közigazgatásának története az 1848/49-i szabadságharc alatt« c. munkámat (212. old.). Reittert munkájáért az Akadémia is tagjává választotta.

Bernier de la Pontonier árucarnok-tömböt akar felépíteni, Buzzi Bódog cottage negyedét stb.

Így tehát látjuk, hogy a tervek közt akadtak komolyak és értékesek is, amelyek utóbb, ha nagy módosításokkal is, megvalósultak.

11. Közélelmezés.

A közélelmezés mai fogalma ebben a korban még egészen hiányzott abban az értelemben, hogy a hatóság feladata a közönség ellátásába mélyen belenyúlni, a magánvállalkozást hatósági intézményekkel, elárusítással stb. ellensúlyozni, versennyel irányítani stb. Akkoriban itt is elsősorban rendészeti tekintetek uralkodtak. Így pl. a vásárrendészet és utóbb azegészségrendészet. Látjuk ezt a közbűvőhídi kérdésben.

Pesten és Budán 1868-ig csak magánvágóhidak voltak. (A balparton 39) 1868. június 22-én a pesti közgyűlés hosszas tanulmányok után elvben elhatározta, hogy a Soroksári-út keleti oldalán hatósági marhavágóhidat építtet. Július végén elfogadta Hennike és Van de Hude terveit s 1,775.000 frt költséggel megépítette a vágóhidat. Ezt 1872. augusztus elsején adták át a közforgalomnak, miután július 27-én 15.342. sz. a. megalkották szabályzatát a kényszervágás általános kötelezettségének vezérelve alapján. Az új intézmény a marhavásártérrel együtt 27,5 hektárnyi területen létesült, s egyelőre 600 marha és 2000 darab aprómarha számára. A kapubejáratot Reinhold Begas, a híres berlini szobrász hatalmas két műve (bikát vezető s bivallyal küzdő hajcsár) díszítette, sóskúti kőből kifaragva. Az új közintézmény létesítésén különösen sokat fáradozott Kamermayer Károly tanácsnok, a későbbi polgármester.

A marhavásártér forgalmának 1874. évi adatai: bika, ökör, tehén 128.494, aprómarha (borjú, juh) 151.379.

A sertések számára csak a XIX. század elején épült külön vágóhíd. A sertésvásáron (kőbányai piacon) felhajtottak 1874-ben 328.840 sertést, elszállítottak 192.710-et. Pest-Budán elfogyasztottak 91.120 darabot.

12. Közoktatás és közművelődés.

Az iskolaügy fejlődésében jelentős mozzanat az 1868:XXXVIII. t.-c., az Eötvös-féle népoktatási törvény, mely átfogóan szabályozta az iskolaügyet, az állami, községi felekezeti és magániskolákat. 127. §-a Budát és Pestet külön tankerületté tette s egy közös iskolatanácsot állított fel. Ennek 34 tagja közül Buda 12, Pest 22 tagot választott. Ennek a tanácsnak feladatává tette a törvény az iskolai vagyon ellenőrzését és a tanítók kijelölését.

Városrészenként a helyi ügyekre iskolaszékeket alakítottak. Évente külön tanügyi költségvetés volt készítendő. A tanítók megválasztása és az iskolai vagyon hováfordítása a tanács útján a közgyűlés elé tartozott.

Első tankerületi főigazgató Zichy Antal, Széchényi naplójának kiadója volt.

Pesten 1872-ben 29 községi, 13 felekezeti, (görög, oláh, zsidó stb.) 50 magán elemi iskola volt. 1870-től új rendszerű polgári iskolákat (Csengery eszméje) is állítottak fel, (1872-ben még csak 2 volt) 1874-ben az összes iskolák száma 100, az osztályoké 385, a tanulóké 17.500, a tanítóké és tanároké 300 volt. Az iskolai költségvetés 1½ millió forintot tett ki.

Nagy volt a be nem iskolázottak száma (1872-ben az iskolakötelesek 20%-a). 1870-ben szabályozta a pesti közgyűlés az igazgatók, osztálytanítók, szolgák jogviszonyait. 1871-ben a nyugdíjképesseget. 1871-ben felállították a köteles vasárnapi ismételőiskolákat, az iparos- és kereskedőtanonciskolák ösét.

Az iskolafejlesztésben fontos volt a szaporításon kívül a rajzoktatás elmélyítése, a külön városi rajztanoda a műipari gyakorlat számára (műszaki rajz, szabadkézi rajz, mintázás), a tanítók kiképzése a rajzoktatásra. Gondot fordítottak már a tornaoktatásra is. (A Nemzeti Tornaegylet segítségével kapcsolatban.)

A belvárosi főreáliskola szűknek bizonyulván a Józsefvárosban előbb a Bodzafa- (Rökk Szilárd-) utcában, bérházban alreált, majd áttéve a saját épületbe a Zerge- (Horánszky-) utcában második reáliskolát állítottak fel.

1872-ben nyitották meg az első középfokú kereskedelmi iskolát.

1869-ben megépül a második modern középiskola: a budai egyet. kir. kath. gimnázium.

1871-ben keletkezett az országos *mintarajziskola*.

A budai *műegyetemet* nagy harcok után 1872-ben Pestre helyezték, hol számára a Múzeum-körúton, a volt Kunewalder-ház helyén építettek helyiségeket.

A magyarosodás az iskolák útján is szépen folyt. Rudolf trónörökös 14 éves korában Budán, nevelője Rónay Jácint c. püspök vezetése alatt tett magyar vizsgát.

Szomorú jelenség volt a felnőtt analfabéták nagy száma. Szerény kezdet indult ennek leküzdésére a Türr tábornok és mások által 1870-ben kezdeményezett Népoktatási Kör olvasás- írástanítása.

Egyéb kulturális mozzanatok.

Az 1871: XI. t.-c. »az *Eszterházy-gyűjtemény* megvételéről« kimondja, hogy a gyűjtemény Pest városából soha ki nem vihető: s az állam a részéről megszavazott 1,300.000 forint vételár mellett elfogadja Pest város 60.000 forintos felajánlását (1869. évi 34.593. kgy. hat.). Tudnivaló, hogy ebből a művészeti anyagból nőtt ki a mai hatalmas Szépművészeti Múzeum.

Az 1873. bécsi világkiállításon Budapest is résztvett. Egyszersmind elhatározta, hogy ott 50.000 forintért műtárgyakat vásárol, amelyekből iparművészeti múzeumot fognak alakítani.

1872-ben Schikedanz tervei alapján kezdték építeni a kerepesi-temetőben gróf Batthyány Lajos mauzoleumát a vértanú miniszterelnöknek a szertitáktól átszállított hamvai fölé.

Báró Eötvös József halála után országos mozgalmat indítottak hogy a kultúra nagy bajnokának emlékszobrot állítsanak. Ney Ferenc belvárosi reáliskolai igazgató a közgyűlésben javasolta, hogy Eötvös emlékezetét emléktáblával is örökítsék meg s általában tegyék intézményes szokássá a »város díszét emelő« kitűnő hazafiak (írók, költők, államférfiak, művészek, stb.) emlékét megörökítő utcai táblák felillesztését, ami határozatba is ment.

Lelkes buzgalom ideőlőtti kezdeményezése volt, hogy 1870-ben a közgyűlés megbízta Salamon Ferenc jeles történetírónkat *Budapest története* megírásával. Salamon kísérlete az első kötetekkel abbanmaradt. A főváros 40 év multán rájött, hogy előbb a kútfőket kell összegyűjteni, kiadni, s csak ezután lehet komolyan munkába venni a főváros történetének megírását. (Az előmunkálatok legújabbban befejeződtek, s maga a történelem is már munkában van.)

Színházak. 1872-ben Miklóssy igazgató engedélyt nyert az István-téren ideiglenes színház felállítására. Ebben 1878-ig játszott társulata, mert akkor az új *Népszínház* már feleslegessé tette.

A Népszínház létesítése iránt Steiger Gyula bizottsági tag már 1871. október 15-én tett a közgyűlésen indítványt, s a tervet különösen a népművelés az erkölcsök nemesítése, az édes magyar nyelv terjesztése nagy érdekeivel indokolta. »Mondja ki a közgyűlés hogy később meghatározandó feltételek mellett egy magyar Népszínház felállítására ingyen telket ad; a polgármester elnöklete alatt 12 tagú bizottmányt alakít, amely érintkezésbe lépjen az építés előkészítése végett a Fővárosi Közmunkák Tanácsával. Indítványát lelkesedéssel elfogadták s 1872-ben a Hermina-téren 992□-ölet jelöltek ki a színház számára. Ezt a telket utóbb 500.000 frt-on eladták a M. kir. Operaház számára, s 1873-ban kijelölték a Népszínház mai telkét, hol most a Nemzeti Színház ideiglenes hajléka van. A Népszínház a bizottmány lelkes agitációja által nemsokára meg is épült 600.000 frt költséggel Fellner és Helmer bécsi színházépítők tervei szerint.

Megnyitása, küzdelmei s virágkora már túlhaladja e tanulmány időbeli kereteit, éppúgy mint a m. kir. dalszínház (Opera) létesítése. Erről most csak annyit, hogy az 1836 : XLI. és 1848 : XLIV. t.-c.-kel a Nemzeti Színháznak megajánlott dunaparti telket 1873-ban eladták a Thonet-testvéreknek s a 403.200 frt vételárt felajánlották a létesítendő Operának, amikor is a dráma különvállik az új hajlékba költöző operától s maga a Nemzeti Színházban marad.

Állatkert. Az 1866. augusztusában alakult *Pesti Állatkert* Rt. 1871-ben átalakult Állat- és Növényhonosító Társasággá s a Városligetben, a város telkén szépen bővült. Pest városa 5000 frt. évi segélyben részesítette a társulatot.

Sajtó. A békóiból felszabadult sajtó is nagy lendületnek indult. A politikai mellett az irodalmi, művészeti és társadalmi érdeklődést is agilisán szolgálta, bár hangja nem egyszer kíméletlen, sőt durva is lett. Napilap ekkor 14 volt az országban, ebből Budapesten 8: *Pesti Napló* (báró Kemény Zsigmond), *Hon* (Jókai Mór); *Magyar Ujság* (Irányi Dániel); *Magyar Állam* (báró Jósika Kálmán és Lonkay Antal); *Ellenőr* (Csernátony Lajos); *Reform* (Rákosi Jenő); *Magyar Politika* (Kecskeméthy Aurél), *Szabad Sajtó* (Hatala Péter). A hetilapok közül az *Igazmondót* is Jókai szerkesztette. A nagy kultúrfolyóirat (Budapesti Szemle) szerkesztője Csengery Antal után hosszú időre a kiváló ízlésű és judiciumú költő-kritikus: Gyulai Pál lett.

A regényirodalomban a már életében elhalványult Jósika halála után teljesen Jókai vette át a népszerűség hegemoniáját, melyet akkor még ellenzéki politikája is öregbített. Ebben a korban adta ki következő regényeit: *Szeirelem Bolondjai* (1868.), — melyet Erzsébet királyné is oly szívesen fogadott szerzője, a volt forradalmár kezéből — *A köszívű ember fiai* (1869.), *Fekete Gyémántok* (1870.), *Eppur si mouve* (És mégis mozog a föld, (1871.), *Az aranyember* (1872); *A jövő század regénye* (1873.).

A költők vezére Arany János 1867-ben kiadja összes költeményeit. A 70-es évek elején aratja első sikereit fia László is. Szigligeti Ede megéri 1872-ben a Nemzeti Színházban 100. darabjának előadását. Rákosi Jenő is kezd a drámában szerepelni.

Liszt Ferenc 50. évi jubileuma alkalmából Pest városa 3 alapítványt tesz nevére, évi 200 frt. jutalomdíjjal. A győzteseket maga a »hangok nagymestere« határozza meg. Liszt ekkor adta elő »Krisztus oratóriumát« a Vigadóban.

13. Szociálpolitika. (Közegészségügy, lakásügy, közjótékonyosság stb.)

Súlyos és sűrű bajok jelentkeznek Buda és Pest egy várossá egyesítése küszöbén, mint a nagyvárossá fejlődés sötét kísérői.

A *közegészségügy*, amint az egész országban, a testvérvárosokban is el volt maradva. Hiányoztak a törvények (a későbbi 1876: XIV.), de még inkább az intézmények és a közönség higiénikus gondolkodása. A víz, csatornázás, köztisztaság, fertőtlenítés, szemétkihordás s főképp a lakásügy stb. tökéletlenségei, különösen járványos időkben, ijesztő statisztikai számokban is kifejezést nyertek. A halálozási arányszám 43‰ körül járt, a fertőző betegségben elhaltak az összes elhaltak 17‰-át tették ki. Pest egyetlen

nagy kórháza, a máris igen öreg Szt. Rókus, a budai Szt. János s az új (ma 9-es) katonai helyőrségi kórház zsúfolva voltak, kis orvosszemélyzettel. Hisz Pesten csak 1871-ben különítik el a kórházigazgatói állást teljesen a t. főorvosítól; Budán a két hivatás még mindig együtt maradt. Az 1866. évi, 1872—1873. évi kolerajárvány¹⁾ egy időre nagyobb tevékenységet váltott ki a reform terén, de ezek végrehajtására még évtizedek kellettek. Az egészség-tudomány, a városvezetőség és nagyközönség egészségügyi felvilágosítását jól szolgálták ebben a korban. Tormay, Hunfalvy János s a főv. statisztikai hivatal periódikus jelentései.

A lakásügy szomorú állapotát is kimutatta a statisztika, de még erősebben maga az élet. Többször került a közgyűlések elé a pincelakások, az ágy- és albérlők, a zsúfoltság ügye. (Általános tájékoztatást azonban csak az 1885. évi Neményi Ambrus- és Gerlóczy-féle bizottsági jelentések adtak, Kőrösi statisztikáinak felhasználásával.) A pesti közgyűlés 1869-ben könnyebb modorban építendő munkáslakásokra hajlandó átengedni 600 öles telkeket a Kerepesi-úti temető; a Ferencváros, Kőbánya, Angyalföld (régi temető) egyes vidékein. Ezt népgyűlés is sürgeti szeptember 14-én, mire a közgyűlés 100.000 frt kölcsönt is helyez kilátásba a vállalkozóknak. Ezek azonban nem jelentkeznek. Legfeljebb egy-két gyár, saját munkásai számára. Pl. 1871-ben az Osztrák fegyvergyártársulat, mely a Pék-erdőben 2934 □-ölet 3 forintjával kap a várostól erre a célra; 1872-ben Kőbányán az Első Magyar Waggongyár, majd a MÁV kér ilyen célra telkeket; mindegyik 13 hold 910 ölet kap 10 forintjával s a lakások lassankint fel is épülnek.

A pincelakások ügyét Pest szabályozta, úgy hogy a 10 láb magas lakásokból a félmagasságnak a föld színe fölé kell kiemelkedniök.

A *prostitutció* rendezése tárgyában Pest 1867-ben 346. sz. a. alkotott szabályrendeletet.

A *közjótékony*ság, szegény- és árvaellátás fejlődött, de keveset (pl. új leányárvaház). Nevezetesen a Gizella-alapítvány keletkezése, a főhercegnő 1868. évi férjhezmenetele alkalmából. Összege 50.000 frt volt, melyből évente 15 szegénysorsú leány 100 frt segélyben s 10 árvalány kiházasítási segélyben részesült.

14. Pénzügyek.

A két testvérváros az alkotmányosság visszatérte után is megmaradt a 60-as évek pénzügyi gestiójának kereteiben, amelyek azonban a fejlődő szükségletekhez, a nép szaporodásához viszonyítva máris szűkösnek bizonyultak.

¹⁾ Ez utóbbinak esett áldozatul Buda derék főorvosa, Frenreisz Ferenc is, akit 1831-ben éppen a kolerajárvány alkalmával alkalmazott a város segédorvosnak.

Ennek a közgyűlésen is többször kifejezést adtak. Nevezetes pl. Steiger Gyula felszólalása az 1868. évi január 15.-i pesti közgyűlésben. Kifejtette, hogy az államok politikai jelentősége, a nemzetek műveltsége, szellemi és anyagi kincsei leginkább az államok fővárosaiban központosulnak s úgy azok, mint a nemzeti jelleg és politikai állam legfőbb képviselői, minden államban az egész nemzet segedelmét szükségelik. Így van ez Pest városával is, amely már jelenleg is igen tetemes állandó kiadásokat csupán főváros-minőségénél fogva visel. De éppen a jövőben, ha eddigi alárendelt tartományi állásából a többi európai államok fővárosai sorába akar emelkedni s ott a magyar állam fővárosát méltán megillető helyet akarja elfoglalni, s főváros-feladatát illően kívánja betölteni — akkor az eddigieknél minden irányban tetemesebb kiadásokat kell vállalni. Különösen a kultúra és művészetek, ipar és kereskedelem emeléséről, a város szépítéséről, középületek, emberbaráti intézmények, kisajátítási alap felállításáról stb. kell gondoskodnia. Minthogy pedig Pest városának jelenlegi folyó kiadásainak fedezésében is már több mint 600.000 frt hiány marad, mely az okvetlen beállítandó nagyobb költségelés szüksége mellett évről-évre szaporodni fog: a város közönsége az ország méltósága és érdekei szempontjából hazafiúi kötelességének tartja az országgyűlés gondoskodását egy, Pestváros számára adandó, ellenőrködés alatt álló, csakis közcélokra fordítható *állandó, országos segélynek* az országgyűlésen való javaslatba hozatalára s hathatós támogatására felkérni. A közgyűlés az indítvány értelmében határozott. A felirat bővebb kifejtésére és adatokkal való alátámasztására szakértői bizottságot küldött ki.

Hogy az államnak csakugyan vannak kötelességei pénzügyi téren is fővárosa iránt, ezt maga Andrassy miniszterelnök is elismerte, távozásakor, 1871. november 17-én. Diszpolgári oklevele átvétele alkalmával ezt mondta a pesti küldöttségnek:

»Az ország a fővárosért még eddig mit sem tett; az *országnak kötelessége* a főváros emelkedéséhez *áldozattal* is hozzájárulni.«

Az állam segítségének legközelebbi alkalmaként jelentkeztek: a katonaságnak nyújtott szolgáltatások elmaradt megtérítésének pótlása; az állam helyett is végzett törvénykezés, népoktatás, rendészet kiadásaihoz való hozzájárulás. A kormány mindezen irányokban intézkedett, bár elég szűk marokkal.¹⁾

A fenyegető deficit elhárításának egyéb eszközeül kínálkoztak: új bevételi források nyitása, a meglévők erősebb kihasználása, beruházó kölcsönök stb.

¹⁾ 1874-ben utakra 20.000 frt, iskolákra 46.800 frt, katonai térítésekre 55.300 frt. A törvénykezési térítés ekkor, minthogy városi törvénykezés már nem volt, beszünt; a rendőrség állami kézbe vétele miatt pedig még a városnak kellett hozzájárulást fizetni az állam számára.

Az elsőről, ha nem adókra, hanem pl. a mai üzemi bevételekre gondolunk, akkor még általában nem is álmodtak. Az adók emelésétől mint »ultima ratio«-tól borzadtak. Beruházó és gyümölcsöző kölcsönök felvétele is nehezen férközött a magángazdasági takarékoság elvét a közügyekre is átvívó, a kockázatoktól irtózó polgári gondolkozásba. Az ingatlanok elidegenítését is lehetőleg kerülték. Azonban szerencsére így is maradt egy gyógyszer: a főváros sajátterejű gazdasági fejlődése, a népszaporodás s ezzel az adózók számának és teherviselésű képességüknek is növekedése.

A főváros egyesítése előtti utolsó évek pest-budai költségvetéseit, mint az állapotok megvilágítóját a következőkben adjuk s végül közöljük az egyesítés utáni első év adatait, melyek az átmenetet jelzik a további, már jövő tanulmányunkra eső időszakra.

Pest és Buda községi alapja költségvetései 1868-tól az egyesítésig és Budapest költségvetése az egyesítés első évében. (Forintokban.)

Pest.				Buda.		
É v	Bevétel	Kiadás	Fölösleg + vagy hiány —	Bevétel	Kiadás	Fölösleg + vagy hiány —
1868	1,358.018	2,001.120	— 643.102	?	?	?
1869	1,573.206	2,073.053	— 499.053	303.060	454.061	— 151.001
1870	1,960.610	2,833.252	— 872.641	359.104	602.119	— 243.015
1871	2,356.249	3,084.755	— 728.506	396.402	711.294	— 314.892
1872	2,618.797	3,524.273	— 905.476	827.096	853.591	— 267.495
B u d a p e s t f ő v á r o s						
1873	3,374.709	4,196.904	— 822.250	—	—	—
1874	5,421.240	5,471.621	— 50.381	—	—	—

Az 1871. évtől tapasztalt emelkedés összefügg a városrendezés élnélkülésével. (Sugárutak stb.)

A fenti kimutatás csak a községi alapra vonatkozik, az adóasztörlesztési, építési, vízvezetéki stb. alapok nélkül.

Az egyesítés kezdő éveiben a bevételeknek csaknem fele a közjogi és közigazgatási bevételekből (községi adópótlék¹, 1873-tól házbérkrajcár, szemétfuvarozási illeték, fogyasztási adó, kövezetvám, katonakiadás megtérítése, telekátíratási díj, csatornajárulék stb.) került ki. A kiadások 12—18 százaléka esik egyenkint a személyi és dologi közigazgatási kiadásokra,

¹) Pest utolsó éveiben a szükséghez képest változó (—25%): Budán 23 $\frac{1}{3}$ %-ban, az egyesült fővárosban az 1872: XXXVI. t.-c. alapján 1873—1909=25%; 1909=33%; 1920-ban 60%; 1921—maig 50%.

az utakra, közegészségügyre, iskolákra és egyéb közművelődésre. A kölcsöntörlesztés tőkében és kamatokban 23%-ot tesz ki.

Üzemek közül csak a vízvezeték, marhaközvágóhíd és Rudasfürdő szerepel, de részben a közigazgatási, részben a közegészségügyi rovatba olvasztva, minthogy még önálló vagyonkezelésük akkor még nem volt.¹⁾

Milyen vagyonállapottal indult el az egyesített főváros?²⁾ Budapest vagyona kitett 1874-ben 53 millió 778 ezer forintot. (Ebből épületek 15 millió 794 ezer; telkek 27 millió 604 ezer, haszonvételi jogok 3 millió 218 ezer; cselekvő tőkék 1 millió 573 ezer, cselekvő hátrálékok 4 millió 608 ezer frt.)

Az adósságok összege 13 millió 100 ezer forint.

A tiszta vagyon tehát 40 millió 678 ezer forint.

Az adósságokból 1—1 lakosra jutott 45 $\frac{1}{3}$ frt, a tiszta vagyonból 186 frt.

Kölcsönügy. Az egyesítéskor a régi kölcsönök közül még törleszteni kellett: az 1859-iki budai 2 millió forintos 6%-os sorsolós kölcsön hátrálékát (1909.-ig); az 1870. évi pestvárosi 3 millió forintos, 6%-os kölcsönt; az 1871. évi pestvárosi 5 millió forintos, 6%-os kölcsönt; ehhez az egyesített főváros még 1873-ban felvett 1 $\frac{1}{2}$ millió forintot 6% mellett. Az annuitási kiadások 1874-ben kitettek 1,479.000 forintot, a kiadások 23%-át.

15. Buda és Pest egyesítése.

Az alkotmányos autonómia visszanyerése után az 1867-iki kiegyezés 6. évében bekövetkezett a korszaknak a két testvérvárosra s magára az országra nézve is egyik legjelentősebb eseménye, amely egyszersmind tanulmányomat lezárja: Buda és Pest egyesítése Buda-Pestté, az 1872: XXXVI. t.-c. által.

Eddig a két város és Buda annexuma: Ó-Buda mezőváros meglehetősen külön életet élt, más és más jelleggel, méretekkel, úgyszólván más és más hivatással. A nagy történelmi multtal patinás Buda az udvar időleges s az országos főhivatalok legtöbbszörének állandó székhelye, főrangúak csöndes és előkelő rezidenciája, egyébként a 70-es évek határán kereken 54.000 lakosú, szerény iparú és kereskedelmi, alig fejlődő városka volt, melyhez a 16.000 lakosú Ó-Buda, a volt praedium csak az abszolutizmus óta volt csatolva. Sok volt benne a szőlőműves kapás (»braunhaxler«) és szegény zsidó. A budai, óbudai részeket tényleg a Duna választotta el az élénken fejlődő, nagybbszabású jövővel biztató, polgári jellegű Pesttől, különösen télen, a jég és jégzajlás idején. A Lánchíd ugyan — Széchenyi látomásának némikép

¹⁾ A részletekre nézve l. Dr. Rácz Gyula pénzügyi monográfiáját a Városi Szemle emlékkönyvében: »A 40 éves Budapest« 1912.

²⁾ 1870-ben elrendelte a pesti közgyűlés, hogy a vagyonleltárt a költségvetéssel egyidejűleg kell előterjeszteni.

megfelelve — kapocs lett a jobb- és balpart között, de a kapcsolódástól az egybeforrásig még sok idő és nagy út kellett.

A kormányzat már régebben megkísérelte a városok egyesítését és az egységes fővárosnak jogilag megteremtését, de csodálatoskép ennek is több mint 23 évig kellett halasztódnia. Az előzőekben utaltunk már ezekre a kísérletekre, a szabadságharc idején Szemere Bertalan 1849. június 24-iki rendeletére; az abszolút kormány 1849. november 8. és december 19-iki rendeleteire, melyekkel Ó-Budát politikailag és igazgatásilag Budába kebelezte; ugyanannak az 1850. november 13-ikán kelt rendeletére, mely Budát és Pestet egy közigazgatási kerületté akarta alakítani; az adóügyi egységet elrendelő intézkedésekre stb. Mindezeknek múltó jellegük volt. A kiegyezés után azonban erőteljesebben lépett előtérbe az egyesítésgondolata, amely lassan-lassan a megvalósulás stádiumába jutott.

Dr. Gárdonyi Albert főlevéltárnok többször említett nagyterjedelmű okmánygyűjteménye részletesen rávilágít e megvalósulás stádiumára. Itt csak annyit, hogy az első követ Szentkirályi Móricz főpolgármester 1867. október 16-iki indítványa gördítette el, hogy az esetre, ha Pest és Buda város egyesítésére, egy községbe összeolvasztására törvény vétetnék tárgyalás elé, ez a törvény oly feltételek előzetes megállapításától függesztessék föl, melyek Pest városára nézve az egyesítést legalább ártalmatlanná tegyék. (Látnivaló: hogy a főpolgármester bizonyos aggályokat táplált a tervvel szemben; ezekkel az aggályokkal később röviden foglalkozunk). Utóbb egyes törvények elszigetelt tereken próbálták meg az összeolvasztást. Így az 1868. XXI. t.-c. az adóbehajtásra, az 1868 : XXXVIII. t.-c. a közös iskolatanácsokra, de különösen és leghatásosabban az 1870 : X. t.-c. (az úgynevezett közmunkatanácsi törvény) a városrendezés és városfejlesztés egységes intézésére nézve.

1790. júliusában a képviselőház (Wahrman és Házmán indítványára) utasította a minisztériumot, hogy Buda és Pest városokkal értekezzen a két város beligazgatási egyesítéséről és — ha ez lehetséges — a két városnak ezen az alapon leendő közigazgatási egyesítéséről még abban az évben törvényjavaslatot terjesszen elő. Tóth Vilmos belügyminiszter a kívánt szaktanácskozást 1871. márciusában meg is tartotta. Itt megállapodtak, hogy a *közigazgatás rendezését* különváltan az egyesítés kérdésétől, *elsősorban* kell elintézni. Ugyanis már az első értekezleten kitűnt, hogy az egyesítésnek nyomós ellenzői vannak. Így elsősorban maga Pest főpolgármestere, Szentkirályi Mór.

Aggályai ilyenformák voltak: Buda nem fejlődőképes a Duna, a Vár-hegy és Gellérthegy akadályai miatt; oda az ipart és kereskedelmet jelentősebben kiterjeszteni lehetetlen. Nemzetiségi szempontból Buda németebb jellege kártékonyan befolyásolná a főváros magyar jellegét. Buda és Pest évszázadokig külön érdekeket követve külön törvényhatósági életet élt; ez az állapot annyira meggyökeresedett, hogy az egyöntetű összeolvadás

kétséges. Vagyoni szempontból károsnak látszik az egyesítés: Buda elmaradt szükségleteinek korszerű pótlása Pestre nehezednék, újabb adóterhekkel.

Az ellenérveket Havas Sándor és mások, de különösen az egyesítés előharcosa Csengery Antal, fejtették ki legjobban. Kiemelték Budának is várható fellendülését a belső Dunapart kiépítése, új hidak várható létesítése, a gyönyörű hegyvidék, a kitűnő gyógyforrások stb. fejlesztése folytán. Buda nem nemzetiségi veszély, sőt remény: magyarságának tanujele tanácskozási nyelve, iskoláinak, színházainak magyarosodása. Hogy a két városnak külön érdekei is vannak, ez igaz, de Pesten is az egyes városrészeknek vannak eltérő érdekeik, melyek azonban a békés megegyezést és együttműködést egyáltalában nem zárják ki. A két város között pedig eddig is voltak közös érdekű és közösen intézett nagy ügyek is. Az egyesítés pénzügyileg nem azt jelenti, hogy Budának új szükségletével rá kellene nehezedni Pestre, hisz az ő kebeléből is kikerülhet a kellő fedezet. Mindennél fontosabb az, hogy az egyesítés *országos* érdek, a magyar államot megfelelően képviselnie kell az új *központi* fővárosnak, mely a nemzet anyagi s szellemi energiáit szorosan egyesíti. A két parton épült Páris és London példája szerint a magyar főváros két partja is egyaránt a virágzás emelője lesz.

Bár a háttérben még tovább működött az ellenzés, különösen Buda részéről, mely municipális önállóságának elvesztésétől s bürokráciai apparátusának háttérbe szorításától is tartott: az egyesítés hívei győztek, az 1872. XXXVI. az egyesítést kimondotta s a törvény 1872. december 22-én királyi szentesítést nyert.

A belügyminiszter december 23-án 43.331. sz. leiratával elrendelte, hogy Pest, Buda és Ó-Buda választottaiból az új *szervezés (belrendezés)* előmunkálatait 34 tagú küldöttség vegye foganatba. Az 1873. január 9-én tartott választás alkalmával: *Pestváros* részéről 20 tagot küldtek ki. (Busbach Péter, Királyi Pál, Szentkirályi Móric, Gerlóczy Károly, Steiger Gyula, Radocza János, Mátyus Arisztid, Vetsey Sándor, Kamermayer Károly, Széher Mihály, Wahrmann Mór, Schweiger Adolf, Havas Ignác, Tavaszgy Endre, Nasztl (Násza) Mór, Preuszner József, Haris Sándor, Simon Flórent, Ullmann Károly (ill. lemondása után Török József). *Budaváros* kiküldöttei (10) Andaházy László, Andorffy Károly, Froman Ede, Iványi Mihály, báró Lipthay Béla, Mandl Ferenc, Országh Sándor, Petrovits Szilárd, Scheich Károly, Stengl István. *Ó-Buda* 4 kiküldötte: Harrer Pál, Végh János, dr. Tatay (Totis) Adolf, Molnár József. Közös elnök Széher Mihály volt.

A bizottság munkálatainak okmányait Gárdonyi többször említett gyűjteményében találjuk. Kiterjednek a választókerületekre, a közigazgatási kerületekre; a tisztikar és szolgák létszámára; a hatáskörökre, fizetésekre; a tiszti választások módjára; a közigazgatási ügyosztályok, a szakbizottságok szervezetére; a közgyűlés tanácskozási rendjére stb.

1873. október 9-én a közös közgyűlés elfogadta a javaslatok végleges szövegét s azt, mint szervezési szabályrendeletet a belügyminiszter, jóváhagyta.

A törvénnyel és szabályrendelettel megalkották tehát az egyesítés és új belrendezés alapjait; végrehajtásuk által pedig kiküszöbölték a főváros fejlődésének addigi legkirívóbb, s régen felismert akadályait, amelyeket már Gerlóczy Károly 1869. évi javaslatai fejtegettek. Különösen a tanácski kollegialis rendszert mélyítették el, a szak- és ügyosztályrendszerrel kivált az ülésen kívül tárgyak elintézésénél az egyéni felelősség rendszerét domborították ki; a régi jegyzőkönyvi elintézés helyett behozták az előadói ívek modernebb módját; úgy a tanácsülési, mint a bizottsági tárgyak számát lényegesen lecsapolták, a polgármester és az alpolgármesterek felülvizsgálatát behatósabbá tették. Egészében lehet mondani, hogy a közigazgatás gyorsabb, pontosabb és szakszerűbb lett.

A törvénynek azonban voltak fájó pontjai is, amelyeket úgyszólván érvényének egész tartam alatt támadtak. Így pl. a túlszűk választójog, mely kikötéseivel még az akkor oly korlátozott országgyűlési választójog korlátait is még szűkebbre vonta; a *virilizmus*, melynek értelmében a törvényhatósági bizottság 400 tagjának fele a legtöbb adót fizetők közül kerül ki, s ez a plutokratikus elv egyre jobban ellentétbe került a fejlődő demokratikus felfogással; a főpolgármesteri jogkör; az összeférhetetlenség érvényesítésének hiánya, mely miatt utóbb a nagy pénzügyi, kereskedelmi, közlekedési vállalatok exponensei a városi ügyekben is oly nagy befolyásra tettek szert stb. Ezek miatt állandóan sürgették a törvény revízióját, amely a közigazgatási évi jelentések csaknem stereotip passzusa szerint »küszöbön van«. 1930-ban be is következett, de nem egészen a revizionisták kívánsága szerint.

Pest város önálló törvényhatósága 1873. október 24-én tartotta utolsó közgyűlését Kada Mihály alpolgármester elnöklete alatt. Az elnök rövid visszapillantást vetett az abszolutizmus korára s az alkotmányos törvényhatóság 1867—1872. évi működésére, amelyet azután Barna Zsigmond főjegyző beható részletezéssel foglalt össze. »A szellemi érdekek kifejlesztésének elhanyagolása, s az anyagiak kimerültsége volt az, amit a képviselőlet örökségbe vett át az abszolutizmus igájába vert elődjétől; de gyorsan tartott szemle után felgerjedt benne a velehozott buzgalom és ügyszeretet, amely tulajdonok birtokában magasztos hivatását felismerve, gyors és hatásos lépésekkel sietett a hiányokat kipótolni s a kor követeléseit kielégíteni, melyekben évtizedek, s részben évszázadok mulasztásait kellett pótolni. Az anyagiak mérséklését parancsoltak, de a fejlesztés rendkívüli eszközök engedélyezését igényelte, számos új dolog alapját kellett megvetni.« Ezután beszámol a jelentés ennek »szerszámainról«, a szabályrendeletekről, a közoktatás és közművelődés, a városrendezés, a középítkezés, közművek, közlekedési közrendészet, élelmezés haladásáról; a közigazgatási gépezet fokozott munkáiról, az ügyforgalomnak, különösen az utolsó 3 év alatt 33% történt emelkedéséről,

minden téren hatásosan szembeállítva a multakat a jelen állapotokkal. Az elnök végül ezeket a lelkes szavakat intézte a multba távozó képviselőkhöz : »És most, t. Uram, midőn alkotmányos törvényhozásunk bölcs intézkedése folytán szab. kir. Pestváros köztörvényhatóságának egy ezredéves hatósági létele megszűnik s a történelemnek adatik át, hogy viruló ifjúságában, és-Budát szerető karjaival átölelje és hazánk és nemzetünk örömmel *Budapest* főváros képében teljesen modern főnixként feltámadjon : nem marad egyéb hátra, mint Istenhozzádot mondani egymásnak azon kölcsönös támogatásért, amelyek által Pest szab. kir. városuk javát előmozdítani főfeladatuknak ismerték ; de a felett kifejezést adni azon forró óhajtnak, hogy az Isten áldása lebegjen szeretett hazánkon s e hazához méltó fővároson. Éljen Budapest közönsége!«

Ehhez Király Pál fűzött elismerő szavakat a Tanács iránt, Simon Flórent pedig a király és kormány támogatásáért mondott köszönetet.

Buda szab. kir. város önálló törvényhatósága 1873. október 20-án tartotta utolsó közgyűlését, melyen *Házmán* Ferenc mondott beszámolót és búcsút. Különösen a pénzügyi eredményeket emelte ki, azt hogy a $\frac{1}{2}$ millió lebegő adósságból, már csak $\frac{1}{6}$ van meg, s a fundált adósság is felére csökkent.

Minthogy közben az új főváros tisztújítását is törvényszerűen előkészítették, Budapest vezetőségének tisztújítását is már 1873. október 25-én és november 4-én megtartották. Az újonnan behozott *főpolgármesteri állásra*, melyre Ő Felsége Havas Sándor honvédelmi miniszteri tanácsost, *Házmán* Ferenc volt budai polgármestert és *Ráth* Károly kir. ítélőtáblai elelnököt jelölte, — *Ráth Károlyt* választották meg. *Polgármester* lett *Kamermayer Károly* tanácsnok ; alpolgármesterek : *Gerlőczy* Károly és *Kada* Mihály ; tanácsnokok : *Békey* Imre, *Alkér* Gusztáv, *Kasenczky* József, *Petrovics* Szilárd, *Hamza* Máté, *Funk* Kálmán, *Havas* Pál és *Rupp* Imre ; főjegyző : *Barna* Zsigmond.

»Successerunt novi, veteres migrate coloni.«

*

Az 1872/73-iki közigazgatási rend nagyjában, s az 1876 : VI. közigazgatási bizottság, az 1876 : XIV. közegészségügyi, 1877 : XX. gyámügyi, 1881 : XXI. rendőrségi, 1886 : XXII. tisztviselői fegyelmi, 1893 : XXIII. előjárósági törvény és szabályrendelet stb. lényeges kiegészítésével — egész a jelen század 30-as évéig maradt érvényben. Ekkor az 1930 : XVIII. és 1934 : XII. t.-c.-ek lényeges változásokat hoztak, melyeket a régi, történelmi municipális autonómia hívei nem fogadtak valami lelkesen. Az állami felügyelet és beavatkozás köre kiterjedt és elmélyült, különösen a községi — és az oly jelentőségteljessé vált közüzemek — háztartási ügyeiben.

A régi hivatalnoki tanács kollegiális (ülési) működése megszűnt. Az 1930: XVIII. t.-c. behozza a törvényhatósági tanácsot, ráruházván a közgyűlés ügyének egy részét is. Viszont a volt tanácsülés elé tartozott ügyek nagy részét a polgármester egyéni hatáskörébe utalta. Az 1934: XXII. t.-c. ezt a törvényhatósági tanácsot is megszünteti s újból, lényegesen kiterjeszti a polgármester, egyéni felelősség mellett való hatáskörét, nagyban erősítvén az államot képviselő főpolgármester jogállását. Aszámszék behozatala is fokozta az állami ellenőrzést. Mindezt a kormány a közérdek fokozott megóvásának, az ügymenet rövidítésének és a közigazgatás gyorsításának szemszögéből indokolta.

Források.

Pesti és budai közgyűlési és tanácsi jegyzőkönyvek. — A Föv. Közmunkák Tanácsának 1870—1872. évi jelentései. — A Székesfőváros Közigazgatási Évkönyvei (az 1902. jelentés történeti összefoglalásai). — *Dr. Thirring Gusztáv* : Budapest félszázados fejlődése. 1873—1923. (1923.) — A 40 éves Budapest (Városi Szemle kiadása, 1913.). — *Dr. Gárdonyi Albert* : 50 esztendő Budapest Székesfőváros történetéből (1923.). — A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Szerk. *dr. Gárdonyi Albert*. (1913.) — *Kőrösi József* : Pest szab. kir. város 1870-ben. (Népszámlálási eredmények, 1871.) — *Dr. Wildner Ödön* : Pest és Buda közigazgatásának története az 1849—1865. évi abszloutizmus és provizórium alatt, 2 köt. (1937. és 1938.) — *Hóman—Szekfű* magyar története. (6. köt.) — *Edvi Illés Aladár* : Budapest műszaki útmutatója. (Mérnök- és építészegylet, 1896.) — 1867—1873. évi Pesti Napló és Vasárnapi Ujság. — 1870—1872. évi Adressenbuch s a szövegben helyenkint idézett művek.

II. RÉSZ

1873—1896

A FŐVÁROS EGYESÍTÉSÉTŐL A MILLENNIUMIG

I.

Köztörténeti krónika 1873—1896.

1873.

Október 25. Az egyesített Budapest főváros törvényhatósági bizottságának első, alakuló közgyűlése.

1874.

Törvények: XXXVI. t.-c. Országgyűlési választási törvény. XXXVII. t.-c. Kereskedelmi törvény.

Március 21. Szilágy József és kormánya lemondása után: Miniszterelnök Bittó István, b. Wenckheim Béla Őfelsége személye körüli, Trefort Ágoston vallás- és közoktatási, Pauler Tivadar igazság-, ifj. gr. Zichy József közmunka- és közlekedés-, Szende Béla honvédelem-, gr. Szápáry Gyula bel-, Ghyczy Kálmán pénz-, Bartal György földművelés-, ipar-, kereskedelemügyi, gr. Pejacsevits Péter horvát miniszterek).

Október elején a Weyprecht—Payer féle osztrák-magyar északsarki expedíció részéről dr. Kepes Gyula honvédezredorvos Tromsoeből táviratozza »Pest városának«, hogy a 28. szélességi fok alatt fölfedezett földet Pest-foknak nevezték el. 19-én Payer és Kepes ünnepélyes fogadtatása Budapesten. Fölolvasásaik a Földrajzi Társaságban.

1875.

Március 1. Új, átmeneti minisztérium: b. Wenckheim Béla elnöklete alatt. (Ugyanő Őfelsége személye körüli, Tisza Kálmán bel-, Széll Kálmán pénz-, b. Simonyi Lajos földművelés-, ipar-, kereskedelem-, Péchy Tamás közmunka- és közlekedés-, Perczel Béla igazság-, Trefort Ágoston vallás- és közoktatás-, Szende Béla honvédelemügyi, gr. Pejacsevits Péter horvát miniszterek.)

Június 26. Katasztrofális felhőszakadás és árvíz Budán és Óbudán.

Június 29. V. Ferdinánd volt királyunk halála Prágában.

Október 15. A Népszínház (terv. Fellner Ferdinánd) ünnepélyes megnyitása a király jelenlétében.

Október 26. Tisza Kálmán miniszterelnök (1890-ig) Tisza Kálmán bel-, b. Wenckheim Béla Ófelsége személye körüli-, Széll Kálmán pénz-, Péchy Tamás közmunka- s közlekedés-, b. Simonyi Lajos földművelés-, ipar-, kereskedelem-, Perczel Béla igazság-, Trefort Ágoston vallás- és közoktatás-, Szende Béla honvédelemügyi, gr. Pejacevits Péter horvát miniszterek).

December 10. Toldy Ferenc halála.

1876.

Törvények: VI. t.-c. A közigazgatási bizottságról. XIII. t.-c. A házi cselédekről. XIV. t.-c. A közegészségügy rendezéséről. XXVIII. t.-c. A népoktatási hatóságokról.

Január 1. Megalakul a Petőfi Társaság, Jókai Mór elnöklete alatt.

Január 29. Deák Ferenc halála. Országos gyász. Erzsébet királyné a ravatalra koszorút helyez. Országos bizottság szobor és mauzóleum létesítése érdekében. A főváros a szoborra 10.000 forintot szavaz meg.

Február. A pesti Belváros Deák helyére Horváth Mihály 1848-as kultusz-minisztert, történetírót választja meg országgyűlési képviselőjévé.

Február 27. Katasztrofális árvíz a fővárosban. A királyi pár 21.000, a főváros 20.000 forint segélyt ad.

Április 30. A Margit-hidat átadják a közforgalomnak.

Augusztus 21. A budapesti törvényhatóság rendkívüli közgyűlésben ünnepli Staffenberger Istvánt, aki 50 év óta választott polgár, illetve bizottsági tag s nagy részt vett az 1838.-i árvíz mentéseiben s a József-füúárvaház 1843.-i alapításában és fejlesztésében. A főváros ezüst cserkoszorút ad át neki s arcképét Vastagh György-gyel megfesteti.

Szeptember 3. Diszközgyűlés József nádor emlékére.

November 10. Bécsben Ráth Károly főpolgármester és Gerlóczy Károly alpolgármester részvételével leleplezik Schiller emléksobrát, amelyre Pest városa régebben 3000 forintot adományozott.

1877.

Törvények: XX. t.-c. A gyámság- és gondnokságról s az árvaszék körüli eljárásról. XXII. t.-c. A kisebb polgári peres ügyekben követendő eljárásról. (Községi bíraskodás.)

Április. Az orosz-török háború kezdete. Törökbarát tüntetések Budapesten.

1878.

Törvények: V. t.-c. A büntettekről és vétségekről.

Február. Az oroszok elől menekültek érdekében a főváros segélyakciót indít.

Március 3. A sanstefanói béke. A berlini kongresszus (júl. 13) Boszniát és Hercegovinát Ausztria-Magyarország katonai megszállása és igazgatása alá véteti. Kormányellenes hangulat emiatt országszerte s a fővárosban. Gr. Apponyi Albert Szilágyi Dezsővel megalapítja az Egyesült (Mérésékelt) Ellenzék pártját. Az Osztrák-Magyar Bankban Magyarország paritást nyer. Staffenberger István halála.

1879.

Törvények: XXVIII. t.-c. A rendőri bejelentési kötelezettségekről. XXXI. t.-c. Erdőtörvény. XXXVI. t.-c. A katonai beszállásolásról. XL. Kihágási büntetőtörvénykönyv. L. Az állampolgárságról.

Május 25. Bárá Eötvös József szobrának leleplezése (Huszár Adolf alkotása).

1880.

Január 11—15. Véres tüntetések a b. Majthényi—Verhovay párbaj alkalmából.

Május 23. Gróf Széchenyi István szobrának leleplezése az Akadémia előtt. (Engel József alkotása.)

1881.

Törvények: XXI. t.-c. A fővárosi rendőrségről. XXXIX. t.-c. A műemlékek védelméről. XLI. t.-c. A kisajátításról.

Május 18. Ünnepek Rudolf trónörökös és Stefánia belga királyleány (József nádor unokája) házassága alkalmából.

1882.

Február 22. A főváros közgyűlése Munkácsy Mihály festőművészt díszpolgárává választja.

Október 15. Petőfi Sándor szobrának leleplezése az Eskü-téren (Huszár Adolf műve.)

Október 22. Arany János halála.

1883.

Törvények: I. t.-c. A köztisztviselők minősítéséről. XXX. t.-c. Közéiskolai törvény (állami felügyelet).

Január 23. A közgyűlés üdvözli Kossuth Lajost nyolcvanadik születési évfordulója alkalmából.

Augusztus 3. A tiszaezlári vérvádpör vádlottait fölmentik. Zsidóellenes zavargások országoserte.

Szeptember 11. Díszközgyűlés Déry Mihály félszázados Szent Rókusi plébánossága alkalmából.

1884.

Törvény: XVII. t.-c. Az ipar gyakorlásáról. Az Andrássy-út és a Központi (Keleti) pályaudvar átadása a közforgalomnak.

Július 11. Trefort rendeletet ad ki az elkeresztelések ellen.

1885.

Törvények: VII. t.-c. A főrendiházról. *XIII. t.-c.* A vízjogról.

Május 2. Őfelsége megnyitja Rudolf trónörökös védnök részvételével az Országos Kiállítást.

1886.

Törvények: XXI. t.-c. A vármegyei törvényhatóságokról. *XXII. t.-c.* A községek rendezéséről. Baross Gábor, az új közlekedési miniszter elkezd reformjait.

Május 21. Janszky Lajos tábornok Budán, a Vár 1849-i visszafoglalása évfordulóján megkoszoruzza a Vár elesett védőjének, Hentzi Henrik tábornoknak Szent György-téri szobrát. Napokig tartó lármás tüntetések ellene. B. Edelsheim-Gyulay hadtestparancsnokot nyugdíjazzák, Janszkyt előléptetik. Királyi kézirat: »Sajnos, hogy egyes tények miatt az egész hadsereg kedvezőtlen bírálat alá vétetik.«

Június 23. A közgyűlés Simor János hercegprímást aranymiséje alkalmából díszpolgárrá választja.

Július 31. Liszt Ferenc halála.

Augusztus 15. A Budavárának a töröktől való visszavívása 200 éves fordulója alkalmából rendezett Történelmi Kiállítás megnyitása.

November 20. Jókainé Laborfalvy Róza tragika halála.

1887.

Február 11. B. Orczy Béla belügyminiszter lesz.

Május 21. Deák hamvainak ünnepélyes elhelyezése mauzóleumában.

Szeptember 29. Deák Ferenc, József-téri szobrának leleplezése Őfelsége jelenlétében. (Huszár Adolf műve.)

1888.

Nagy tüntetések az új véderőtörvény-javaslat 14. és 25. §-a alkalmából Tisza és kormánya ellen. Erkel Ferenc karnagyságának 50 éves jubileumi ünnepei.

1889.

Január 30. Rudolf trónörökös halála Mayerlingben.

Március 23-től Baross Gábor, június 16-tól gr. Teleki Géza a belügy-miniszter.

1890.

Törvények: I. t.-c. A közutakról és vámokról. (Utadó.) XIII. t.-c. A hazai ipar fejlesztéséről. XV. t.-c. A kisdédóvásról.

Február 18. Id. gr. Andrássy Gyula volt miniszterelnök, honvédelmi és közös külügyminiszter halála Voloscában. A főváros volt díszpolgára emlékére 60.000 forintos alapítványt tesz a Ludovika Akadémián.

Február 26. Gr. Csáky Albin miniszter rendelete az elkeresztelések ellen.

Március 13. Tisza Kálmán és kormányának lemondása. Új miniszterelnök és belügyminiszter : gr. Szápáry Gyula. (Wekerle Sándor pénz-, Baross Gábor közmunka- és közlekedés-, gr. Bethlen András földművelés-, ipar-, kereskedelem-, gr. Csáky Albin vallás- és közoktatási, Szilágyi Dezső igazság-, b. Fejérváry Géza honvédelemügyi, Josipovich Imre horvát miniszter.)

Szapáry félbemaradt törvényjavaslata a közigazgatás államosításáról.

1891.

Törvény: XIII. t.-c. A vasárnapi munkaszünetről. XIV. t.-c. Az ipari munkások betegség elleni kötelező biztosításáról.

Február 18. A főváros Baross Gábor kereskedelmi minisztert díszpolgárává választja közlekedési és ipari reformjaiért.

1892.

Május 8. Baross Gábor halála. Országos gyásszal temetik.

Június 8. Nagy ünnepek a koronázás 25-ik évfordulója alkalmából. Budapest Őfelségétől a »fő és székváros« címet kapta.

Szeptember 14. A főváros Kossuth Lajost 90. születésnapja alkalmából díszpolgárává választja.

November 17. Gr. Szápáry Gyula kormánya helyébe Wekerle Sándor kormánya lép. (Wekerle pénz-, gr. Tisza Lajos Őfelsége személye körüli-, Hieronymi Károly bel-, Lukács Béla kereskedelem-, gr. Bethlen András földművelési-, br. Csáky Albin vallás- és közoktatási-, Szilágyi Dezső igazság-, b. Fejérváry Géza honvédelemügyi, Josipovich Imre horvát miniszterek.)

1893.

Törvények: XIV. t.-c. Két új Duna-híd építéséről (Ferenc József- és Erzsébet-hidak.) XVIII. t.-c. Az iparfelügyeletről. XXVI. t.-c. Az éjjeli ipari munkáról. XXVIII. Az ipari alkalmazottak védelme balesetek ellen. XXXIII. A főv. kerületi elöljáróságokról.

Március 22. A főváros Jókai Mórt 50 éves írói jubileuma alkalmából díszpolgárává választja. Arany János múzeumkerti szobrának leleplezése. (Strobl Alajos műve.)

1894.

Törvények: XX. t.-c. A budapesti katonai laktanyák (Új Épület, Károly-kaszárnya, Citadella stb.) tranzakciójáról. XXIII. t.-c. A zsidók emancipációjáról. XXXI. t.-c. A házassági jogokról. XXXII. A gyermekek vallásáról. XXXIII. Az állami anyakönyvekről.

Január 6. Országos Jókai jubileum, Díszgyűlés a Vigadóban. A díszpolgári oklevél átadása.

Február 27. A közgyűlés a kormány és egyházpolitikai javaslatok mellett nyilatkozik.

Március 20. Kossuth Lajos halála Torinóban. Holttestét Budapestre hozzák és április 1-én a főváros rendezésében országos gyász mellett helyezik el a Kerepesi-úti temető ideiglenes sírjában.

Június 6. A főváros Wekerle Sándort díszpolgárává választja.

1895.

Törvények: XLII. t.-c. Az izraelita vallásról. XLIII. t.-c. A vallás szabad gyakorlásáról. XLVII. t.-c. A mezőgazdasági cikkek hamisításának meggátolásáról.

Január 14. A Wekerle-minisztériumot b. Bánffy Dezső kormánya váltja fel (B. Fejérváry Géza Őfelsége személye körüli és honvédelmi miniszter (előbbi állásában I. 18. b. Jósika Samu váltja fel); Perczel Dezső bel-, Lukács Béla pénz-, b. Dániel Ernő kereskedelem-, gr. Festetics Andor (ill. nov. 2-től Darányi Ignác) földművelés, Wlassits Gyula vallás- és közoktatás-, Erdélyi Sándor igazságügy-, Josipovits Imre horvát miniszterek.) A gr. Zichy Nándor vezetése alatt megalakult Keresztény Néppárt az új egyházpolitikai törvények revízióját sürgeti.

1896.

Törvények: XXII. t.-c. Közigazgatási bíróság. XXXIII; Büntető perrendtartás.

Május 2. A király megnyitja az Országos Kiállítást.

Május 11. Hálaadó istentiszteletek. A főváros díszközgyűlése.

Június 8. Hódoló díszfelvonulás. Az országgyűlés két háza a király előtt az új Országház kupolacsarnokában. Díszbeszéd.

Október 4. A Ferenc József-híd átadása a közforgalomnak.

November 4. A főváros a nyugállományba lépő Kamermayer Károly polgármestert díszpolgárává választja.

II.

Budapest területi és népességi viszonyainak általános statisztikai adatai 1874-től 1896-ig.

Az 1872: XXXVI. t.-c. alapján 1873 végén megindult az egyesített főváros új közigazgatásának élete és fejlődése. Ez a fejlődés a jobbparti, részben történelmi s arisztokratikus patinájú, részben régi kisvárosi külsejű s lassú élettempójú Buda és Óbuda, s a balparti, újszerűbb és agilisabban terjeszkedő Pest városok egy testté összeolvadását jelenti, amelynek üteme, a nagyvárosok dinamikája szerint, hovatovább szükségkép nagyarányú lett.

1. Az egységes főváros *területe*, előbbi időkből csaknem változatlanul átvéve, kitett 19.380·92 hektárt, amelyből a jobb partra 9897·81 hektár, a balpartra 8703·45 hektár, a Dunára 779·66 hektár esett.¹⁾ A korszak végén (1896) az összes terület, apróbb kiigazítások és a dunaszabályozás munkálatai következtében, csak lényegtelenül változott: összesen 20.090·15 hektárra. (Jobbpart: 10.629·22 hektár, balpart 8677·90 hektár, Dunaterület 783·03 hektár). Ha a területi alap ezek szerint ugyanaz maradt, beépítettsége,— ami a lényegesebb — annál nagyobb mértékben fejlődött, mint a város-építési fejezetben látni fogjuk.

2. *Lakosság.* Az 1869. évvégi népszámlálás szerint Buda sz. kir. városnak és Óbuda mezővárosnak lakossága 70.000, Pest sz. kir. városnak lakossága 200.476 ember volt, amihez járult a mindkét részben beszállásolt katonaság: 9873 főt kitevő száma, úgyhogy, ha a még különálló, de már egyesítésre kijelölt részeket egybe vesszük, az összes lakosság száma 280.349 volt. Az egyesítés kezdetére nézve csak valószínűségi számításra szorítkozhatnánk,

¹⁾ Az 1881. évi adatok szerint.

de közelálló dátum az 1876. év, melyre statisztikai hivatalunk évkönyvei 309.208 lakost mutatnak ki. (Jobbpart 65.233 ; balpart 230.021 ; katonaság 13.954).

Ezután, már népszámlálások alapján, ez a helyzet : 1881 elején 370.767. (Jobbpart 75.794 ; balpart 284.757 ; katona 10.216.)

1891 elején 506.384. (Jobbpart 92.465 ; balpart 399.772 ; katona 14.147.)

Korszakunk végén, 1896 elején, népösszeírás alapján : 617.856 lakost találtunk. (Jobbpart 98.408 ; balpart 503.228 ; katona 16.220.)

Ezek szerint az egyesített főváros polgári lakossága az 1890-es évek elején érte el a félmilliót.

A rendes *népesség szaporodásának* százalékszámai :

1870—1880 = 31·5 ; (jobbpart 6·8 ; balpart 40·0)

1881—1890 = 36·8 ; (« 22·4 ; « 40·6)

1891—1900 = 50·7 ; (« 33·6 ; « 54·6)

Ha pedig, helyesebben, korszakunk csonka évtizedeinek évi szaporulatának arányszámait vesszük :

1874—1880 = $2\cdot62 \times 7 = 18\cdot34$ (jobbpart $0\cdot57 \times 7 = 3\cdot99$;
balpart $3\cdot33 \times 7 = 23\cdot31$)

1881—1890 = $3\cdot68 \times 10 = 36\cdot8$ (jobbpart $2\cdot24 \times 10 = 22\cdot4$;
balpart $4\cdot06 \times 10 = 40\cdot6$)

1891—1896 = $5\cdot07 \times 6 = 30\cdot42$ (jobbpart $3\cdot36 \times 6 = 20\cdot16$;
balpart $5\cdot46 \times 6 = 32\cdot76$)

úgyhogy korszakunk összes szaporulata kezdő és végződő éveink között 85·56% ; (jobbpart 6·56 ; balpart 96·67).

Feltűnő a jobbpart és balpart fejlődésének felszökése 1881—1890 közt, jelezve a millenniumi, illetve századvégi csúcspontot, mely után évtizedes lassúbbodás következett be az 1906—1910. közti időleges emelkedés kivételével. Érdekes a katonaság számának emelkedése ; ez persze csak a helyőrség szaporításának következménye, ami politikai szempontból vet világot a dolgokra.

Az *európai nagyvárosok között* Budapest 1870—1875. a 16., 1880-ban a 14., 1890-ben a 11. s 1896-ban a 10. helyet foglalta el a népszám nagysága szerint. Ekkor előbb voltak London, Páris, Berlin, Bécs, Szentpétervár, Moszkva, Hamburg, Glasgow, Nápoly.

3. A terület és népesség viszonyát fejezi ki a *népsűrűség*. (1 hektárra eső lakos.) Ennek száma :

1870 = Budapest 14·5 (jobbpart 7·0 ; balpart 23·1)

1881 = « 18·4 (« 7·5 ; « 33·1)

1896 = « 25·2 (« 9·5 ; « 45·4)

A 0—5 éves *gyermekek halandóságát* nézve: meghalt évente 1000 élveszületett gyermek közül:

1874—1880 közt	49·1
1881—1890 «	44·0
1891—1896 «	43·1

A 3 számcsoport a következőket mutatja: *a)* a születések száma fokozatosan csökkent, ami tipikusan nagyvárosi — szomorú — jelenség; *b)* a halálozások száma ellenben — öröndetesen — szintén csökkent, mégpedig jelentékenyen, s ezt a tárgyunk idejére következő idők folytatják. Feltétlenül a közegészségügy gondozásának fokozódásában kell az okot keresni; *c)* ellenben még kevés a haladás a gyermekhalandóság nagy számának igen lassú csökkenésében, ami később parancsolóan írta elő a gyermekgondozás hatósági, társadalmi és családi feladatait.

12. A népszaporulat főforrása — szintén tipikus nagyvárosi tapasztalat — nem a születések többlete a halálozásokkal szemben, hanem a fővárosba való *bevándorlás többlete* az elköltözésekkel szemben; pl. 1880-ig 68.167, 1881—1890-ig már 115.629; 1891—1900-ig 159.427 ember.

Az összes szaporulatból esett:

	Természetes szaporulatra	A bevándorlások többletére
1874—1880 közt	7·8%	92·2%
1881—1890 «	13·3%	86·7%
1891—1900 «	29·8%	70·8%

A közállapotok részletes adataira és indokolásukra nézve utalok Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyveire (I. és II. évfolyam); a Városi Szemle jubiláris kötetében (»A negyedéves Budapest«) dr. Pikler J. Gyula stat. hiv. aligazgató tanulmányára s a székesfővárosi statisztikai hivatal közleményei 53. kötetére (dr. Thirring Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923.)

III.

A szervezet története.

1. Az 1872: XXXVI. és az 1893: XXXIII. sz. törvénycikkek.

Az 1872: XXXVI. törvénycikk, amely »Budapest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről« szól, törvénytárunkban az első fővárosi szervezeti törvény. Ezt megelőzőleg jogalapul szolgáló 1848: XXIII. t.-c. — amúgy is a forradalmi lázban hevenyészett kerettörvény — csak általában a szabadkirályi városokra vonatkozott; míg az 1870: XLII. t.-c., mely a többi régi törvényhatóságról rendelkezett, Budát és Pestet szándékosan kivette, mert már kilátásba volt véve egyesítésük.

Bár az 1872. évi új alkotás külön fővárosi törvény, valójában nem teremt az ország többi törvényhatóságai fölött álló, lényegesen eltérő, szélesebb jogkörű »corpus separatum«-ot, mint ezt már Márher Aladár tanácsnok a Városi Szemle jubiláris kiadványában (»A negyvenéves Budapest«) megjelent szervezeti tanulmánya pontról-pontra kimutatta. De ugyanő kiemelte azt a néhány eltérést is, amely az 1870: XLII., valamint az újabb törvényhatósági törvény az 1886: XXI. t.-c.-ek és az 1872: XXXVI. t.-c. között a fővárosnak mégis nagyobb jogozottsága javára fennáll. (Többek közt az ingatlanok szerzése és elidegenítése; szabályrendeletek formális jóváhagyása; a főpolgármesterválasztás, ennek kinevezési joga — kórházi orvosok — tekintetében stb.).

Ami a fővárosi közigazgatás belső szervezetét illeti, az új törvény erre is részletes rendelkezéseket tartalmaz. Ámde a keretek kitöltésének joganyagát mégis sok részben, — persze leginkább formális tekintetben — rábízza az autonómiára, helyhatósági szabályrendelet alkotására. Ilyen tárgyak: a közgyűlések száma, ideje, ügyrendje; a tanácsnokok száma, a tanács kebelében ügyágak szerint ügyosztályok alakítása, a tanácsülésen vagy az ülésen kívül elintézendő ügyek meghatározása; a közigazgatási kerületek száma, határaik; új hivatalok rendszeresítése, fennállók megszüntetése; a tisztviselők választása; az összes alkalmazottak javadalmazásának megállapítása stb. Az ezekben engedélyezett autonómikus hatáskör azt jelentette, hogy a fővárosi törvény nem akart mindent eleve meghatározni, megmerezíteni, hanem keretében lehetőséget nyújtott a szervezetek időnkénti korszerű fejlesztésére.

Ismeretes, hogy a várospolitikusok közt is sokan voltak, akik az új fővárosi törvényt egyáltalában nem tekintették azzal biztatónak, hogy vele a főváros gépezete szabadon, simán és gyorsan működhet. A tisztviselő-szakértők a tanács s a polgármester nagyobb önállóságát szerették volna a törvényhatósági bizottságokkal szemben. (A közgyűlési tárgyak sokaságának lecsapolása.) A törvényhatósági bizottságnak tagjai pedig a kormány beavatkozásának túlságát ellenezték. (Főpolgármester állása és jogköre; fölösleges felsőbb jóváhagyások kérése és bevárása.) Az állami teendők nagy részének ellenszolgáltatás nélkül a városra zúdítása is ellenszenves volt, különösen a költségeknél fogva. Ezekre való tekintettel államsegélyt sürgettek. Sokaknak a virilizmus nem tetszett; a vagyoni latbavetése helyett az intelligencia virilizmusát hirdették jelszóul a törvényhatósági bizottság összealkotására nézve. Sokan előrelátták a bizottsági tagok növekvő összeférhetetlenségét s szigorú ellenszereket követeltek.

Most, hogy a törvény 1873. végével egészében életbelépett, megindult a szervezés folyamata, de egyidejűleg hangok szólaltak meg a hamaros revízió érdekében. Ezek a hangok az idők folyamán meg-megújultak és egyre erősebbek lettek, de igen sokáig a pusztában kiáltó szavak voltak. A hivatalos köz-

igazgatási évi jelentések stereotip formulája szerint éveken, sőt évtizedeken át azt halljuk, hogy a törvény revíziója küszöbön áll ; ámde a sok bizottságkozás és javaslat ellenére¹⁾ ott is rekedt közel 60 esztendeig, az 1930. évi XVIII. t.-c.-ig. S ekkor is egészen más irányban revideálódott, semmint azt a régi autonomisták álmodták.

De hagyjuk most a revíziók kérdését és emlékezzünk meg röviden a belső szervezés megindításáról és fontosabb reformjairól.

Ez javarészen a törvény 134. §-a szerint alakított ú. n. 34-es szervezési küldöttség munkálatai és a tanács javaslatai alapján az ú. n. szervezési szabályrendeletben öltött testet.

1. *A tanácsi ügyosztályok.* Fontos újitásképp a tanácsban igazgatási ágak szerint ügyosztályok alakultak. Legelőször 10 ; mégpedig : I. jogügyi és személyzeti ; II. középítési ; III. magánépítészeti, felmérési és szabályozási ; IV. árvaszéki és gyámügyi ; V. adó- és illetékügyi ; VI. egészségügyi ; VII. pénzügyi és gazdasági ; VIII. tanügyi ; IX. ipari-, rendészeti- és szegényügyi ; X. katonai ügyosztály.

Ügyosztály tehát eredetileg 10 volt. De csak a papiroson, mert a közgyűlés csak 8 ügyosztályvezető tanácsnoki állást szervezett ; úgyhogy két tanácsnok időnkint két-két, ügykörileg heterogén ügyosztályt vezetett. 1874. márciusig pl. egy vezetője volt a VI. (egészségügyi) és a IX. (ipari-, rendészeti és szegényügyi ügyosztálynak ; ettől fogva pedig az V. (adó- és illetékügyi) és a IX. (ipari-, rendészeti és szegényügyi) ügyosztálynak. Ez az állapot sohasem szolgálta az ügymenet gyorsaságát és szakszerűségét.

Az ügyosztályok azután a következő lényeges változáson mentek át : A gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877. évi XX. t.-c. következtében az 1877. évi december 13-án kelt 881. sz. közgyűlési határozat újjászervezte az árvaszéki ügyeket ; az árvaszék kikerült a tanács kebeléből s önállósult, külön segítőhivatallal az árvaszéki elnök vezetése alatt, s az eddigi tanácsi IV., mint árvaszéki és gyámügyi ügyosztály megszűnt. Ezt a IV.-es sorszámot most az eddigi X. ügyosztályképen fennállott katonai ügyosztály vette át, amely a beszállásolási hivatalok beolvasztásával hatáskörben bővült, s külön segédhivatalt (iktatót, kiadót, irattárt) kapott. Külön segédhivatalt kapott az V. (adó- és illetékügyi) ügyosztály, s utóbb, az 1885. évi szervezésekben, a két elnöki (A.) személyügyi (B.) egészségügyi

¹⁾ Ezek közt nagyon tartalmaz az 1890. évi március 5—12.-i közgyűlési határozat, amely kívánta a kormány jóváhagyási jogának korlátozását ; megállapította a bizottsági tagok összeférhetetlenségének eseteit (az ú. n. közigazgatási ügyvédek ellen) ; tisztázta a közgyűlés hatáskörét és megszüntette a főtisztviselők közgyűlési szavazati jogát ; a polgármester közigazgatási teendőinek nagy részét a tanácsra ruházta át, s korlátozta a tanács testületi (tanácsülési) jogkörét az ügyosztályok javára ; sürgette a közigazgatási bizottság modernizálását és a Közmunkatanács hatáskörének helyesebb megállapítását. Kérte a közgyűlés a belügyminisztert, hogy ezeket a fővárosi szervezeti törvény javaslatánál vegyék figyelembe. (Tudvalevő, hogy ez a törvényjavaslat évtizedekig tovább késett.)

ügyosztály, úgyhogy ekkor már a központi segédhivatalon kívül öt külön segédhivatal működött, amely széttagolás késedelmes ügykezelésre s a különböző helyiségekben s épületekben való elhelyezése miatt, a felek terhes ide-oda szaladgálására vezetett. Általában nagy baj volt az ügyosztályok szétszort elhelyezése is, amin a Lipót-utcai (ma Váci-utcai) ú. n. Újvárosháza 1875. március havában történt használatbavétele is csak keveset segített, mert helyiségeit nagyrészt a közgyűlés, közigazgatási bizottság, főpolgármester, IV. ker. előljáróság, a mérnöki hivatal egy része stb. foglalták el.

Nagyobb szervezés az ügyosztályokra vonatkozólag az 1884. évi 415. sz. közgyűlési határozattal történt, amikor is 3 új tanácsnoki állást szerveztek, a 2 elnöki ügyosztállyal s az új közéletmelzési ügyosztállyal. Ekkor tehát a következő ügyosztályok voltak: Elnöki A) (Személyügyi); Elnöki B) (Egészségügyi); Jog- és ipar-, s rendészetügyi; Középítési; Magánépítészeti-, Felmérési- és Szabályozási-; Katona- és illetőségi-, Adóügyi-; Pénzügyi- és gazdasági-; Tanügyi-; Szegényügyi-ügyosztályok. Ezek sorszáma többször változott.

A gyorsabb mozgás nagy akadálya volt, hogy az ügyosztályokra osztás, személyzetük beosztása a szervezési szabályrendeletben volt megállapítva s minden kisebb változás is a szabályrendelet módosítását tette szükségessé. Ezért fontos volt a közgyűlés 1888. 24. sz. a. és kiterjesztőleg 1889. évi 780. hozott határozata, mely a szervezési szabályrendelet V. rész 32. §-ának felfüggesztése mellett a fenti jogot a polgármesterre ruházta, aki azóta az időközben szükséges módosítások iránt egyszerű rendeletekkel intézkedett. Ily utóbbi módosítások voltak, hogy az Elnöki B)-ből (egészségügy) lett a X. ügyosztály; az adóügyi külön osztály beolvadt a pénzügyi és gazdasági (VI.) ügyosztályba; (az V. sorszámot utóbb az új közlekedési ügyosztály kapta); a tanügyi kapta a VII. sorszámot.

A 10 ügyosztály megmaradt az 1911. évi átfogó szervezésig. Ekkor számuk a korszerű fejlesztésnek megfelelőleg 16-ra emelkedett s beosztásukban is jobban érvényesült a szakszerű egyöntetűség. Azonban még így is megtörtént, hogy egy-egy ügyosztálynak többször a vezető tanácsnok képességeihez és hajlamaihoz kellett igazodnia s eltolódásokat szenvednie.

A központi hivatalok közül többszöri szervezési változásokon ment keresztül az árvaszék, az ügyészség, mérnöki hivatal (pl. 1883. évi 66. kgy. sz.), a központi pénztár (1883. évi 769. k. sz.), a számvevőség, a gazdasági, a köztisztasági hivatal stb.

2. De mindezeknél sokkal többet kellett foglalkozni, fontosságuk miatt a *kerületi előljáróságokkal*, amelyek meg-, illetve újjászervezése az egymást követő több szervezési bizottság (ú. n. kilences, szervező, 1888. évi huszas) Steiger Gyula miniszterileg felkért szakértő bizottsági tag s a tanács javaslataiban rendre szerepelt, 1876-tól kezdve 1893-ig.

A panaszokat, amely a fővárosi törvényben a kerületi előjáróságokra vonatkozó rendelkezésekre, illetve ilyen rendelkezések hiányára vonatkoztak, főképen ezekben lehet összefoglalni :

Mint hogy a törvény ki akarta küszöbölni a városrészek partikularizmusát és hangsúlyozottan biztosítani kívánta a főváros közigazgatásának egységét, a kerületi előjáróságokat főképen csak a tanács végrehajtási eszközeinek tekintette. Mint ilyeneket a tanácsnak teljesen alárendelte, amelynek utasításait kell kikérniök és követniök. A tanácson kívül semmi más hatósággal nem érintkezhettek közvetlenül. Helyhatósági bizonyítványok kiadására is csak igen szűk jogkörük volt (szegényügyi, erkölcsi bizonyítványok).

Mint *elsőfokú hatóság* a kerületi előjáróság a szervezési szabályzat szerint csupán az iparügyekben (38. §.) és mint fenyítő hatóság mindazon rendőri természetű ügyekben jár el, amelyek sem a bíróságnak, sem az államrendőrségnek, sem egyéb hatóságnak fenntartva nincsenek. Egyéb hatásköre inkább ellenőrzés és felügyelet (gyámügyek, közmunkák végrehajtása, jótékony adakozások kezdeményezése, gyűjtése, intézetek látogatása stb.)

Szervezetére nézve az előjáróság első koncepciójában 1893-ig laikus természetű volt. A kerületi előjárót és helyettesét a törvényhatósági bizottság a *laikus* polgárság köréből szabadon választotta. Szabadon választotta a kerület polgársága az előjáró segítő társait, az esküdteket. Köztisztviselői minősítése, azaz közigazgatási s jogi képesítése csak a kerületi jegyzőknek s tollnokoknak volt, akik persze ezen a réven a laikus vezetőségre nagy befolyással voltak, különösen mert a laikus vezetőség a legtöbb helyen és esetben, tiszteletreméltó polgári egyéni tulajdonai mellett is, még a szűk hatáskör jó megvalósítására is kevésbé képesnek bizonyult.

A kerületi előjáróságok reformja azért is késett, mert összebogozódott a fővárosi törvény általános reformjának nehéz kérdésével. A sok huzavona vége az lett, hogy Hieronymi Károly belügyminiszter nagy eréllyel a ker. előjáróságokról külön törvényjavaslatot terjesztett elő, mely 1893. december 25-én törvényerőre emelkedett; (1893 : XXXIII. t.-c.) 1894. február 7-én a közgyűlés intézkedett a ker. előjáróságok beosztásáról; április 11-én az állások létszámáról s illetményeiről, április 25-én az előjárósági szabályrendeletéről (472/1894. közgy. sz.), úgy hogy 1894. július 1-én az előjáróságok (számszerint 10) megújulva elkezdheték működésüket. (A törvény s a szabályrendeletek és a későbbi »utasítás« előkészítésében fáradhatatlan munkát végzett néhai Hanvai Sándor volt előjáró.)

Alapvető változások voltak :

Kerületi előjáróul csak a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883 : I. t.-c.-ben a közigazgatási szakra megállapított elméleti képzettségű, jog-

végzett, 50 éven aluli egyéneket, nyilvános pályázat alapján, titkos szavazással választhatott a törvényhatósági bizottság, mégpedig élethossziglan. Ugyancsak törvényes képesítés volt kikötve a fogalmazói és kezelői személyzet részére is. Az esküdteket megszüntették. Ehelyett megalakították a községi választók sorából az illető kerület választói a kerületi választmányokat, akiknek elnöke a ker. elöljáró.

Egészen megváltozott, illetve kibővült a ker. előjárósági hatáskör, melyet időközben s azóta is egyes új törvények elsőfokú hatóságokul szerveztek meg anélkül, hogy ezen önálló hatóság gyakorlása szervezetileg biztosítva lett volna.¹⁾ Igaz ugyan, hogy az 1893 : XXX. t.-c. a hatáskör taxatív felsorolása mellett (20. §.) kimondja (18. §-ában), hogy a kerületi előjáróság meghatározott ügyekben a tanács helyett jár el ; de ez gyakorlatilag nem volt döntő fontosságú. Fődolog, hogy a ker. előjáróságok fontos elsőfokú hatóságok lettek, s fontosságuk a főváros és közigazgatásának, s különösen közgazdaságának (ipar, kereskedelem stb.) rohamos fejlődésével egyre nagyobb lett. A közigazgatási decentralizáció főszervei lettek számos ügyágban.

A decentralizációval járó széttagoltság, az eljárásban lehetséges különbözőség baján lehetőleg segítettek a polgármesteri, a tisztiorvosi, mérnöki, számviteli, vásárigazgatói s egyéb szakértekezletek, s főképen a ker. előjárók rendszeres értekezletei, a polgármesteri felügyelet és vizsgálatok stb. Gyökeres javulást csak későbbi törvény, az 1930 : XVIII. t.-c. kísérel meg.²⁾

2. Hivatalok, intézetek. Az alkalmazott ügyei.

A főváros hivatalai, intézetei magukban foglalnak szorosan vett közigazgatási és ezen a körön kívül működő szervezeteket (pl. tanügy, jótékony-ság, közegészségügy, közélémezés, közüzemek, tűzoltás stb.) Ezeknek az ágaknak száma és köre természetesen az egyesítés kezdetekor sokkal korlátozottabb volt, mint korszakunk záró évében, bár ennek az időnek az állapota sem hasonlítható a mai terjedéssel.

A szoros értelemben vett *közigazgatási hivatalok* összes tiszti személyzete volt 1874-ben 523 fő, 1896-ban 1539 fő. Ezek között szerepeltek :

¹⁾ Ilyen egyes főbb törvények : 1872 : VIII. t.-c. (ipartörvény) ; 1876 : XIV. t.-c. (közegészségügyi törvény) ; 1876 : XXVIII. t.-c. (népiskolai hatósági törvény) ; 1888 : XIX. t.-c. vízjogi ; 1888 : VII. t.-c. állategészségügyi törvény ; az adóügyi törvények sora ; a kihágási (rendőri büntetőbíráskodási) jogszabályok.

²⁾ L. : *Flaxmayer József és Medriczky Andor* : A ker. előjáróságok szerepe Budapest székesfőváros közigazgatásában (Statistikai Közlemények, Szerk. dr. Illyefalvi I. Lajos, 64. kötet 3. sz.)

Tanácsi ügyosztályok és központi vezetőség	1874-ben	71
« « « « «	1896-ban	142
Kerületi előljáróságok	1874-ben	70
« « «	1896-ban	506
Központi és kerületi számvevőség	1874-ben	38
« « « adószámviteli hivatalok	1874-ben	109
« « « « «	1896-ban	398

Az egyéb alkalmazottak számai :

Az egyházi (lelkészi, ének- és zenekari)		
személyzet száma	1874-ben	64
Az egyházi (lelkészi, ének- és zenekari)		
személyzet száma	1896-ban	95
Oktatásügyi személyzet	1874-ben	570
« «	1896-ban	2.460
Jótekmény intézetek (szegényház, árvaházak,		
dologház stb.) személyzete	1874-ben	49
Jótekmény intézetek (szegényház, árvaházak,		
dologház stb.) személyzete	1896-ban	121
Közegészségügyi személyzet		
(kórházak, fürdők, temetők)	1874-ben	287
Közegészségügyi személyzet		
(kórházak, fürdők, temetők)	1896-ban	707
Vásárcsarnoki személyzet	1896-ban	140
Vágóhídi személyzet	1874-ben	26
« «	1896-ban	65
Erdő- mezőgazdaság	1874-ben	32
« «	1896-ban	57
Vízművek	1874-ben	23
«	1896-ban	173
Tűzoltóság	1896-ban	176
A főváros összes alkalmazottainak száma	1874-ben	1.642
« « « « «	1896-ban	4.932

A személyzeti illetmények összege kitett 1874-ben 1,275.450 forintot, 1897-ben pedig 4,788.300 forintot. (Ebből közigazgatásiak 553.150, illetve 1,845.300 forint; közoktatásiak 406.150, illetve 1,953.350 forint.)

Az 1873. évi 23. sz. közgyűlési határozat a főváros tiszti, hivatalnoki és szolgálati létszámát, valamint javadalmazását 19 fizetési osztály szerint állapította meg. Az I. osztályba tartozott a polgármester 5000 forint évi fizetéssel és 1000 forint lakbérrel; a 2 alpolgármester (II. o.) 3000 forint fizetést, 1000 forint lakbért kapott, 10 tanácsnok, 1 főjegyző, 1 főügyész, 1 statisztikai igazgató,¹⁾ 1 főszámvevő, 1 főmérnök (középítési igazgató), 1 tiszti főorvos (III. o.) egyenkint 2500 forint fizetést, 800 forint lakbért kapott. Az utolsóelőtti, XVIII. osztályban (írnokok, adóvégrehajtó segédek,

¹⁾ A statisztikai hivatalt újból az 1875. évi 265. sz. kg. határozat szervezte 12.020 forint évi költséggel.

kertészek, útfelügyelők, vámfelügyelők, halottkémek) 600 forint fizetést és 150 forint lakbért kaptak. Végre a XIX. osztályba 26 kerületi bába tartozott évi 200—200 forint fizetéssel és 60 forint lakbérrel. Tiszteletdíjat húzott 10 kerületi elöljáró évi 100—100 aranyat, 60 kerületi esküdt 50—50 aranyat és 1 vegyész évi 600 forintot. Segélypénzt 14 fogalmazó gyakornok 600—600 forintot, s a különböző szakgyakornokok 400—400 forintot. A szolgák 540—420 forint fizetésben és 120—120 forint lakbérben részesültek.

A Szent Rókus-kórház igazgatójának 2400 forint fizetése és természetbeni lakása, a budai kórház igazgatója- és elsőorvosának 800 forint fizetése, 200 forint pótléka és 200 forint lakbére volt.

Ez a beosztás és javadalmazás csekély kivételekkel (személyi s drágasági pótlékok, új szervezések stb.) egészen 1895-ig, tehát 22 éven át nem változott. Az alkalmazottak közül — Márher statisztikája szerint — csak 20%-nak volt 1000 forinton felüli fizetése, s a többi legnagyobb részének 1000 forintja sem volt. Az életviszonyok tehát a későbbi, már a XX. századba eső évtizedekéinél lényegesen olcsóbb lehettek, mert különben nem késhetett volna oly sokáig a fizetésemelés.

Az 1894. évi 1104. sz. közgyűlési határozat 1895. január 1-től új rendezést léptetett életbe, amely 1911 január 1-éig maradt érvényben.

Az 1895. évi rendezés szerint : a polgármester 10.000+2000, az alpolgármesterek 6000+1800, az I. oszt. tanácsnokok 3500+1000, a II. osztályú tanácsnokok, elöljárók és főjegyző 3000+1000, a jegyzők 2 osztályban 2000—1600+600—500 forint, a fogalmazók 2 osztályban, 1300—1000+400—350 forint, a fogalmazógyakornokok 600 forintot kaptak. Az árvaszék elnöke 5000+1500, ülnökei 3000+1000 ; a tisztii főügyész 4000+1200 ; a középítési igazgató 4000+1200 ; a főszámvevő 4000+1200 forint évi illetményben részesültek. A kezelő hivatalnokok közül az iktató és kiadó 1500+500 forint, a többiek 1300—700+400—300 forintot kaptak. Korpótlék volt 5 évenként a törzsfizetés 10%-a, s beszámították a nyugdíj-ellátásnál is.

A díjnokok (a végleges személyzet 17%-a) szakii, fogalmazói, vagy kezelési képesítés és beosztás szerint 1 forint 50 krajcártól 6 forintig terjedő különbözőapidíjban részesültek.

A szolgák fizetése 5 fokozat szerint 700—420 forint, lakbére pedig 200—150 forint volt.

Az egyesítéskor a pesti 1870. évi nyugdíjszabályzatot kiterjesztették egész Budapestre, s ez érvényben volt 1885-ig. Eszerint nyugdíj csak 10 évi betöltött szolgálat után járt, kisebb szolgálat esetén csak kielégítés. A nyugdíj 10—15 évi szolgálat alapján a fizetés egyharmada, 15—20 évig $\frac{3}{8}$ -a, 20—25 évig $\frac{4}{8}$ -a, 25—30 évig $\frac{5}{8}$ -a, 30—35 évig $\frac{6}{8}$ -a, 35—40 évig $\frac{7}{8}$ -a, 40 éven felül jár a teljes fizetés, mint nyugdíj. Az özvegy, ha férje fizetése 900 forintot nem haladt meg, ennek $\frac{1}{3}$ -át, ha meghaladt $\frac{1}{3}$ -ot s a 900 forinton

felüli többlet 10%-át kapja. Neveltetési díj, iskoláztatás esetén 24 éves korig gyermekenkint az özvegyi díj 10%-a.

Az 1885. évi 780. sz. közgyűlési új szabályzat szerint, amely 1909-ig maradt érvényben, a nyugdíj 10 év után 34%, minden további évre 2·2%. Teljes nyugdíj (100%) 40 év után. (A tanároknál 30 év után.) A végkielégítés legfeljebb (5—10 évi szolgálat után) a 2 évi fizetés összegét érheti el. Özvegyi ellátás a férj 10—20 évi szolgálata után a fizetés 900 forintig terjedő részének 35%-a és a 900 forinton felüli többlet 15%-a; 20—30 évi szolgálat után a fizetés 900 forintig terjedő részének 40%-a és a 900 forinton túli többlet 20%-a; a 30 éven felüli szolgálat a fizetés 900 forintig terjedő részének 45%-a és a 900 forinton túli többlet 25%-a. A félárvak nevelési díjának minimuma 50, maximuma 100 forint; a teljesen árvaké 100—200 forint. Az összes hátramaradottak ellátása az alapul szolgáló rendszeres évi fizetés 60%-át felül nem haladhatja.

3. A fővárosi államrendőrség.

A rendőrség, amely Budán és Pesten — bár megszakításokkal — a két főváros tulajdon szervei közé tartozott, az 1872: XXXVI. t.-c. szerint (20. és 21. §-ok) egészen kikerült a főváros kezeléséből és egységes szervezettel bírt »fővárosi rendőrség« néven az állam kezelésébe ment át. A fővárosi törvényhatóság azonban továbbra is jogosult maradt helyrendőri ügyekben szabályrendeleteket alkotni, amelyeket a rendőrség köteles végrehajtani.

A rendőrség végleges szervezése törvény által egyelőre késett, azonban a főváros 1873 december 10-i közgyűlése kimondotta, hogy e hó 15-én az egyesített főváros egész területén eddig működött összes rendőrséget az állam (belügyminiszter) kezelése alá bocsátja s a rendőrség költségeinek fedezésére a három város által az 1872. évben felhasznált összeghez képest havi 31.530 forintot térít meg a kincstárnak.

A fővárosi rendőrség külön szervezeti törvénye (1881: XXI. t.-c.) 8 évvel később, 1881. július 1.-vel lépett életbe. Eszerint a fővárosi rendőrség közvetlenül a belügyminiszter alá tartozik, azonban köteles Budapest törvényhatóságát minden törvényes intézkedésében támogatni, a főváros szabályrendeleteinek és a városi hatóság határozatainak és intézkedéseinek megszegését lehetőleg meggátolni (praeventív rendőrség) az áthágást elkövetőket kinyomozni, feljelenteni, szökés esetén rendőri segédkezet, illetve karhatalmat nyújtani. A törvényhatóság és a rendőrség között előállható hatásköri nézeteltérés esetén a belügyminiszter dönt s ugyanő a kölcsönös hatáskört mindkét fél meghallgatásával előre rendeletileg szabályozhatja.

A költségekhez való hozzájárulás mértékét az 1881-ben tényleg fizetett fővárosi hozzájáruláshoz szabták. Ha a költség emelkedik, s az állam már ugyanannyit fizet, mint a főváros fizetett, a költségtöbbletet a főváros és

az állam egyenlő részben fizeti. (53. §.). Minthogy ez a kvóta, különösen a rendőrségnek a fővárost környező községekre való kiterjesztése következtében egyre növekedett, a főváros állandóan felemelte szavát az ellen, de csak 1908-ban (1908 : XLVIII. t.-c.) érte el, hogy a kvótát 1907 elejétől számítva 800.000 korona évi átalányban rögzítették, s az előbbi hátralékok megfizetésétől a fővárost mentesítették.

A rendőrség kettős jellege és helyzete nem egyszer vitákra adott okot, amelyeket a kormány nem mindig az autonómia álláspontja szerint döntött el, ép úgy, mint a másik, kettős jellegű hatósággal, a Fővárosi Közmunkák Tanácsával felmerült nézeteltéréseket sem.

(Ez utóbbi Tanács keletkezéséről és szervezetéről előbbi dolgozatomban emlékeztem meg részletesen.)

IV.

Országos ügyek és a főváros politikai állásfoglalása.

1. Az egyesítés idején az országos politikában a haza bölcsének, Deák Ferencnek kiegyezési politikája uralkodott, s az egyesült főváros lelkesen követte vezérét. Pest belvárosa Deákot hűséggel választotta meg, összesen öt ízben, képviselőjének. 1876. január 29-én bekövetkezett haláláig viselte a főváros díszes mandátumát. Utolsó éveit betegeskedése miatt többnyire visszavonulva töltötte s 1875-ben feltűnt mint az új többségi párt, az egyesült szabadelvűpárt vezére : Tisza Kálmán, a volt balközépi ellenzéki vezér. A főváros törvényhatóságának és polgárságának túlnyomó többsége vele volt és maradt tizenöt évi miniszterelnöksége egész idején s azután is híu maradt a kormánypárthoz, bár egyes kerületei (pl. Ferencváros) a választásokkor az ellenzékhez (függetlenségi párt, Szilágyi—Apponyi-féle mérsékelt ellenzék) csatlakoztak. Ilyen képviselői voltak Horváth Gyula, a régi »Magyar Hirlap« szerkesztője, báró Kaas Ivor, Polonyi Géza, Szilágyi Dezső stb.

Mindennek ellenére nem hiányoztak az esetek, amikor az ország politikai életében támadt viharok a főváros életén is átviharzottak s azt egy időre megrázkódtatták. Ilyen események voltak : az 1877—1878. évi orosz-török háború idején a törökbarátság, a Bosznia okkupációja elleni tüntetések, az 1883. évi tiszaszlári vérvád és a zsidóellenes zavargások, az 1886. évi Janszky-eset, az 1888. évi véderő-vita, az 1890. évi honosságmódosítási törvényjavaslat Kossuth személyének kérdése alkalmából, a Kossuth temetését megelőző napok.¹⁾ Különben Kossuth Lajos halhatatlan alakját az

¹⁾ Részből hazafias tüntetések miatt, hogy a gyászlobogót az állami épületeken, a katolikus templomokon nem tűzték ki, hogy a katonákat nem engedték a gyászban résztvenni, hogy a kormány távolmaradt, de részből közönséges csöcselék-zavargások, boltablakbetörések, sőt zsidó boltok fosztogatása is.

egyesült főváros mindig méltó szeretettel és kegyelettel övezte, amelynek bátran adott kifejezést s azt összhangba tudta hozni az örök ellenfél : I. Ferenc József királyunk iránt való köteles lojalitásával. Ékesen szóló bizonyossága ennek Kossuth diszpolgárrá választása (1892.) és temetése (1894.), amelyet az országhoz méltólag a nemzet páratlan részvételével maga a főváros rendezett.

Az egyházpolitikai liberális törvények (1893—1894) szintén nagy tünnetű felvonulásokra és gyűlésekre adtak alkalmat a kormány mellett, bár a katolikus világ egy részének ellenzéke sem maradt szótlanul. A közgyűlés kezdettől határozottan a kormány mellé állott és 1893. február 22-én Radocsa János, Morzsányi Károly és társai indítványára 184. sz. határozatával kimondotta, hogy a magas kormány egyházpolitikai programját és ennek kiegészítő alkotó részét, a kötelező polgári házasság behozatalát helyesli és azon óhajának ad kifejezést, hogy ezen egyházpolitikai programm mielőbb hajtassék végre.

Bár, — mint említettük — a törvényhatóság általában véve a mindenkori kormányt mindig hajlandó volt támogatni, — különösen mert ebben a korszakban a kormány viszonttámogatásának jeleit maga is láthatta — egyes esetekben kénytelen volt bizonyos túlkapások ellen tiltakozni. Így pl. 1876-ban a belügyminiszteri költségvetési leirat »oly hangot használt, mely a törvényhatóság és minden egyes tagja önérzetét mélyen sérti s az objektív tárgyalásokat megnehezíti.« Ép ezért a január 13-i közgyűlés Busbach Péter indítványára kimondotta, hogy erre a hangra sem a főváros tényleges közigazgatása, sem a törvényhatósági bizottság magatartása nem adott okot. Ebben a nyugodt öntudatban a bizottság a leiratban foglalt kifejezések jogosultságát el nem ismerheti, ellenben törekedni fog a polgárai által reábizott érdekek megőrzése és előmozdítása mellett jövőben is legjobb meggyőződése szerint közremunkálkodni, ha kell küzdeni addig a határig, hol lelkiismeretének sugallata azt fogja mondani, hogy kötelességének mindenben eleget tett.

1891-ben, amikor a főváros építésügyi szabályzatát megalkotta, a belügyminiszter kimondotta, hogy e szabályrendelet megalkotásának joga nem a fővárost, hanem a Fővárosi Közmunkák Tanácsát illeti meg. (87.188/1891. Kk.) Ez ellen a főváros több ízben élénken tiltakozott, sőt ellene az Országgyűléshez is felírt a fővárosi törvényben foglaltak alapján, de ez nem használt, mert a miniszter a Fővárosi Közmunkák Tanácsa szabályzatát léptette életbe 1894. január 1.-ével.

A megyei és városi társhatóságok ellenzéki szellemű köriratával szemben a főváros közgyűlése többnyire nagy óvatosságot tanúsított.

Így pl. Hódmezővásárhely 1876-ban kérte, hogy a főváros támogassa az önálló vámterület és a független magyar nemzeti jegybank felállítása érdekében az országgyűléshez intézett feliratát. A közgyűlés 175/1876. számú

határozatával kimondja, hogy ismervén az országos kormánynak mindkét kérdés teljes megoldása iránt való hazafias készségét, a körirat felett napirendre tér. Utóbb (május 17-én) Zólyomi Samu indítványozta a közgyűlésben, hogy írjanak fel az országgyűléshez a két kérdés érdekében, melyeknek sem a kiegyezési törvények, sem pénzügyi érdekek nem állanak útjukban. A független bank felállításához szükséges pénzalapra a külföldről máris előnyös ajánlat érkezett. A szabadelvű párt mindig programpontként hirdette. A közgyűlés azonban Hoffmann Pál indítványára kimondotta, hogy a főváros törvényhatósági bizottsága bizalommal várja a kormánytól, miszerint az ország közgazdasági és pénzügyi érdekeit azon ügyek elintézésénél, melyek a magyar kormány és Ófelsége többi országainak kormánya közt legközelebb lefolyt alkudozások tárgyát képezik, az egész lehetőség szerint és teljes eréllyel érvényesítendi. (Utóbb is csak annyi történt, hogy 1878-ban Magyarország az Osztrák-Magyar Bank vezetésében paritást nyert.)

Szatmármegye 1882-ben felírt az országgyűléshez, hogy a kormány a Galicián át hozzánk beözönlő zsidóság bevándorlását gátolja meg, s hasonló állásfoglalásra kérte fel Budapestet. A közgyűlés azonban 374. számú határozatával a köriratot csak egyszerűen tudomásul vette. Nógrád-vármegye 1894-ben felírt a nemzetiségi izgatások meggátlása s a bujtogatók megbüntetése iránt. A főváros elvben helyeselte ezt; »a kérelem azon részét ellenben, mikép az 1848 : XVIII. t.-c. módosításával a tót és román s esetleg más idegen nyelvű sajtótermékek megjelenésük előtt előzetes vizsgálat (cenzura) alá vétessenek, nem pártolja és pedig azért, mert egyrészt a sajtószabadság elvébe ütközik, másrészt a fennálló törvényes intézkedéseket izgatások meggátlására elég hatékonyaknak tartja.«

Ellenben ellenzékibb hangot is hallunk több esetben. Így pl. 1878-ban, amikor a közgyűlés Somogy vármegye körirata alkalmából október 16-i közgyűlésében Busbach Péter indítványára kimondotta, hogy a kormány politikáját a keleti kérdésben elejétől kezdve szerencsétlennek, hazánkra veszélyesnek tartja; az ország pénzének és vérének a törvényhozás megkérdése nélkül hadi vállalatokra fordítását s hasonlóul az ország lakóinak vagyonukkal együtt a törvényhozás hozzájárulása nélkül ellenséges földre kényszerítését törvénysértésnek tekinti, ezért nemcsak a köriratban megnevezett két miniszter (Tisza és Szende), hanem az összkormánynak felelősségre vonása iránt felír a képviselőházhoz. 1880-ban Egerben a közös hadsereg megsértette a magyar nemzeti lobogót. A főváros 155. sz. határozatával csatlakozott Somogy vármegye feliratához s kimondotta, hogy a kormánytól elvárja, hogy a sértés miatt felháborodott nemzeti közérzületnek mielőbbi szigorú eljárással elégtételt szerez. (Az elégtételadás persze époly hiányos volt, mint a Bartha Miklós kolozsvári szerkesztőnek két közös hadseregbeli tiszt által történt összekaszabolása és a Janszky-sértés esetében.) Győr

vármegye 1881-ben felírt annak érdekében, hogy a magyar ezredek béke idején az ország területén helyeztessenek el, s a tiszti állások csak az ezred nyelvét ismerő magyar állami alattvalókkal töltsenek be. A főváros közgyűlése ezt 396. sz. határozatával pártolta.

Megemlítünk még két nevezetesebb állásfoglalást: Pest vármegye 1892-ben megkereste Budapestet, hogy vegye megfontolás és tárgyalás alá Újpest, Kispest, Erzsébet- és Kossuthfalva községeknek a fővároshoz való csatolását. A közgyűlés 995. sz. határozatával kimondotta, hogy »a fő- és székváros a minden irányban felmerülő és mindinkább fokozódó községi közszükségletek fedezésére már mai kiterjedése és területe mellett is alig rendelkezik kellő anyagi eszközökkel s az említett községek csatolása csak módfelett szaporítaná és eiviselhetetlenekké tenné e terheket, — ezért a kérdést időszerűnek nem tartja s annak tárgyalásába bocsátkozni nem hajlandó.«

1893-ban a Terézváros Vázsonyi Vilmos vezetésével nagy agitációt fejtett ki a »párbajmánia« elfojtása érdekében. A közgyűlésben Rózsavölgyi Manó tett indítványt, hogy a kormányhoz írjanak fel a párbajnak bünténnyé nyilvánítása, büntetésének súlyosbítása és a rágalom és becsületsértés megtorlásának hatályosabbá tétele iránt. A közgyűlés 1109. sz. a. ily szellemben határozott.

V.

Ünneplések; díszpolgári választások; részvétnyilvánítások.

1. *Az uralkodóház iránti lojalitás* ebben a korszakban még fokozottabb módon nyilvánult meg minden erre alkalmat szolgáltatott esetben. Így különösen 1881-ben Rudolf trónörökös és Stefánia belga királyleány házassági frigye és budapesti látogatása, s 1892-ben a koronázás negyedszázados ünnepe alkalmából, amikor is pazar hódoló díszfelvinulást rendeztek s Budapest a »fő- és székváros« címet kapta. Még impozánsabb kifejezést nyert a fővárosban a király és nemzet egysége a milleniumi ünnepségeken (1896. május és június), amelynek legszebb történeti jelenetét (az országgyűlés két háza a király előtt az új országház kupolacsarnokában) Benczur Gyula nagy festménye oly elevenséggel örökítette meg.¹⁾

A királyi családban előfordult örömdetes és gyászos eseményekből a főváros rendre kivette részét. Legmélyebben nyilvánult meg ez Rudolf trónörökös 1889-ben Mayerlingben bekövetkezett tragikus halálakor, ami annál természetesebb, mert benne a nemzet és a főváros sokáig Magyarországgal igaz barátját és reménységét látta.

¹⁾ Kevésbé ismeretes ma már Eisenhut Ferenc panorámaképe a hódoló díszfelvonulásról, melyet a székesfőváros szerzett meg, de kellő épület hiányában is, kénytelen raktárilag kezelni.

József főherceg a honvédség parancsnoka, mint kifejezetten »magyar főherceg«, családjával együtt valóban összenőtt a nemzettel és fővárosával.

2. Egyébként a főváros ünneplő- és részvét-aktusairól részletesen beszámol Gárdonyi Albert főlevéltárnok »Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből« c. munkája (1925.). Mi csak érintjük a legnevezetesebbeket: Deák Ferenc elbúcsúztatása rendkívüli közgyűlésen. (1876. jan. 29.) Staffenberger István jubileuma, s polgári cserkoszorúval való kitüntetése (1876. augusztus 21.); József nádor születésének centenáriuma (1876. szeptember 3.); a királyi pár ezüst menyegzője (1879. január), melynek tervezett külső ünneplése azonban a szegedi árvíz miatt elmaradt; az országos kiállítás ünnepélyes megnyitása az uralkodó által (1885. május 2.); Kossuth ünneplése 80. születésnapja alkalmából (1883. január 16.); Budavárának a töröktől való visszafoglalása 200 éves fordulója (1886. szeptember 1-én díszközgyűlés a Történelmi Társulattal közösen, az uralkodó jelenlétében); gr. Andrássy Gyula halála (gyászközgyűlés 1890. február 20-án); a 32. házi gyalogezerd alapításának 150. éves jubileuma (1891. május 31.); a koronázás 25 éves jubileuma (1892. június 8.); Jókai Mór 50 éves írói jubileuma (1894. január 6.); Kossuth Lajos temetése (1894. április 1.); az ezredéves kiállítás megnyitása Őfelsége által (1896. május 2.); rendkívüli díszközgyűlés a millenium megünneplésére (1896. május 11.); részvétel a hódoló díszfelvonulásban (1896. június 8.) stb.

3. *Díszpolgárok választása.* A régi hagyományokhoz híven a főváros ebben a korszakban is többeket kitüntetett azzal, hogy díszpolgárai közé iktatta őket. Ezek sora 1873-tól 1896 közt 7 kiváló egyénből állott. Névсорuk és megválasztásuk indokai:

a.) *Munkácsy Mihály*, 1882. február 22-én a 140/82. sz. kgy. határozat szerint »világhírű festőművészetével szerzett kiváló érdemeiért.« (Abból az alkalomból, hogy a »Krisztus Pilátus előtt« a párisi szalonban nagy sikert aratott.)

b.) *Simor János* bíboros hercegprímás, 1886. június 23-án, a 613/86. sz. kgy. határozat szerint, Királyi Pál és társai indítványára »áldozárrá avatásának 50 éves jubileuma alkalmából az egyház, haza és főváros ügyeiben szerzett hervadhatatlan érdemei elismeréséül.«

c.) *Baross Gábor* miniszter, 1891. február 18-án, a 184/1891. sz. kgy. határozat szerint, Csepreghy János és társai indítványára; »a közlekedésügy terén eszközölt alkotásai és reformművei, továbbá a hazai ipar és kereskedelem előmozdítása körül kifejtett tevékenysége által az egész ország, különösen pedig a főváros irányában szerzett hervadhatatlan érdemei elismeréséül.«

d) *Kossuth Lajos*, 1892. szeptember 14-én, 830/1892. sz. kgy. határozat szerint, dr. Preyer Hugó indítványára; a nagy hazafi 90. éve betöltése alkalmából, ezzel az inokolással: »Tekintve, hogy Kossuth Lajos neve elválaszthatatlanul egybe van forrva a magyar nemzet alkotmányos szabad-

ságának visszanyerésére irányuló nemzeti törekvésekkel; tekintve, hogy Kossuth Lajosban a lángoló hazaszeretetnek és nemzete üdvének élő hazafit látja a nemzet összessége, kinek hervadhatatlan érdemei a történelem lapjain örök betűkkel vésvék be; tekintve, hogy Kossuth Lajos Budapest fejlődése körül is a 40-es években, különösen pedig 1848-ban elévülhetetlen érdemeket szerzett: a közgyűlés, amidőn lelkesült éljenzéssel rója le a törhetetlen hűség és legbensőbb alattvalói szeretet adóját a legalkotmányosabb uralkodó, I. Ferenc József, Magyarország koronás királya iránt, kinek áldásos uralkodása az alkotmányos szabadság virágzásának korszaka és aki annak legmagasabb őre és oltalmazója, a tett indítványt *szótöbbséggel* elfogadja és Kossuth Lajost Budapest fő- és székváros díszpolgárává megválasztja.» (Egyúttal elhatározta a közgyűlés, hogy a nagy hazafihoz 90. születésnapja alkalmából üdvözlő iratot intéz, s megkeresi a fő- és székesfővárosi közmunkák tanácsát, hogy a IV. kerületbeli Hatvani-utcat Kossuth Lajos nevére nevezze el.)

e) *Jókai Mór*, 1893. március 23-án, a 288/1893. sz. kgy. határozat szerint, 50 éves írói jubileuma alkalmából.¹⁾

f) *Wekerle Sándor* miniszterelnök, 1894. június 6-án, a 640/1894. sz. kgy. határozat szerint »a haza és a székesfőváros felvirágoztatása körül szerzett hervadhatatlan érdemei elismerésül.«

g) *Kamermayer Károly* polgármester, 1896. november 4-én, az 1315/1896. sz. kgy. határozat szerint nyugdíjaztatása alkalmából »a főváros felvirágoztatása körül szerzett és maradandó alkotások egész sorozatában nyilvánult hervadhatatlan érdemeit különösen is méltányolni akarván.«

4. A *polgári arcképcsarnok* intézményes létesítése iránt a közgyűlés 1889. évi január 19-én 689. sz. a. hozott érdekes határozatot, (»eljárási módozatok») melyet azonban gr. Teleki Géza akkori belügyminiszter nem talált ugyan általánosítva jóváhagyhatónak, de esetenkénti alkalmazását megengedte. A közgyűlés ezt 297/1890. sz. határozatával el is rendelte.

Az eljárási módozat kimondja, hogy Budapesten, egy a főváros mindenkorai főtanácskozási épületében elhelyezett polgári arcképcsarnok létesíttetik, melyben a közügyek terén kiváló érdemeket szerzett fővárosi polgárok arcképei helyezendők el. Az arcképcsarnok lehetőleg a fővárosi közgyűlések tartására szolgáló terem közelében, mindenki által könnyen szemlélhető helyen, ezidőszert a közgyűlés társalgó termében állítandó fel. Abban a kitüntetésben, hogy arcképe e gyűjteménybe felvétessék, élő ember nem részesülhet, sőt az illetőnek halála után is csak bizonyos idő lefolyása után lehet aziránt indítványt tenni. A felvétel iránt indítványt bárki tehet

¹⁾ A díszpolgári oklevelet 1894. évi január hó 6.-án a vigadói országos Jókai-jubileumi ünnep alkalmával adják át a koszorús íróknak. Jókai 1869—1872-ig a Terézváros, 1875-től kétízben a Józsefváros orsz. képviselője, 1861-ben, 1873—1876., s 1875—1894. a főváros törvényhatósági bizottságának tagja volt.

ugyan, de e felett határozni nem lehet, hanem az indítvány minden vita kizárásával és legalább is 3 hónap lefolyása után valamelyik közgyűlés napirendjére tűzendő ki, amely az indítványról minden vita mellőzésével, titkos szavazással határoz. A polgári arcképcsarnokba való felvétel szótöbbség mellett csak akkor történik meg, ha arra legalább 100 közgyűlési tag szavazott. Az arcképek egyenlő nagyságú és egyforma keretekbe foglalt mellképek legyenek, természetes nagyság, kéz nélkül köttetvén ki. Továbbá minden egyes kép az illető nevével, a megörökítés okának rövid jelzésével is ellátandó, egyszersmind minden egyes felvettnék élet- és jellemrajza röviden megirattatván, ez az illető teremben elolvasásra rendelkezésre tartatik. A közgyűlés határozatának végrehajtásával a képzőművészeti bizottmányt bízta meg. A polgári arcképcsarnokban való felvétel nem akadályozza egyes kitűnőségeknek, országos érdemű férfiaknak kivételképen az eddig szokásos módon nagyobbyszerű emlékjellel (életnagyságú, egész képmással, márványszoborral, sőt középületek homlokzatára, vagy esetleg szabad térre állítandó monumentummal) leendő megörökítését. Ilyeszerű indítványok is a fentebbi módon tárgyalandók, de a megörökítés mikéntjére (szobor, kép stb.) előbb a fővárosi képzőművészeti bizottmánynak, esetleg a középítési bizottmánynak javaslatai bekívánandók.

5. *Emléktáblák.* A budapesti egyetemi polgárok alapítványt tettek a főváros nevezetes, történelmi épületeinek emléktáblákkal való megjelölésére. Ilyenek létesültek 1884-ben a Vár egyes épületein, Arányi professzor vezetése alatt. Az az eszme, hogy a főváros nevezetes férfiakról elnevezett utcái névtábláin tüntessék fel az illető történelmi érdemeit, szintén régi keletű, (a 80-as évekből való).

VI.

Személyi ügyek.

Az egyesített főváros *első törvényhatósági bizottságát* 1873. évi szeptember 4 — október 9-ig választották meg. Alakuló közgyűlését 1873. október 25-én d. e. 9 órakor tartotta meg a pesti Vigadó nagytermében, Havas Ignác miniszteri biztos elnöklete alatt. Ez alkalommal a törvény szerint választott 400 tagból 392 volt jelen.

Elsősorban a *főpolgármestert* választották meg. Erre a méltóságra a királyi kézirat első helyen Havas Sándor honvédelmi miniszteri tanácsost, második helyen Házmán Ferenc addigi budai polgármestert, harmadik helyen Ráth Károly pesti ítéltáblai alelnököt jelölte. 383 szavazatból Havasra 5, Házmánra 169, Ráthra 209 szavazat esett. Ezek szerint *Ráth Károly* lett Budapest első főpolgármestere, aki méltóságát újabb választások útján haláláig, (1897. július 30.) viselte.

November 4—24-ig voltak a polgármesterek, tanácsnokok, egyéb főtisztviselők és tisztviselők választásai. Ezek közül csak a következőket soroljuk fel :

Polgármester lett *Kamermayer* Károly volt pestvárosi tanácsnok, első alpolgármester : Gerlóczy Károly volt pestvárosi tanácsnok és Kada Mihály h. alpolgármester. Tanácsnokok : Békey Imre, Alkér Gusztáv, Kasenszky József, Petrovits Szilárd, Hamza Máté, Funk Kálmán, Havas Pál, Rupp Imre.

A törvényhatósági bizottság azután a törvény értelmében 3—3 évenként felerészben megújult, a tisztújítások pedig 6 évenként történtek meg.

A 2-ik tisztújításnál (1879. december 6-tól kezdve) újra megválasztották : főpolgármesternek Ráth Károlyt (Havas Sándor és Várady Károly ellen), polgármesternek Kamermayert, alpolgármesternek Gerlóczyt és Kadát. A tanácsnokok közül megmaradtak : Békey Imre,¹⁾ Alkér Gusztáv, Hamza Máté, Havas Pál és Rupp Imre. Az elhunyt Funk és Petrovits helyett Andreánszky Zsigmond és Barna Zsigmond (volt főjegyző) lettek tanácsnokok. (Kasenszky 1877-ben árvaszéki elnök lett.)

A 3. tisztújításnál (1885. december) Várady Károly és Rupp Zsigmond ellen újból Ráth Károly lett főpolgármester. A polgármester és alpolgármesterek is megmaradtak.

Tanácsnokok maradtak Alkér és Horvát. Új tanácsnokok lettek az az elhunytak (Andreánszky, Barna, Hamza), nyugdíjazott (Havas) és a közmunkatanács előadójává lett Rupp Imre helyett, valamint az újonnan szervezett állásokon : Viola Imre, Haberhauer János (utóbb, mint Halmos János, polgármester), Kun Gyula, dr. Nagy Lajos, Rózsa Péter, Matuska Alajos, dr. Pözel István, Csenedics Gyula.

A 4. és korszakunkban utolsó tisztújításnál (1891. végén) ismét Ráth lett (Emmer Kornél és Hieronymi Károllyal szemben) főpolgármester, Kamermayer polgármester, Gerlóczy 1. alpolgármester; 2-ik alpolgármester a nyugdíjba vonult Kada Mihály helyett Alkér Gusztáv lett. Tanácsnokok maradtak : Horvát, Viola, Haberhauer, Kun, Matuska, dr. Nagy, Csenedics. Új tanácsnokok lettek : Lung György, Márkus József és Rózsavölgyi Gyula. 1896. novemberben nyugalomba vonult Kamermayer polgármester, s november 25-én az ő helyébe választották 244 szavazattal 109 ellen Márkus Józsefet.

Fel kell még jegyeznünk azon derék *főtisztviselők* nevét, kik korszakunkban a nevezetesebb szakhivatalokat tartósan vezették, mint : Sipőcz László árvaszéki elnök, Toldy József t. főügyész, Patrubány Gergely és Gebhardt Lajos t. főorvosok, Lampl Hugó főszámvevő, Incze György és Lechner Lajos főmérnökök (középítési igazgató), Kőrösi József statisztikai hivatali igazgató, Toldy László főlevéltárnok.

¹⁾ 1878-ig, amikor kir. tanfelügyelő lett. Helyébe ekkor Horvát János lett tanácsnok.

Igen fontos, hogy ebben a korszakban (1873—1896.) helyükön maradt »a 3 Károly«: Ráth, Kamermayer, Gerlóczy, a hírneves fővezetőség. Budapest közigazgatásának ebben a korszakban ők az oszlopai. Ezért érdemesek az elolvasásra koronkinti beköszöntő és beszámoló beszédek, melyeket Gárdonyi tett közzé, »Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből« c. munkájában (1925.) Szép remények és részleges megvalósulások hangulata ömlik el ezeken, de mindennekefelett a főváros példás szeretete.

Ebben osztoztak a törvényhatósági bizottság legtöbb érdemes tagjával. Ezek közül a legértelmesebbeket pártatlanul kiemelni nehéz volna. Mégis említsünk fel a sok közül néhányat, akiknek nevével, munkájával — bizottságokban, közgyűlésben — azon időkben legtöbbször találkozunk.

Íme korszakunk régebbi éveiből: Andorfi Károly, Balássy Antal, Ballagi Mór, Bogisich Mihály, Busbach Péter, Bródy Zsigmond, Darányi Ignác, Déry Mihály plébános, Fabinyi Teofil, Falk Miksa, Fodor József, Gelléri Szabó János, Haris Sándor, Havas Ignác, Havas Sándor, Havas Pál, Helfy Ignác, Heinrich István, Hegedüs János, Hoffmann Pál, Horánszky Nándor, Hunfalvy János, Jókai Mór¹⁾, Kléh István, Br. Kochmeister Frigyes, b. Kaas Ivor, Királyi Pál, b. Lipthay Béla, Ludvig János, Mátyus Arisztid, Mezei Mór, Neményi Ambrus, Ney Ferenc, Országh Sándor, Pauler Tivadar, b. Podmaniczky Frigyes, Preuszner József, Röck Szilárd, Radocza János, Sigray Pál, Staffenberger István, Steiger Gyula, Széher Mihály, Szilágyi Dezső, Szentkirályi Zsigmond, Tavasz Endre, Tolnay Lajos, Wahrmann Mór, Végh János, Weisz Bernát Ferenc, Várady Károly, Ybl Miklós, Zichy Antal stb., stb.

A 90-es évek elején — hasonló szempont szerint — Alpár Ignác, Benedek Sándor, Berzeviczy Albert, Bródy Samu, Cséry Lajos, Csorba Ferenc, Czigler Győző, Darvai Fülöp, Emmer Kornél, Fenyvessy Adolf, Fülöp Károly, Glück Frigyes, Glücksthal Samu, Gombár Tivadar, Havass Rezső, Heltai Ferenc, Herczog Péter, Hüttl Tivadar, Hüvös József, Kasits Péter, Kauser János, Kauser József, Kohner Ágoston, Kollár Lajos, Kuncz Jenő, Morzsányi Károly, Polónyi Géza, Preyer Hugó, Rác Károly, Rupp Zsigmond, Rózsa-völgyi Manó, Springer Ferenc, Sándor Pál, Thék Endre, Tóth László, Wagner Géza, Virava János, s a korszak végén Vázsonyi Vilmos stb.

Ebben a korszakban kezdtek nagyobb szerepet játszani — különösen a kerületekben, a polgári körökben stb. az ú. n. törzsfők, akik a választók összetartására, fontos érdeknél a szavazók betelerelésére²⁾ ügyeltek, ámde

¹⁾ 1861-ben, 1873—1876., 1879—1894. közt volt bizottsági tag; 1894-ben elvesztette bizottsági tagságát, mert az összeíró küldöttség előtt elmulasztotta a jelentkezést.

²⁾ Az ú. n. »kirakati« bizottsági tagok: nagybankok, vasutak, nagy gyárvállalatok vezérei, kik a kulisszák mögött érvényesítették hatalmukat és érdekeiket, rendesen csak igen ritka alkalmakkor (polgár- mesterválasztás, diszgyűlések stb.) jelentek meg a közgyűlésen.

a kisemberek ügyes-bajos dolgai elintézésében is serénykedtek és így tettek szert politikai népszerűségre, s hatalomra (a fentemlíttetek közt is van több ilyen férfiú, de kívülük különösen Ehrlich G. Gusztáv, Dobrovsky Ágost és »Sas« társai, Mandl István, Nászai (Nasztl) Mór, Rémi (Auspitz) Róbert, Tenczer Pál stb.

Mint közgyűlési szónokok szerepeltek, az újabban — mint »összeféretetlenek« — némaságra kárkoztatott tanférfiak (Ney Ferenc, Gööz József, Hahóthy Sándor, Kozma Gyula, Lád Károly stb.)

A városi politika szerint való csoportosulás erősebben csak a következő : (Márkus—Halmos-féle) korszakban jut érvényre (demokraták, szabad polgári párt stb.)

VII.

Városépítés; városrendezés; építkezés.

Az egészen tervszerű és tudatos, hosszú időre szóló szükségletek előre látó városépítés elméleti és gyakorlati tudománya abban az időben még csirájában sem volt meg. Inkább csak az adottságok óvatos továbbfejlesztésével, közeli bajok és szükségletek szerint való korrekciójával foglalkoztak. Hozzájárult ehhez a pénzügyi eszközök hiánya, amelyek nélkül igazán nagyszabású városépítő és városrendező műveleteket végrehajtani mindenkor lehetetlen. Az esetről-esetre történt út-, utca- és térnyitások, kiszélesítések stb. építkezések alkalmával stb. kivitt szabályozások, viszont hosszú időre odázták, egyenlőtlenre tették a fejlődést, s sokhelyütt elrontották a városképet. (»Foghijas utcasorok« stb.)

A főváros *általános szabályozási tervének* megalkotására mindazonáltal már korán történtek kísérletek, hogy legalább keretet kapjanak a beépítés irányítására, mert láttuk, hogy az eddigi, jobbára szabálytalan és rendszeretlen beépítés, mellyel talán egy vidékies jellegű kisváros beérhetne, egy nagyvárossá fejlődő, az egységesség felé indult Budapesthez nem méltó és abban lehetetlen állapotokat teremt nemcsak szépészeti, hanem forgalmi, közlekedési, egészségügyi stb. tekintetben is.

A főváros szabályozásának tervére, — mint munkám előző részében előadtam — a Fővárosi Közmunkák Tanácsa már 1871-ben tartott pályázatot. A díjazott 3 tervből 1872-ben egységes tervet készített, amelyet 1872-ben a *pesti* részre vonatkozólag, 1876-ban pedig *Buda belsőségére* vonatkozólag a fővárossal megállapított. Bár a terv sok kérdést hagyott nyitva s bízott későbbi részletekre, nagyban és egészben általános irányt adott, óvatosan számolván az adottságokkal s a kivitel anyagi nehézségeivel. Főgondja volt a régi főforgalmi utak (Pesten : Váci-út, belső körutak, Kerepesi-, Üllői-, Soroksári-utak) szabályozására és továbbvitele.

A 2. (később Nagy-) körúton túl az V. ker. Csanády-utcától, Ferdinánd-áthidaláson, Szív-utcán, Felső erdősoron, Lövölde-téren, Rottenbiller-utcán, Köztemető-, Orczy-úton s a Ferencvárosi Védgáton át, tehát a Dunától a Dunáig tervezték a 3. körutat, végre a 4. körút terve a Hungária-út, a Margitsziget északi csúcsától körívben az alsó Dunáig vezetett 18—24 öl szélességben elgondolva.

Az 1870: LX. t.-c. alapján alkotott Andrásy-út s az 1871: XLII. t.-c. alapján elkezdett, s csak 1895-ben befejezett Nagy-körút létesítéséről már munkám előbbi részében beszámoltam. Kétségekívül oly két művelet, mely nagyszabásánál fogva messze kimagaslik a többi városrendezési munkák sorából. Ezeknek köszönhető a többi közt nagyobbarányú tereknek (mai Berliini-, Mussolini-, Hitler-, Rákóczi-tér, stb.) létesítése.

Korszakunkban ezeken kívül végrehajtották a következő nagyobb szabályozásokat: a városligetét (Stefánia-út) az új Országház-tér és környékét (elkezdve 1884-ben) a IX. ker. lóversenytér áthelyezését a VII. Aréna-út mellé, temetők felszabadulását (Ferdinánd-téri, ferencvárosi) s ehelyett az új rákosi temető berendezését, a kőbányai főforgalmi utak elirányítását a téglagyári gödrök irányából, az új (1881—1884. közt épült) Keleti pályaudvar környékét (Százház-csoport a későbbi »Chicago« alapja), s végül; a korszak vége felé elkezdve: az 1893: XIV. t.-c. szerint létesítendő Vámház-tér-sárosfürdői (Ferenc József-) és Eskü-téri (Erzsébet-) híd környékeit. Különösen az utóbbi rendezés a pesti oldalon a súlyos kérdések egész sorát foglalta magában, melyből ez a korszak — műszaki viták és pénzügyi kérdések miatt — csak egyes részeket tudott megvalósítani. Így a Kossuth Lajos-utca kiszélesítését, kisebb városi terek, pl. Sebestyén-tér, Rózsa-tér szabályozását, részben eltüntetését. A Kossuth Lajos-utca egyenes továbbvitele a Dunáig, (Eskü-út) a belvárosi plébánia-templom, a piarista épületek sorsa, feladat — örökségül maradt a következő korszakra, épúgy, mint az Új-épület tömbjének szabályozása (»Szabadság-tér«). Ellenben több intézkedés történt, amely utóbb célszerűtlennek, a fejlődés akadályának bizonyult, pl. a Vámháztól délre eső Dunapart elépítése vasútvonallal, közraktárakkal, elevátorral; az 1884-ben elhatározott, utóbb abba hagyott véderdő (befásítási övezet); a vasutak berendezéseinek óriás akadályul való önkényes kiterjeszkedése; a »halálsorompók«; a gyárvidékeknek alkalmatlan helyeken való befészkelődése stb.

A budai belsőség szabályozásának vezetőgondolata a fővonalakban meglevő belső körút s egy külsőbb körút kialakítása, a Gellérthegy-alatti rész, a Ferenc József-hídfő környéke, a Kelenföld felé vezető utak (Budafoki, Fehérvári, Átlós stb.), a Margit-híd budai hídfőjének környéke szabályozása. Az alapgondolatok sok módosítást szenvedtek az 1889. évi gellérthegyí, 1892. évi kelenföldi tervekkel. A Gellérthegy alatti kis házakat eltávolították, a Döbrentei-teret megnyitották, a tabáni kis házaknak 250—500 forintos

áron barátságos kisajátítását megindították és évről-évre folytatták. Az új farkasréti temető terjeszkedése ismét a környék fejlődésének akadályául bizonyult.

Óbuda első szabályozási tervét, melyben nincs nagy vonás, 1883-ban tárgyalták először, s azóta sokszor.

A 90-es években egyre hangosodnak a kifogások a főváros külterjes — (extenzív) fejlődése, vagyis az ellen a körülmény ellen, hogy ahelyett, hogy a főváros belsőbb, még be nem épített területének beépítésére törekednének, az építkezés a kültelkeken, sőt a főváros határában szórványosan, rendetlenül és anyagi eszközök hiányában szegényesen történik. Ez nemcsak a későbbi fejlődésnek útjába torlaszt akadályokat, hanem az előbb-utóbb kierőszakolt utak, csatornák, vízvezeték s egyéb közművek létesítése révén óriás pénzügyi terheket ró a fővárosra. Ámde a felszólalások évtizedekig nem vezettek a legkisebb eredményre sem.

A főváros három alkotórészének egymáshoz közeledését, tehát a tényleges egyesítést szolgálták nemcsak a hajózás, hanem az új hidak is ; a Margit-híd (1874—1876., az összekötő vasúti híd (1873—1876.), az esztergomi vasút hídja (1893—1896.), s a Ferenc József-híd (1894—1896.).

A hegyvidékek lassan kezdtek beépülni ; különösen lassan egész évi lakásul szolgáló villákkal. Buda gyönyörű tájékait a közlekedési eszközök fejletlensége miatt is inkább csak ritka kirándulásokra használták s lakótelepülésre való kiváló alkalmasságát csak évtizedek múlva fedezték fel és használták ki — különösen a pestiek.

Mindazonáltal a *népsűrűségben* mégis nyilvánul némi fejlődés Budán is : 1870-ben 7·1 ember jut 1 hektárra, 1880-ban 7·5, 1900-ban 11·6. Persze ez kevés Pest népsűrűségének megfelelő számával (23·1, 33, 69) szemben s oka az Össz-Budapest népsűrűsége alacsonyabb arányszámainak. (14·5, 19·1, 37·7)

Kár, hogy az egyesítés korából nem rendelkezünk pontos adatokkal a beépítés határaitra és sűrűségére vonatkozólag. Az utólag készített térképek és egyéb grafikus ábrázolások csak annyi tájékozást nyújtanak, hogy a 70-es évek elején a jobboldalon sűrűbben beépített városterületek voltak : Óbuda belső része, az I. és II. kerületben a Dunától a Várhegyig, Városmajorig, Gellérthegyig, Németvölgyig terjedő rész ; a balparton a Nagy-körútig, — kivéve a mai Szent István-körúttól északra levő részt, — a Kerepesi, Üllői-, Soroksári-utak mente, szórványosabban a Városliget, Kerepesi-úti temető, Orczy-kert, Keleti-pályaudvar környéke. A gyárak és munkástelepek a 80-as évektől következő vidékeken terjednek : IX. ker., Csepeli-rakpart, Soroksári-, Kén-, Gubacsi-utcák, illetve utak között ; a X. ker., Kőbányai téglagyárdülőben (Külső Jászberényi-, Maglódi-, Gyömrői-, Keresztúri-utakon) ; a X. ker., Kőbányai-út, Népliget, Gyömrői-, Bihari-utak táján ; a X. ker., Hajtsár- és Külső Kerepesi-úton, az V. ker., Váci-út és a Duna

közt (Vizafogó stb.); a VI. ker., Váci-út jobboldalán, Angyalföldtől—Újpestig; az óbudai dombokon (téglagyarak).

Statisztikai hivatalunk a főváros mindkét partjára csak 1886-tól tud adatokat felmutatni a beépítés évenkénti növekedéséről, négyzetméterekben kifejezve.

Íme:

Területbeépítés m²-ben 1886—1896. évben Budapesten.

Évben	Összterület m ² -ben	Ebből a jobbparton	Ebből a balparton
1886	196.282	28.140	168.142
1887	252.273	31.930	220.343
1888	240.286	23.323	216.913
1889	202.842	24.559	178.283
1890	148.604	32.034	116.604
1891	198.695	24.076	174.619
1892	237.408	39.959	197.449
1893	324.030	63.245	260.785
1894	307.718	55.903	251.815
1895	340.120	73.443	266.677
1896	417.108	55.448	361.656

11 év alatt tehát 2,865.362 m²; évi átlag 260.000 m². Budán és Óbudán az évi átlag 41.000; Pesten 224.000. Átlagon felül volt a beépítés 1893-tól 1896-ig, még pedig mindkét parton. A beépítés tetőpontja Budán az 1895. év, Pesten az 1896. (millenáris év).

Érdekes a korszakunkbeli legrégibb (1886.) és legkésőbbi (1896.) évek beépítési számaait összehasonlítani a jobbpartra s a balpartra (illetve egyes kerületekre is) vonatkozólag.

Íme:

	1886.	1896.
I. ker.	4.221	14.124
II. «	5.540	12.506
III. «	9.327	7.461
Budai kültelek	9.052	21.357
Buda összes	28.140	55.448
IV. ker.	970	12.177
V. «	7.845	30.181
VI. «	30.370	37.779
VII. «	32.116	58.254
VIII. «	38.253	22.582
IX. «	16.578	28.343
X. « és kültelek	42.010	172.340
Pest összes	168.142	361.656
Budapest	196.282	417.104

Az építkezési tevékenységre, befejezett épületekre, lebontásokra nézve a következő adatokat kapjuk korszakunkról:

Évben	Befejezett épületek	Ebből lakóház	Gyár	Lebontottak házat
1874	376	251	2	212
1875	248	179	—	15
1876	332	225	1	33
1877	237	153	—	21
1878	217	175	—	6
1879	196	124	1	6
1880	232	159	2	9
1881	259	160	1	11
1882	328	232	4	22
1883	451	354	6	15
1884	526	420	9	21
1885	633	444	2	17
1886	854	610	6	40
1887	960	664	2	36
1888	829	596	6	50
1889	728	505	4	42
1890	708	484	3	51
1891	717	544	10	39
1892	769	527	7	35
1893	1.055	721	9	58
1894	867	637	5	87
1895	846	644	12	106
1896	995	772	5	176

1876-tól 1896-ig tehát a befejezett épületek száma 13.363 volt; ebből lakóház 9580; 97 gyár; lebontottak 1011 házat.

A millennium éve után a följazott húr még tovább is feszülve maradt; 1897-ben befejeztek 1117, 1898-ban 1109, 1899-ben 1028 épületet, de már 1898-ban 777-re, 1899-ben 687-re, 1900-ban 587-re szállott le az építkezések száma, s ez a stagnáció még 1908-ban is csak 810-re javult, majd 1909-ben 1055-re, 1912-ben 1325-re (tetőpontra) hágott, hogy a világháború 1. éveiben 768-ra, 413-ra, 298-ra, sőt 1917-ben 188-ra, 1919-ben 72-re (mélypont) szálljon le.

Az építkezési költségek összegének hullámzásáról tájékoztatnak ezek az átlagárak: 1874—1880. közt évi 6 millió forint (1874-ben 16 millió), 1881—1885. közt 11 millió forint, 1886—1890. közt 17 millió forint, 1891—1895. közt már 23 millió forint, 1896—1900. közt évi 40 millió forint (1896-ban 37 millió forint, 1909-ben 16 millió forint). Persze az anyagárak és a munkabérek hullámzásaira is tekintettel kell lenni. (Az építkezéseknek a lakásügyre gyakorolt hatását a szociálpolitika fejezetében érintjük.)

Középületeink közül ebben a korban keletkeztek, illetve voltak építés alatt: 1. A királyi vár bővítése. Miután I. Ferenc József 2·2 millió forint

költséggel rendeztette a várkertet, építtette Ybl Miklós által a várbazárt, terraszokat, 1883-ban megbízta őt a belső palotához két összekötő szárnyal csatlakozó, a Krisztinavárosra néző, a Lógodi-utcai talapzattal együtt 7 emeletes magas palotarész kiképzésével, amelyhez a főváros és Közmunkatanács külön feljáró-szerpentint építtetett (Palota-út). Az építkezést Ybl halála (1890.) után Hauszmann Alajos folytatta és fejezte be, átdolgozott tervei szerint nagy oszlopszatos középírással (a Dunára) és központos 63 m magas kupolával megtoldva.

2. Az új parlamentet, Steindl Imre gótikus alkotását, melyet 1883-ban kezdett el, folytatták 1902-ig, de kupolatermében már 1896-ban végbe-mehetett a királyi ünnepség.

3. Az Operaházat a király adományából Ybl 1875—1885-ig építtette.

4. A Váci-utcai Újvárosházat 1869—1875-ig Steindl Imre.

Steindl egyéb fontosabb építkezései ebből a korból: az Állatorvosi Akadémia (Rottenbiller-utca), az Erzsébet-plébániatemplom (Rózsák-tere), a régi Műegyetem épületei (Múzeum-körút). Ybl Miklóstól valók az említettéken kívül: a Pesti Hazai Első Takarékpénztár bérpalotája (Kálvin-tér), a Fővámház (1874.); legnagyobb alkotása a Várpalotán és Operaházon kívül a Szent István templom — 1890-ben történt haláláig. Schulek Frigyes a Mátyás-templom restaurációjával foglalkozott. Rauscher Lajos építtette a Mintarajziskolát (Andrássy-út); Petz Samu a budai ref. templomot (Szilágyi Dezső-tér), a Központi vásárcsarnokot; Láng Adolf az Andrássy-úti régi Műcsarnokot; Hauszmann Alajos építtette még az Alkotmány-utcai Törvényszéki palotát (1890.), a Szent István-kórházat (1887.), az Igazságügyi palotát (Kúria, Országház-tér 1896.), a New-York biztosító és kávéház palotáját. Kauser József Ybl halála után folytatta és befejezte a Szent István-templomot, építtette a Jézus Szent Szíve-templomot (1890.), Frey-jel az Első Magyar Általános Biztosító, Vigadó melletti, palotáját. Schickedanz és Herzogtól való az új Műcsarnok (Hősök-tere).

E kor végén lépett föl magyaros stílustörekvéssel Lechner Ödön; először Pártossal társulva. MÁV nyugdíjintézetének palotája az Andrássy-úton; Iparművészeti Múzeum és Iparművészeti Iskola, Kőbányai Szent László-plébánia templom, Földtani Intézet (Stefánia-út). Eredeti törekvéseinek sokat kellett küzdenie korával, mely még benne volt a történeti stílusok eklektikus utánzásában.¹⁾

Az 1885. évi kiállítás legnevezetesebb épülete a városligeti Iparcsarnok maig használatban van kiállítási és vásári célokra. Az 1885. évi Műcsarnok is kiállítási épület, a Fővárosi Múzeum vette át. Az 1896. évi ezredévi kiállítás ideiglenes, de eredeti történelmi épületcsoportja (Alpár Ignác tervezte),

¹⁾ Jellemző Lechner küzdelmeire, hogy a laikus közönség az iparművészeti múzeumot a »cigánykirály palotájá«-nak, a földtani intézetet »kék poloska«-nak csúfolta.

utóbb véglegesnek épült fel. (Mezőgazdasági Múzeum stb.) Érdekes utánzat volt az Ősbudavár (mulató) és a magyar falu-csoport is.

A magánépítkezés az Andrássy-úti és Nagy-körúti — valamint egyéb, félreesőbb utcákban lévő palotákban — (pl. a Baross-utcai volt Wenckheim palota, most Fővárosi Könyvtár, Meinig Artúr műve) bár nem eredeti, — de mégis stílusos és ízléses utánzatokat termelt (pl. a Teréz-körúti volt gr. Batthyány palota, — Hauszmann műve — a firenzei Strozzi-palota mása.) A körút építkezéseinek sora unalmat, a mellékutcák tömegépítkezés olcsó anyaguk, értéktelen cikornyájuk miatt vásári benyomást keltenek. (Nem is szólván célszerűtlen alaprajzaikról, a mellékhelyiségek sötétségéről, levegőtlenységéről.)

Az iskola-, kórház-, kaszárnya- és szállodaépítkezések közt sem termeltek ebben a korban egészen kiváló épületet. Pl.: Markó-, Lónyay-, Práter-utcai iskolák, Szent István-, Szent László-, Izraelita- és Kereskedelmi-kórházak, Ferenc József lovassági laktanya, Laposdűlő és Hungária-úti tüzerlaktanyák, Royal-szálloda, New-York-kávéház és biztosító, Somossy-orfeum stb. Az új színházak (a Nép- és Vígyszínház) bécsi Fellner és Hellmer termékek, közel sem érnek Ybl nemes művészetéhez. (M. kir. Opera.)

A mai értelemben vett célszerű villaépítkezésnek nincs nyoma. A Sváb- és Gellérthegyen, a Rózsadombon stb. csupa ócskaság húzódott meg, azok is a fák sűrűjében, mert csak az árnyékot szerették, a mai napkultúrától féltek.

VIII.

Közmunkák és közművek.

A főváros fejlődése korszakunkban a közművek fejlődésében is tükröződik, bár a közmunkatanácsi törvény rendelkezését (1870: X. t.-c. 267. §-a), amely szerint a főváros évi rendes bevételeinek felét fordítsa közmunkákra, nem igen lehetett betartani.

Ide tartoznak: az útépités és burkolás, a parkírozás és vízbevezetés, a vízellátás, a világítás.

1. Útépités, burkolás.

1896-ban a jobboldalon 480, a baloldalon 589, összesen tehát a fővárosban 1069 utca, út vagy tér volt kiépítve. Burkolva volt gránittal 39, trachyttal 241, terméskővel 199, keramittal 17, fakockával 13, aszfaltos volt 11, aszfaltmakadámos 14, makadámos 341, bányakavicsos 36.

Ugyanakkor a kociút burkolat kiterjedése 387·6 hektár, a gyalogutaké 154·8 hektár. Gránittal volt kövezve kociút 97.000 m², trachyttal kociút 77.000, gyalogút 78.000 m², makadámút 68.000 m², keramitos kociút 33.000 m²,

aszfaltos kocsút 17.000, aszfaltos gyalogút 8500 m²; fakockás kocsút 4000, termésköves kocsút 4800 m², kavicsolt gyalogút 36.500 m². A kocsút-burkolat értéke 1896-ban 12,117.000 forint; a gyalogutaké 3,235.000 forint.

Utak építésére 1874-ben 18.500 forintot, új kövezésre 547.000 forintot, utcák fenntartására 393.000 forintot, összesen tehát útügyi kiadásokra kereken 958.000 forintot fordított a főváros.

1896-ban utak építésére 132.000 forintot; új kövezésre 845.000 forintot, fenntartásra 773.000 forintot; összes útügyi kiadásokra 1,750.000 forintot. Ezzel szemben a kövezési járulékból mindössze 41.500 forint volt a bevétel.

Rendszeres útépitési program csak 1905-től fogva volt, amikor 20 millió korona külön útépitési és burkolási kölcsönt vett fel a főváros.

Szép folytatást nyert ebben a korban az utak és utcák befásítása (*boulevardozás*.) Ez a *kertészet* gondja volt, amely a Városligetet, Népligetet, Erzsébet- és egyéb tereket is egyre szebbé varázsolta.

2. Csatornázás.

A *pesti* általános csatornázásra a Marton—Basalgette és Lechner Lajos-féle pályázati terveknél fontosabb lett a fővárosi mérnöki hivatal 1882-ben megszervezett csatornázási osztályának Martin Ottó és Haris Demeter által kidolgozott terve, (1884—1891.) mely szerint a belső zónában két főgyűjtő csatornát (a Dunaparton és a Nagykörúton) kell létesíteni s a csatorna tartalmát a Boráros-téren egyesítve az összekötő vasúti híd alatt a Soroksári-úti szivattyútelepre vezetni (esetleg vészkiömlők útján a Dunába). A külső zóna főgyűjtője a külső Üllői-úton levő soroksári teleptől az Illés-, Magdolna-, Karpfenstein-utcáktól, Köztemető-úttól, Thököly- és Aréna-úttól kifelé eső terület szennyvizét gyűjti, s a Védgát-utca irányában ömlik a Dunába, miután ürülékes szennyvizét a Soroksári-út alatti közös főgyűjtőnek leadta, mely azokat szintén a szivattyútelepre viszi. A főgyűjtők építése 1887-ben kezdődött s 1896-ban fejeződött be. A házicsatornákat a telektulajdonosok kötelesek a közcsatornába beköttetni.

A közcsatornák *értéke* volt 1896-ban 6,847.000 forint.

A csatornák *építésére* a főváros 1874—1896 években évi átlagban 115.000 forintot fordított. 1896-ban 85.000. forintot.

A *fenntartás* átlaga volt 1874—1896. közt évi 39.000 forint. 1896-ban 92.000 forint. (*Csatornajárulék* fejében ugyanabban az évben 35.000 forint folyt be.)

Sok költséget nyelt el az egyéb vízlevezetés (Ördögárok, Aranyhegyi-, Németsvölgyi-árok, Rákospatak, Vizafogói-védgát.) A Dunaszabályozás a kormány vezetése mellett serényen továbbfolyt.

3. A vízművek.

Az előbbi korszak előkészítő munkálatai folytatásában a következő mozzanatok merültek fel. A jobbparti vízműre az 1875. évi sikertelen külföldi szakértői pályázat után Wein János igazgató a hatóság (850/1875. kgy.) megbízásából saját tervei szerint létrehozta az újlaki parton a kavicsrétegben lévő forrásvíz felhasználásával, szivattyúteleppel, az első végleges budai vízművet 1,662.000 forint költséggel (1881—1882.), melyet utóbb több medencével és átemelő teleppel bővítettek ki.

A pesti ideiglenes vízművet (1867. Lindley) 1878., 1879., 1881. években ugyancsak Wein János tervei szerint kiegészítették a Dunaparton ásott újabb négy szívókúttal és új gépekkel. Ámde az a mű nem tudott elég vizet szolgáltatni, s a város egyes zsúfolt kerületeit vagy nyers Dunavízzel, vagy ezzel kevert vízvezetéki vízzel kellett kielégíteni. Ezért újra előkerültek a nagyobb, állandó vízmű építésének tervei. Sokat vitáztak afelől, hogy mesterséges szűrést alkalmazzanak-e — mint a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ajánlotta — vagy pedig természetes szűrést, azután vízszintes gyűjtőmedencéket vagy kútrendszerűt? A mesterséges szűrők alkalmazását korlátozták a dunaparti építkezések s az így nyert víz ellen állandók voltak a panaszok. A vízhiányon a lakosság gyors növekedése miatt a Lindley-féle régi mű többszöri kibővítése, s a népligeti külön kis telep sem segített. Végre 1889-ben a Közmunkatanács is elfogadta a természetes szűrőkre alapított végleges vízmű eszméjét. Az 1892/93. évi kolerajárvány nyomása szükségessé tette a gyors cselekvést. Salbach drezdai szakértő közrevonásával Lechner Lajos és Kajlinger Mihály főmérnökök elkészítették a Káposztásmegyeri végleges vízmű tervét, s annak kivitelét Kajlinger Mihály 1894-ben el is kezdte.

A régi és elkezdett új vízművekről tájékoztatást adnak a következő számok.

A csővezeték hossza :

1874-ben	104.485 m
1890-ben	384.862 «
1896-ban	507.591 «

A fővárosi házak közül vízvezetékkel el volt látva :

1874-ben	1.535 ház
1890-ben	8.786 «
1896-ban	11.066 «

A művek szolgáltatta vízmennyiség:

	születlen		szűrt	
1874-ben	1.444 ezer	m ³	2.207 ezer	m ³
1890-ben	3.185 «	«	24.671 «	«
1896-ban	5.059 «	«	45.300 «	«

1900-ban szüntették meg teljesen a szüretlen víz szolgáltatását. 1896-ra behozták a *vízmérők* használatát, akkor még csak 1871 darab volt használatban.

Napi átlagos *fejadag* volt :

1874-ben	20·3 liter
1890-ben	136 «
1896-ban	197 «

A vízművek összes kiadása volt :

1874-ben	99.500 forint,	bevétele (vízdíjak)	204.000 forint
1896-ban	587.500 «	«	1,341.000 «

4. Világítás.

1. *Gázművek.* A trieszti általános osztrák gáztársulattal Pestre nézve 1855-ben, Budára nézve 1865-ben, Óbudára nézve 1870. óta fennálló szerződést 1879-ben (237/1879. kgy.) egységesítette Budapest. A közvilágításért még ennek értelmében is kellett köbméterenkint 7·42 forintot fizetni ; csak az 1891-ben meghosszabbított szerződésben vívta ki a város az ingyenes közvilágítást, abban az arányban, amint amilyenben a nyilvános utcai lámpák által fogyasztott gázmennyiség a magánfogyasztásban tényleg használt gáz mennyiségéhez 1889-ben állott (23·4%). Az ezen felül fogyasztott közvilágítási gázért ezentúl is 7·42 forintot kellett fizetni.

(Az 1891. évi szerződés 1910. december 31-én járt le, amikor azonban a székesfőváros *házi kezelésbe* vette a gázszolgáltatást.)

A gázműveket korszakunkban a ferencvárosi és lipótvárosi gázgyárral fejlesztették.

A *főcsőhálózat* volt:

1874-ben	63.200 m
1881-ben	101.281 «
1890-ben	239.695 «
1896-ban	338.045 «

Közvilágítási lámpák (lángzók) száma :

1874-ben	2.803
1881-ben	4.493
1890-ben	8.065
1896-ban	11.794

Magánvilágítási lámpák száma :

1874-ben	55.011
1881-ben	69.825
1890-ben	140.856
1896-ban	205.091

Leadott gázmennyiség közvilágításra :

1874-ben	1,491.752 m ³
1881-ben	2,172.161 «
1890-ben	4,229.664 «
1896-ban	6,093.191 «

Leadott gázmennyiség magánvilágításra:

1874-ben	5,317.377 m ³
1881-ben	7,682.671 «
1890-ben	15,576.740 «
1896-ban	24,381.496 «

2. *Villamos világítás.* Erre vonatkozólag 1892-ben hirdettek pályázatot. A főváros két magántársulattal szerződött, még pedig a Magyar Villamossági Rt.-vel és a Budapesti Általános Villamossági Rt.-vel.

*A 2 társulat idevonatkozó adatai :**1. A Magyar Villamossági Rt. vezetékhossza volt :*

1894-ben	82.085 m
1896-ban	82 956 «

Izzólámpák száma:

1894-ben	30.043
1896-ban	42.048

Iv lámpáinak száma :

1894-ben	800
1896-ban	1.780

Áramfogyasztás (kilowatt.)

1894-ben	2,056.376
1896-ban	3,184.674

2. A Budapesti Általános Villamossági Rt. vezetékhossza:

1894-ben	47.666 m
1896-ban	82.507 «

Izzólámpáinak száma :

1894-ben	23.416
1896-ban	47.761

Ivlámpáinak száma :

1894-ben	1.056
1896-ban	1.532

IX.

Helyi közlekedés.

A városi élet egységes vérkeringését, a részek egymáshoz való közeledését legjobban biztosítja a helyi közlekedés. Ennek nyilvános eszközei az egyesítéskor a három városban csak gyéren állottak rendelkezésre a későbbi időkhöz képest. Mindössze ezek : 1 híd (Lánchíd), melyet 1876-ban megkettőzött a Margit-híd, 1 alagút, 400 egyfogatú és 400 kétfogatú bérkocsi, a Pesti Közúti Társaság lóvasútja 170 kocsival, a várba vezető gőzsikló, a Duna két partját összekötő csavargőzösök és a Dunagőzhajózási társaság ritka járatai. (A svábhegyi fogaskerekű vasút 1875-ben indult meg.)

Ezek az eszközök korunkban erősen szaporodtak : 1888-ban megindulnak a helyiérdekű gőzvasutak (4), a főváros és Pestszentlőrinc, Dunaharaszti, Cinkota és Buda—Szentendre között. 1889-ben az előző évi Podmaniczky-utcai próbavonat után megnyitották a Városi Villamos Vasút Nagy-körúti és Stáció-(Baross)-utcai vonalait és a Budapest-Újpest-Rákospalotai helyiérdekű villamos (ú. n. BÚR) vasútvonalát. 1895-ben új omnibuszvállalat (az Andrásy-úton is, hol semmi egyéb rendszeres járat sem közlekedett, míg 1896-ban a Ferenc József földalatti villamos vasút) indul meg ; 1898-ban 3 évi munka után villamosra alakult át a Közúti eddigi lóvasútja, amivel új virágzása kezdődik, melyet eddig a Városi Villamos motorerőbeli fölénye nyomott el.

Az egyes főbb közlekedési eszközök fejlődéséről beható monográfiát írt Pásztor Mihály. (Városi Szemle jubiláris számában is. »A negyvenéves Budapest«). Mi csak a főbb mozzanatokat és a legjellemzőbb adatokat jegyezzük fel.

1. Az első közúti vasutak lófogatúak voltak. 1868. augusztus 1-én megindult a Pesti Közúti Vaspálya Társaság üzeme (elnöke gr. Károlyi Sándor, kereskedelmi igazgató Jellinek Mór, műszaki igazgató Bielek Miksa), néhány vonallal (Kálvin-tér—Újpest, Kerepesi-út—Rottenbiller-utca—Városliget ; szárnyvonattal a losonci (északi) pályaudvarhoz, innen Kőbányára, majd 1864-ben megszorodva az Üllői-út—Ludoviceum—

Északi-pályaudvar viszonylatokkal. Budán egy másik társaságnak (Budai Közúti Vaspályatársaság, vezetője: gr. Festetich Béla s Balásy Antal stb.) volt engedélye a Lánchídő—Óbuda—Zugliget vonalon. Ezt az engedélyt a Pesti Közúti 1878-ban megvásárolta s innét nevét »Budapesti Közúti Vaspálya Társaságra« változtatta. 1879-ben összekötötte a pesti vonalakat a Margit-hídon a budaiakkal. 1873-ban vonalhossza 23·4 km., sínhossz 38·5 km., kocsijai száma 168, lovaié 556 volt, s ebben az évben 8·4 millió utast szállított. Beruházott tőkéje ekkor 1·6 millió forint volt.

1889-ig egyeduralkodó volt, ámde ekkor a villamossági technika, a villamos motorerő erős versenytársat támasztott. A tőkések és elektrotechnikusok egy csoportja (Lindheim, Siemens-Halske, Balázs Mór stb.) a Teréz-körúton (Nyugati-pályaudvar—Király-utca) villamos próbavasutat épített, majd a próba sikere után engedélyt kapott a Stáció-(Baross-), Népszínház- és Podmaniczky-utcai villamos vasútra. Ez alapon 1891-ben létrejött a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. (vezérigazgatója 1897-ig Balázs Mór, ennek halála után Hüvös József), mely utóbb a Nagy-körúti vonalon kívül egy csomó más belső vonalat is létesített.

Vessük össze a két közúti vasúttársaság néhány adatát 1890-től kor-
szakunk hátralévő idejéig (1895):

Pályahossz.			
	Évben	Közúti	B. V. V. V.
1890		46 km	9 km
1895		48 „	23 „
Sínhossz :			
1890		87 km	17·5 km
1895		91·2 „	45 „
Kocsiszám :			
1895		308	10
Beruházás :			
1890	 1·6 millió forint	2·25 millió forint	
1895	 3·9 millió forint	4·4 millió forint	
Utasszám :			
1889		17·7 millió	557.000
1896		26·4 „	22,300.000

Az utasszám visszaesését a Közúti megakadályozta lófogatú üzemének villamosság átépítésével és berendezésével, ami 1898-ban nyert befejezést. Ekkor a Közútinak 36·3 millió, a BVVV.-nek 19 millió utasa volt. (De ez és a továbbiak időbelileg már tárgyunkon kívül esnek).

A verseny a főváros közönségére egészben véve nagy anyagi hasznot is jelentett, ami a Közútinak 1895 július 5-én 1948-ig megadott új engedélye-

zési szerződésből kitűnik, s amely a fővárosnak szép részesedést biztosított, holott régebben a társaság mondhatni ingyen élvezte monopóliumát.¹⁾ Ekkor már a főváros erősebb befolyást gyakorolt mindkét társaság üzemvitelére, viteldíjaira, átszálló forgalmának berendezésére a nagyközönség érdekében.

A Bárczy-érában bekövetkezett nagy változásokra csak utalunk; 1911-ben a főváros megvásárolja a Városi Villamosnak részvénytöbbségét (68.150 darabot), amivel irányítást nyert nemcsak erre a társaságra, hanem a verseny révén a Közútira is s néhány évvel később községecsíthette ezt a társaságot is. A főváros későbbi vezetősége a kommun összeomlása után 1922-ben létrehozta »Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság«-ot (BSzKRt), mely most már fővárosi tulajdonban egyesítve tartja üzemben nemcsak annak a két régi társaság vasútjait, hanem a Ferenc József-földalatti, s a budapestvidéki összes helyiérdekű, a BÚR, a Svábhegyi Fogaskerekű, a Budai Hegypálya vasútjait is, s minthogy a modern autobuszok is az ő kezelésében létesültek és fejlesztetnek: el lehet mondani, hogy a székesfővárosnak kezében van az egész szárazföldi közúti közlekedés.

2. A többi közlekedési eszköz jelentősége e fejlődés mellett eltörpül. Mégis visszanezve korunkra említjük meg a következőket:

A *hidak*. A Lánchíd forgalma 1875-ben 8·55 millió gyalogos, 1896-ban 11·9 millió. A Margit-hídé 1896-ban 4·7, a Ferenc József-hidé 5·2 millió gyalogos.

A *csavargőzösök*. 1875-ben 3 millió utast, 1896-ban 4·1 milliót szállítottak.

A *svábhegyi fogaskerekűnek*, mely ma már szintén villamoserejű, 1875-ben kereken 95.000, 1896-ban 223.000 utasa volt. A *Várba vezető sikló* 1875-ben 400.000, 1896-ban 626.000 utast szállított.

Érdemes megemlíteni, hogy a közlekedés fejlődése elé néhol külön érdekek támasztottak akadályokat. Az Andrássy-úti lófogatú, illetve villamos városi közlekedést, amelyet a főváros már 1875-ben akart engedélyezni, meggátolta a Közmunkatanács és kormány esztétikai érdekek védelmére hivatkozva; végre is először omnibuszt engedélyeztek rajta (Székesfővárosi közlekedési vállalat), majd autobuszt; alatta pedig 1896 óta a földalatti villamos jár. Igen sokszor utasították el a Kossuth Lajos-utcai villamost (a Nemzeti Kaszinó s a kereskedők ellenzése miatt). Ma nyugodtan közlekedik rajta a villamos. Viszont a dunaparti korzón a tovább vonuló villamos áthelyezése a mai kor programjaként van a végrehajtás stádiumában.

A foglalkozási statisztikák szerint 1870-ben kereken 4900, 1890-ben 5100 kereső foglalkozott a közlekedés különböző ágaiban, 1890-ben már 16.000, 1900-ban 22.000 a közúti vasutaknál, 7600 a vasutaknál, 4000 a postánál és távirónál.

¹⁾ A pénzügyi részleteket lásd Pásztor monográfiájában.

X.

Közgazdaság.

Mindaz, amit a főváros közgazdaságának a kiegyezését követő időben való fejlődéséről előző munkámban általános jellemzésekép előadtam, áll erre a korszakra nézve is; sőt a liberális—kapitalisztikus irányzat egyre erősödött. A válságok ugyan gyakoriak voltak, de ezeket az ipar, kereskedelem, hitel világa kiheverte s újra tovább haladt a fejlődés útján. A szociális kérdés ugyan fel-felütötte a fejét, de a kormányok — Bismarck jelszava szerint — egy-egy »olajcseppel« csillapítani igyekeztek a háborgást s a mozgalmak — az 1891. és 1894. évi agrármozgalmakat kivéve — fenyegetőbb jelleget egyelőre nem öltöttek. Az 1884: XVII. t.-c. (ipartörvény, békéltető bizottságok stb.) határozmányain kívül ilyen »olajcseppek« Baross Gábor kezdeményezéséből az 1891: XIII. t.-c. a *vasárnapi munkaszünetről*, az 1891: XIV. t.-c. a *betegség elleni kötelező biztosításról*, az 1893: XVIII. t.-c. az *iparfelügyeletről*, az 1893: XXVIII. t.-c. az *ipari balesetek elleni védelemről* stb.

A különböző neveken szerepelt *szociáldemokrata párt* hivatalosan 1890-ben alakult meg, központi lapja, fúzió folytán a »*Népszava*« címmel először 1880-ban jelent meg.

Az egyesített főváros működését nehéz közgazdasági viszonyok között kezdette meg. A bécsi világkiállítás után beállt »Krach« a magyar fővárosra is áterjedt s a pénzügyi viszonyokat megrázkódtatta. A kereskedelem erős pangásnak indult. Ezért már az 1874. április 22-iki közgyűlés Havas Ignác, Szentkirályi Móric, Kőrösy József indítványára 24 tagú bizottságot küldött ki, hogy behatóan vizsgálja meg a fővárosi kereskedelem hanyatlásának okait. A bizottság megbízatásának másfél hónap alatt meg is felelt, s január 14-én a közgyűlés már tárgyalta jelentését és javaslatait. Főképen a *vasútpolitika* helytelen irányát kárhoztatták, amely vonalvezetéseivel óvakodott Budapestet a nemzetközi kereskedelem, s főképen a döntő jelentőségű gabonakereskedelem központjává tenni; helytelen különbözeti díjakat vezetett be tarifáiban, s nem ellensúlyozta azokat méltányos refakciókkal. Másik főbajt az *adórendszerben* találták, amely az ipari és kereskedői kereseteket méltánytalanul sujtja. (Az állam összes egyenes adójának $\frac{1}{10}$ -ét viselte ekkor a főváros.) Ezért a közgyűlés 1874. december 2-án felírt az országgyűléshez az új kereseti adó, — a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, a tőke-kamat — és járadékadó s az illetékek és díjak javaslatai ellen. Ámde hiába, mert az új adótörvények az 1875. évben mind életbe léptek. A vasúti politika pedig csak Baross Gábor roformjaival, 1899-ben váltott irányt a főváros javára.

Mindössze az 1875: IV. t.-c. jelentett könnyítést az építőipar terén (24 évig terjedő adómentesség, az 1877. augusztus 1-ig lakhatóvá lett házakra).

Persze a fővárosra magára is hárult a közgazdasági világ vádja: a városi vám terhe miatt. A főváros azonban erről a bevételi forrásról sem akkor, sem azóta nem mondott le.

A gabonakereskedelem bajainak egyik okát a *kőzraktárak* hiányában keresték már a 60-as évek végén, de csak 1875. március 11-én foglalt a közgyűlés határozott állást a *kőzraktárak*nak a Vámházon alul, a Csepel-rakparton való felépítése iránt. Először magánvállalattal (Meiggs and Church) akarták megépíttetni, de 1879. június 11-én végre kimondták, hogy a főváros saját költségén s elevátorral építteti meg. A megbízott Ulrich Keresztély 1883. február 15-én készült el az egészszel. Több mint 2 millió forintot áldozott a főváros, de kiszabadította a gabonát a dohos pincékből, s forgalmának célszerű és egészséges helyiségeket és gépezetet biztosított.

A közgazdasági érdekek és tennivalók felismerésére kiváló eszközt nyújtott a fővárosi statisztikai hivatal részére kereskedelmi és forgalmi adatok szolgáltatásának és feldolgozásának megszervezése (1880. évi 706. kgy. sz. hat.)

A helyi közlekedésügy s a közéletfejlesztés szintén erősen hatott a közgazdaság emelésére. Ezekről részben már szóltunk, részben még rátérünk az illető fejezetekben.

Következnek a fővárosi közgazdaság egyes *ágaira* vonatkozó részletek.

I. Őstermelő.

A 70-es évek vége felé (1878) Budapesten a mezőgazdasági összes termőterület 15.650 hektárt tett ki; ebből 5300 szántó, erdő 1261, szőlő 3600 hektár volt. Ennek az erősen mezőgazdasági jellegnek, a termőföldnek és különösen a szőlőtermelésnek a városiasodás terjeszkedésével kapcsolatban jelentékeny visszaesését mutatják az 1895. évi adatok. Az összes termőterület 1000 hektárral, a szőlőterület 3350 hektárral csökkent (250 hektárra!). A terület szántófölddé kihasználása és az erdőterület ellenben növekedett 8200, illetve 1820 hektárra. A szőlőtermelés visszaesésének egyik nagy oka a filoxera-járvány fellépése volt, amely különösen Óbuda, Sashegy stb. szőlőtermelését tette tönkre. 1878-ban még 32.000 hektoliter bort termeltek, 1896-ban már csak $\frac{1}{4}$ -ét, 8000 hektolitert.

A változás az őstermelő lakosság erős megfogyásában is tükröződött. Az egyesítés előtti években a kereső őstermelők a lakosságnak még 8—7%-át tették ki, — 1880-ban 2·4, 1890-ben 1·9, 1900-ban már csak 1·4%-át. (Az eltartottak 1890-ben 5·4, 1900-ban 2·5%-át.)

Az *állattenyésztés* és állattartás számai az összeírások alapján: 1870-ben 4800 szarvasmarhát, 8000 lovat, 41.000 sertést írtak össze, 1894-ben 15.000 szarvasmarhát, 12.000 lovat, 85.000 sertést.

II. Az ipar.

Ennek a fejlődésnek nagy kihatásai voltak törvényeink. Elsősorban a teljes iparszabadság alapján álló 1872: VIII., majd a rendezettebb szabályozásra (képesítés, engedély, munkaviszony stb.) törekvő 1884: XVII. t.-c. A kis- és középiparon kívül a gyáripár különleges fejlesztő törvényt kapott az 1881: XLIV. és az 1890: XIII. t.-c.-ben, nagy állami kedvezményeket az új, vagy a törvényekben felsorolt iparcikkeknek, s azok modern technikai magaslaton álló gyártásának. A hazai ipar támogatása a fővárosnak is vezérlő elvévé vált, látjuk ezt a fővárosi telkeknek gyártási célokra való rendkívül kedvezményes átengedésében. Sajnos, ezt az irányzatot az érdekeltek nemcsak mértéktelenül kihasználták, hanem azzal vissza is éltek, úgyhogy a könnyű elkótyavetyélésnek utóbb erős telekpolitikai rendszabályokkal kellett gátat vetni.¹⁾

Az iparban azonban enélkül is igen erős fellendülést tapasztaltak, bár tüzetes statisztikai adataink csak 1890-ből vannak. Eszerint külön vesszük a 0—20 segéddel dolgozó kisipari és a 20—1000, sőt ezen felüli számú segédszemélyzettel dolgozó nagyipari vállalatokat.

1. A vas- és fémiparban

1890-ben volt	1.012	kisipari vállalat		3.328	segédszemélyzettel
1900-ban	« 1.184	«	«	3.999	«
1890-ben	« 37	nagyipari	«	2.059	«
1900-ban	« 81	«	«	5.205	«

2. A gépgyártásban

1890-ben volt	410	kisipari vállalat		813	segédszemélyzettel
1900-ban	« 691	«	«	1.872	«
1890-ben	« 51	nagyipari	«	12.926	«
1900-ban	« 83	«	«	24.803	«

3. A kő-, agyag-, üveg-iparban

1890-ben volt	115	kisipari vállalat		381	segédszemélyzettel
1900-ban	« 139	«	«	693	«
1890-ben	« 26	nagyipari	«	2.224	«
1900-ban	« 30	«	«	2.445	«

4. A faiparban

1890-ben volt	909	kisipari vállalat		2.793	segédszemélyzettel
1900-ban	« 1.024	«	«	3.233	«
1890-ben	« 36	nagyipari	«	1.475	«
1900-ban	« 49	«	«	2.338	«

¹⁾ Kőrösy-féle indítvány 1893-ból. L.: Wildner Ödön: »A főváros ingatlantulajdonosa« c. tanulmányát a Városi Szemle 1938. sz. évfolyamában s utóbb a jelen tanulmány »Háztartási ügyek« c. fejezetében is.

5. Fonó- szövőiparban

1890-ben volt	396	kisipari vállalat		835	segédszemélyzettel
1900-ban	«	933	«		996
1890-ben	«	11	nagyipari	«	 1.695
1900-ban	«	12	«		2.027

6. Ruházati iparban

1890-ben volt	5.504	kisipari vállalat		8.962	segédszemélyzettel
1900-ban	«	20.613	«		13.169
1890-ben	«	40	nagyipari	«	 2.281
1900-ban	«	63	«		2.349

7. Élelmezőiparban

1890-ben volt	1.262	kisipari vállalat		3.828	segédszemélyzettel
1900-ban	«	1.462	«		5.065
1890-ben	«	64	nagyipari	«	 7.596
1900-ban	«	84	«		12.541

8. Éptőiparban

1890-ben volt	1.139	kisipari vállalat		2.193	segédszemélyzettel
1900-ban	«	1.431	«		2.337
1890-ben	«	33	nagyipari	«	 1.626
1900-ban	«	40	«		1.927

Hozzászámítva a bőr-, sörté-, ruggyanta-, papír-, vegyészeti-, sok-szorosító-, szállodás-, vendéglős- és kávésiipart, 1890-ben volt 11.431 *kisipari* vállalat 25.416 segédszemélyzettel, 1900-ban pedig 31.771 kisipari vállalat 42.046 segédszemélyzettel. *Nagyipari* vállalat 1890-ben 365 volt, 37.223 segédszemélyzettel; 1900-ban pedig 622 volt, 68.502 segédszemélyzettel. A nagyvállalatok közül 1890-ben 62·7%-nak volt 20—50 segédszemélyzete, 1900-ban 60%-nak. 500-on felüli segédszemélyzete volt 1·7%-nak 1890-ben, 12·4%-nak 1900-ban. 1000-en felüli segédszemélyzete volt 1890-ben 4 vállalatnak (csupa gépgyár) összesen 6527 munkással; 1900-ban 10 vállalatnak (7 gépgyár 13.114 segédszemélyzettel, 2 élelmezési 2259 segédszemélyzettel, 1 vegyészeti 1495 segédszemélyzet).

Az *őndllő* iparok száma volt :

1880-ban		7.471 férfi,	1.813 nő
1890-ben		11.296	« 9.575
1900-ban		17.549	« 13.670

Iparban élt, mint kereső:

1880-ban a népesség	31·0%-a
1890-ben „ „	36·7%-a
1900-ban „ „	41·7%-a

A keresők száma 1880—1890. közt 77·2%-kal nőtt.

Az *eltartottak* százalékszám 1890-ben 30·4% ; 1900-ban 42·2%.

Ipari részvénytársaság volt :

1874-ben	29 ;	befizetett részvénytőkéjük	26·9 millió forint ;	nyereség	5·3%
1882-ben	34 ;	„ „	32·4 „ „	„	12·1%
1890-ben	50 ;	„ „	51·6 „ „	(maxm.)	13·1%
1896-ban	139 ; ¹⁾	„ „	149·0 „ „	„	6·1%

III. A kereskedelem.

Nagy intézményei közül :

1. Az áru- és értéktőzsdének:

1874-ben	959 tagja volt és	3·2 millió gabonát adott el
1880-ban	937 „ „ „	4·6 „ „ „ (164 ügynök)
1885-ben	1.030 „ „ „	4·8 „ „ „ (183 „
1890-ben	1.149 „ „ „	7·7 „ „ „ (171 „)
1896-ban	1.584 „ „ „	8·9 „ „ „ (187 „)

2. A *kőraktárak és elevátor*, melyek a magyar leszámítoló és pénzváltó bank bérleteként 1882-ben kerültek használatba, a következő forgalmat érték el :

1882. elején volt készlet kikerekítve 69.000 q, az év folyamán beraktároztak 769.000, kiraktároztak 645.000 q árut. A beraktározott áruk közt a gabona 550.000, a liszt 7300, a szilva és szilvaíz 10.800, a gyarmat és fűszerárak 2700 q-át képviselt. Összes forgalom 1,345.000 q volt.

1896. elején készlet 540.000 q, az év folyamán beraktároztak 2,300.000, kiraktároztak 2,140.000 q-t. Az összes forgalom 4,400.000 q. Beraktároztak 1,800.000 q gabonát, 101.000 q lisztet, 163.000 q szilvát és szilvaízt, 4000 q gyarmat- és fűszerárut.

3. A marhavásáron:

1874-ben	nagymarha felhajtás kereken	129.000, aprómarha	151.000 darab
1880-ban	„ „ „	114.000, „	265.000 „
1890-ben	„ „ „	183.000, „	232.000 „
1896-ban	„ „ „	172.000, „	394.000 „

¹⁾ Az ipar állapotáról a millénium idején bő tájékoztatást nyújt »Budapest műszaki útmutatója« 1896. (A Magyar mérnök- és építészegyletnek a főváros által hathatósan segélyezett kiadványa. Főszerkesztő: Edvi Illés Aladár.)

A nagymarhafelhajtásból (1896-ban 172.000 db) Budapesten eladásra, illetve elszállításra került 66.800 db; az aprómarhafelhajtásból (1896-ban 394.000) 216.000 db.

A *lővásárforgalom*: évi 30—50.000 db felhajtás (1896-ban 48.000), 10—18.000 db eladás (1896-ban 18.100).

A *sertésvásáron* (Kőbányai sertéspiacon)

1874-ben	328.800	darabot	forgalmaztak,	193.000	darabot	elhajtottak	
1881-ben	679.600	«	«	481.600	«	«	
1890-ben	605.800	«	«	306.900	«	«	
1894-ben	1,027.500	«	«	676.000	«	«	de
1896-ban	csak 90.600	«	«	40.500	«	«	

1895-ben megnyílt a fővárosi sertésvásár, melyen 1896-ban már 258.900 db-ot forgalmaztak. (A kőbányai sertéspiac 1916-ban egészen megszűnt.)

4. A vonatokon, hajókon, egyéb járműveken lebonyolított áruforgalom:

	E v b e n	Behozatal millió métermázsza	Kivitel millió
1874-ben		13·2	6·0
1880-ban		15·7	8·0
1885-ben		23·2	13·3
1890-ben		24·2	31·2
1896-ban		35·4	18·2

A legfontosabb behozatali cikkek a gabonaneműek (1896-ban 8,000.000 q), kőszén (87,000.000 q), építőanyagok 3,000.000 q), vas- és acél (2,000.000 q), élő állatok (1,100.000 q).

A kiviteliek közül : liszt 1896-ban 6,100.000 q), vas- és acél (1,500.000 q), s építőanyagok (1,000.000 q).

5. Hitelintézmények.

A főváros közgazdasági életének korszakunkban való fellendülését a hitelintézetek is jellemzik.

A bankok és takarékpénztárak számáról, részvénytőkéjéről, üzleti eredményéről a következő kikerekített számok nyújtanak tájékozást.

Budapesten volt : 1872-ben 24 intézet, 58,000.000 forint összes tőkével.

Ezután volt:

	E v b e n	Intézet	Részvénytőke	Tartaléktőke	Nyereség %	Osztalék %
1880		17	30·3	14·9	13·2	9·2
1885		14	55·0	22·5	8·6	7·4
1890		17	53·0	31·7	15·8	11·3
1896		29	120·0	57·9	13·7	9·8

A forgalom :

1896-ban a betétek összege 272,000.000 forint ; váltótárca 136,800.000 ; értékpapírokra adott előleg 77,600.000 ; jelzálogkölcson 426,200.000 ; értékpapírállomány 73,100.000 ; készpénz 10,900.000. 1894 végével a helyi értékpapírok egy része névértékük 3—4 szeresén állott ; de a salgótarjáni kőszénbánya 40-szeresén, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, a Kőbányai Gőztéglagyár Pesten és a Ganz-féle Rt. papírai mintegy tízszeresükön.

A m. kir. postatakarékpénztár budapesti főpénztára 1886-ban, csekkforgalma 1890-ben nyílt meg.

Különös alakulatok voltak a kis hitelintézetek, utóbb a koronabankok néven elhírhedt kisbankok.

6. A kereskedelem és hitel, mint a lakosság foglalkozása.

A kereskedelem főcsoportjaiban a keresők száma így alakult :

Állatok és mezőgazdasági termékek :		Piaci árus :	
1880-ban	1.141	1880-ban	916
1890-ben	2.555	1890-ben	1.216
1900-ban	2.923	1900-ban	3.799
Fa- és bányatermékek :		Gyógy- és vegyészeti áruk :	
1880-ban	421	1880-ban	153
1890-ben	1.363	1890-ben	441
1900-ban	2.465	1900-ban	789
Vas-, fémárúk, gépek :		Könyv-, mű-, régiségek :	
1880-ban	318	1880-ban	180
1890-ben	994	1890-ben	554
1900-ban	2.234	1900-ban	1.483
Agyagárúk :		Házaló :	
1880-ban	109	1880-ban	1.136
1890-ben	278	1890-ben	1.096
1900-ban	444	1900-ban	1.647
Faragott fa, papíráruk :		Ügynök és alkusz :	
1880-ban	1.016	1880-ban	1.193
1890-ben	1.728	1890-ben	1.772
1900-ban	2.393	1900-ban	3.053
Fonó-szövőipari áruk :		Hitel és biztosítás ágaiban :	
1880-ban	2.422	1880-ban	883
1890-ben	5.215	1890-ben	2.711
1900-ban	7.137	1900-ban	5.687

Élelmi- és élvezeti cikkek :

1880-ban	3.106
1890-ben	6.136
1900-ban	8.228

Az összes kereskedelemben foglalkozott :

1880-ban	15.709 ember, az össznépesség	8·2%-a
1890-ben	28.196 „ „ „	9·9%-a
1900-ban	46.731 „ „ „	12·1%-a

Az eltartottak száma :

1900-ban	57.000 ember, az össznépesség	2·5%-a
----------------	-------------------------------	--------

Az össznépesség kereskelemből élő százalékszámát :

1890-ben	10·7%,	1900-ban	14·1%.
----------------	--------	----------------	--------

7. Idegenforgalom.

A főváros intézősége korán belátta, hogy egy olyan szép nagyváros, aminőnek Budapest indult, kellő propaganda mellett, kell, hogy nagyobb mértékben magárávonja a vidéknek, sőt a külföldnek figyelmét. Ezért a közgyűlés már 1888-ban idegenforgalmi bizottságot alakított, amely ezt az ügyet hivatva volt szakértelemmel előmozdítani. Bár a főváros segítette, nagyobb anyagi eszközök hiányában nem ért el számbavehető eredményeket. A két kiállítás (1885. és 1896.) idején ugyan emelkedett az idegen látogatók száma, de ez az emelkedés is inkább a vidéknek, semmint a külföldnek tudható be. A fővárosi szállodák jelentéseiből kiderül, hogy 1885-ben 102.252, 1896-ban 152.567 vendég járt nálunk. Rendes időkben 1889-ig évi 80—90.000; 1889-től 107—128.000; 1896-ban 152.567. Kerekátlagokban 68—72% magyarországi, 18—20% osztrák, 10—12% egyéb külföldi vett részt az idegenforgalomban. Anyagiak helyett inkább erkölcsiek voltak az idegenjárás eredményei: a barátságos érintkezés, a külföldi sajtó stb. révén elkezdődött a magyar főváros megismerése és méltánylása. Ilyen látogatások és tudományos kongresszusok voltak többek közt, az 1875. évi nemzetközi statisztikai kongresszus, a francia kiválóságok (Lesseps, Coppée stb.) látogatása az 1885. évi kiállításon stb.

XI.

Közélelmezés.

Ezen az igazgatási téren a főváros sokáig csak közrendészeti tekintetben működött, nem pedig modern értelemben szociálpolitikai szempontból is. Ez áll nagyjában még erre a korszakra és új intézményeire (marhahévízhíd, vásárcsarnokok stb.) is.

A pesti marhaközvágóhíd, mely még az előbb tárgyalt korszakban létesült, 1,700.000 forint költséggel, s 1872. augusztus 15-én nyílt meg, kétségtelenül rendet teremtett a volt magánvágóhidak (utoljára még 32) rendetlenségeibe. Persze Budára nézve csak az 1889. évi 672. sz. határozat terjesztette ki a közvágóhídi kényszert, s külön vágóhidat terveztek Budának (1894-ben a Kelenföldön), de ez máig nem létesült.

A pesti közvágóhíd forgalma 1876—1895 közt kerek számokban a következő volt :

Évben	Nagymarha (bika, ökör, bivaly, tehén) e z e r	Kismarha (borjú, birka, bárány, kecske) e z e r
1875-ben	51	93
1880-ban	52	103
1885-ben	61	135
1890-ben	71	159
1896-ban	91	237

A sertésvágás még sokáig nem történt közvágóhídon ; a sertésvágóhíd hosszas tanulmányok, tárgyalások és az 1893—94. évi sertésvész után az 1897—1901. közt épülhetett meg, s 1902. óta működik.

A másik nagy intézmény, mely a millennium évében kezdte el közhasznú működését : a vásárcsarnokok intézménye. Elsősorban ez inkább a közrendészetre s közegészség, közbiztonság ügyére tartozik, de tagadhatatlan az áruforgalmat és az áruk szabályozását irányító szerepe is.

1896-ban nyílt meg a IX. ker., Központi Vásárcsarnok közel 2500 árusító hellyel (építési költség 1,900.000 forint), ebben s a következő évben : a VIII. ker., Rákóczi-, a VII. ker., István-, a VI. ker., Hunyadi-téri, s az V. ker., Hold-utcai vásárcsarnokok (összesen 2,162.000 forint építési költséggel, kb. 1400 áruhellyel.)

A vágóhidak és vásárcsarnokok adataival jobb alapot nyert az élelmezési forgalom és fogyasztás statisztikája is, amelyeknek főbb adatai legalább a húsr és a szeszesitalokra állnak rendelkezésre. *Húsból* fogyasztottak évi átlagban :

1876—1880 közt	191 ezer q,	ebből	113 ezer q	marha,	44 ezer q	sertés,	18 ezer q	borjú
1881—1885 «	221 « « «	124 « « «	53 « « «	22 « « «				
1886—1890 «	258 « « «	150 « « «	55 « « «	29 « « «				
1891-ben	286 « « «	147 « « «	60 « « «	28 « « «				
1896-ban	384 « « «	202 « « «	67 « « «	41 « « «				

A húsfogyasztási fejkvóta az 1874. évi 62·4 kg-ról fokozatosan leszállt a 70-es évek végéig 55·5 kg-ra, s ekörül ingadozott a millenniumig ; ez évben felszállott 61 kg-ra, majd azóta esett egész 50 kg körüli átlagig. (Ebben nincs benne a szárnyas, vad- és halfogyasztás.)

Bor, sör, egyéb szeszes italok fejkvótája 1874—1890 közt átlagban 105—138 liter ; 1891-től—1895-ig 99·2 liter ; 1896-ban 107·7 liter.

Az ezredév tehát úgy a hús, mint a szeszfogyasztás fejkvótájában határozott felszökést jelzett.

Érdekeseek még az *élelmicikkek* kicsinyben való *átlagárai*, amire azonban 1891-ig nincsenek teljes adatok. 1874—1890-ig a marhahús árának alsó és felső határa kilogrammonként 48—63 krajcár, (leveshús és pecsenyehús nincsenek külön feltüntetve). 1891—1895-ig pecsenyehús 82—93 krajcár, leveshús 68—72 krajcár, borjúhús 87 krajcártól 1 forint 2 krajcárig, sertés-hús 60—64 krajcár, disznózsír 60—64 krajcár. A tej literje állandóan 11 krajcár; a teavajé 1 forint 4 krajcár—1 forint 16 krajcár; a tojás darabja 2 és $\frac{1}{2}$ krajcár. A fehér kenyér ára kilónként 12—14 krajcár, a barnaé 10—12 krajcár. A burgonyáé 3—4 krajcár.

A közéletmezés szakszerű fejlesztésére nagy hatással volt a tanács illetékes új ügyosztályának (VIII.) felállítása 1885-ben. (Első tanácsnoka Matuska Alajos, későbbi alpolgármester volt.)

Az élelmiszerek törvényszerű vizsgálata (1876: XIV. és 1895: XLVI t.-c.) fokozatosan elmélyült a főváros vegyészeti- és élelmiszervizsgáló intézet fejlődésével, s 1894-ben történt első újjászervezésével. (1896-ban 5756 vizsgálatot tartott.)

XII.

Közegészségügy.

Budapesten is, mint minden nagyvárosban, a közigazgatás homlokterébe nyomult a közegészség, mint egyik legfontosabb ágazat, mégpedig mindkét nemében: a veszélyek és bajok ellen való megfelelő védekezés (profilaxis) és a már bekövetkezett bajok gyógyítása terén. S a közigazgatás legtöbb ágának rendezése és javulása visszahatott a közegészségügyi állapotok javulására.

A főváros egyesítése idején bizony elég elmaradt, sőt aggasztó állapotban leledzett a közegészségügy. Ennek okait részben kedvezőtlen természeti adottságokban kell keresni, mint pl. az éghajlat szélsőségeiben, a talaj és talajvíz fertőzöttségében, a levegő porral s mérges kormokkal s gázakkal való többé-kevésbé telítettségében stb; részben a főváros rohamos növekedésében, az anyagilag, műveltségileg inferiorisabb elemek beözönlésében, a terjedő zsúfoltságban, mikkel az egészségi veszélyeket oly nagyon és gyorsan megszorították, hogy az igazgatás nem tudott velük lépést tartani. Különösen, mert a multnak is megvoltak nagy mulasztásai. Az óvórendszabályok és intézmények igen kezdetlegesek és gyérek voltak, sok téren teljesen hiányoztak; a személyzet elégtelen volt; a lakosság higiénikus belátása és ismeretei rendkívül fogyatékosak voltak. De még nagyobb baj volt életmódjának szűkössége (élelem, lakás, tisztaság stb.) éppen a szegénység és csekélyebb műveltség, igények alacsonyysága következtében.

Az állapotok súlyossága tükröződött elsősorban a halálozási arányszámban, melynek ijesztő nagyságát már érintettük a népmozgalmi részben, de itt újra rá kell térnünk, különösen, mert szerencsére a fokozatos javulásra is rámutathatunk, melyet éppen a közegészségügy minden vonatkozásban történt erélyes felkarolásának köszönhetni.

A halálesetek arányszáma évi átlagban kifejezve volt :

1874—1875-ben	40·5	ezrelék			
1876—1880 közt	36·4	«			
1881—1885 «	31·5	«	de idegenek nélkül	28·8	ezrelék
(1886. évben	37·7	«	októberben	50·0	«
			a tifusz és kolerajárványok miatt)		
1886—1890 közt	30·8	«	de idegenek nélkül	29·3	ezrelék
1891—1895 «	25·5	«	«	«	« 23·9 «
(1892—1893. évben a kolerajárvány a fejlődést hátráltató körülmény)					
1896—1900 közt	21·6	ezrelék	de idegenek nélkül	19·8	ezrelék
1911—1912 «	19·5	«	«	«	« 15·8 «

A nyári hónapokban ez az arányszám legtöbbször az átlag fölé (1874-ben pl. 50‰, sőt júliusban 53·9‰) emelkedett, tapasztalatilag a népesség kevésbé óvatos kánikulai étrendje miatt.

Korszakunk elejének és végének halálozási arányszáma tehát 40·5, illetve 25·5‰; a javulás 15‰, ami utóbb a világháborúig további 10‰-kel javult. (Sajnos ezt a csecsemő- és gyermekhalandóságra nem lehet ilyen mértékben elmondani, aminek az oka, hogy ezt a különleges kort különleges intézményekkel csak korszakunkat jó sok évvel követőleg vette az állam és főváros speciális gondozásába.)

Ha a halálokok tábláit vesszük szemügyre, rögtön észrevevessük, hogy a legsűrűbb okok a fertőző bajok voltak. Hastífusz, himlő, diftéria, kanyaró, vérhas stb., mint állandó betegségek s hozzájuk csatlakoztak időnkinti rohamokként : a kolera, kiütéses tifusz, különleges himlőjárványok. Ezek százankint szedték áldozataikat, sőt olykor ezrenként. (Pl. 1886-ban himlőben elhalt 1558 ember, ugyanakkor vörhenyben 561, difteritiszben 562, kolerában 520 ember; az 1892—93. évi kolerának 636 halottja volt.) A difteritisz 1890—92. évek mindegyikében 900-nál több embert ölt meg. Az összes fertőző betegségek 1886-ban 10.000 lakóra számítva 353·6-et, 1892-ben 237-et, 1896-ban 165-öt tettek ki; a betegek 20—23%-a halt meg.

Természetes tehát, hogy a közegészségügy elsősorban a fertőző betegségekkel vette fel a közvetlen és közvetett küzdelmet. 1881-től a főváros Kőrösy József statisztikai hivatali igazgató indítványára erélyes intézkedéseket vett foganatba (betegek bejelentési kényszere, elkülönítése, utóbb a Szent László fertőző kórház felállítása, a kötelező fertőtlenítés behozatala, a bakteriológiai intézet vizsgálatai). Az állam behozta a himlő elleni

kötelező oltást és újraoltást. Közvetett eszközei a fokozatos javulásnak: a szüretlen dunai ivóvíz használatának beszüntetése, a vízmű tökéletesebb fejlesztése, a csatornarendszer javítása, 1894-től a kerületi előljáróságok egészségügyi szolgálata, a zsúfolt pincelakások s az ágyrajárás ellenőrzése, az iskolai egészségügy, a köztisztaság fokozottabb gondozása.

A fertőző és egyéb betegségek ellen küzdöttek az egész vonalon: a főváros közegészségügyi adminisztráció (a t. főorvosi hivatal, a tiszti és kerületi orvosok, az egészségőrök stb.), a kórházak. S közegészségügyi célokat szolgáltak a gyógy- és tisztasági fürdők, az egészségügyi tudás terjesztése (iskolákban stb.).

Az *egészségügyi igazgatási személyzet* 1874-ben állott: 1 hatósági főorvostól, 1 főorvosi segédtől, 13 kerületi orvostól, 14 halottkémből és 16 bábától.¹⁾ A t. főorvos mellé 1894-ben a segéd helyett egy t. főorvoshelyettest, 1900-ban pedig még 2 tiszti orvost szerveztek. Korán jelentkezett a törekvés, hogy a t. főorvost a közegészségügyi osztály élén tanácstaggá tegyék (1875. évi 358. sz. közgy. hat.), de ezt kivinni sem akkor, sem később nem sikerült. Az előljáróságok szervezésekor (1893: XXXIII.) 14 kerületi tisztiorvost (az adminisztrációra) 22 kerületi orvost (főképen szegénybeteg-kezelésre), 1898-ban 28 kerületi egészségőr (altiszteket) szerveztek helyi, s különösen lakásvizsgálatokra.

1889-ben szervezték a bakteriológiai vizsgálatokat, különösen a víz-vizsgálatokra. 1894-től a diftéria bakteriológiájára, az oltószerum, a tej- és húsvizsgálatokra is kiterjesztették az intézet működését.

A *fertőtlenítés* eleinte kezdetleges volt: a ker. orvosok felügyelete alatt működő desinfektor-szolgák kénnel, mésszel, gálccal fertőtlenítették a lakásokat. Az 1892. évi kolera idején keletkezett a Szent István-kórház mögött az első, ideiglenes hatósági fertőtlenítő intézet, amely idők folyamán megküzdött a közönség ellenszenvével és passzív ellenállásával. 1893-ban kötelezővé tette a főváros a hatósági fertőtlenítést, a kolerán kívül a skarlát, difteritisz, has- és kiütéses tifusz, angina, himlő és gyermekágyiláz eseteiben. 1898-ban, amikor a fertőtlenítés száma már meghaladta a 4000-et, megnyitották a IX. ker., Gyáli-út 3. sz. alatt a végleges fertőtlenítő intézetet, amikor a külön e célra készült fertőtlenítő kocsik kötelező használatát is elrendelték. (A Váci-úti központi intézet megnyitása sokkal később történt.)

A *kórházak*. A főváros egyesítésekor fennálltak: a *pesti* oldalon: a Szent Rókus- (1798. óta); az Üllői-út végén volt (azelőtt katonai) barakk-kórház. *Budán*: a régi Szent János-kórház, az Óbudai-kórház és (ragadós betegek számára) az ú. n. Aszalai-barakkkórház.

Az egyesítés után 1896-ig a következő szaporítások történtek: A *pesti* oldalon 1876-ban női bujatókórosok számára bérbevétték a Vas-utca és

¹⁾ Tiszti főorvos előbb Patrubány Gergely, utóbb — korszakunkban — dr. Gebhardt Lajos volt.

Kerepesi-út sarkán volt dologházat (Kis-Rókus), 1881-ben pedig hozzáfoglaltak és 1885-ben használatba vették a IX. ker., Üllői-út végén, Hauszmann Alajos tervei szerint pavillonrendszerben épült, 656 betegre modernül berendezett Szent István-kózkórházat (Építési költség 1,420.000 forint); s 1894-ben a kolera után épült Gyáli-úti Szent László fertőzőbeteg kórházat. (Mindez csakhamar kevésnek bizonyult s korszakunk után új kórházak létesítése vált szükségessé). *Budán* 1889-ben a Lövház-utcában, bérházban létesült az elmebetegek megfigyelő osztálya. De korszakunk végén már határozatba ment a III. Margit-kózkórház és az Új Szent János-kózkórház, amelyek 1897, illetve 1898-ban nyitlak meg. Ezekhez járulnak mindkét parton a szegényházi kórházak és az állami egyetemi klinikák, 1868. óta a lipótmezei és 1883. óta az áll. angyalföldi elmegyógyintézet; a 16. sz. helyőrségi kórház stb.

1896-ban a kórházi személyzet 572-t, a kórtermek és betegszobák 225-öt, az ágyak száma 2613-at tett ki. A betegforgalom 1874-ben 19.550-et (453.000 ápolási nappal), 1896-ban 39.271-et (911.000 ápolási nappal).

A községi kózkórházak kiadásai 1874-ben kereken 378.000 forintot, bevételei 261.000 forintot, 1896-ban kiadásai 1,134.000 forintot, bevételeik 761.000 forintot tettek ki.

Községi gyógyhatású közfürdő 1874-ben csak a Rudas volt 158.000 forint bevétellel, s 27.000 forint kiadással. 1881-ben ehhez járult az ártézi, vagy Nádorfürdő a városligeti artézi kút (Zsigmondy Vilmos fúrása) felhasználásával.

1896-ban az előbbi 245.000, az utóbbit 129.000 ember látogatta; a bevétel 97.000, illetve 45.000 forint, az összes kiadás 66.000 forint volt. Voltak a fővárosnak tisztasági Duna-uszodái is.

A *köztisztaságot* 1885-ig a kerületi előljáróságok kézi erővel történt söpréssel és locsolással gondozták. 1885-ben kezdődött a gépekkel való tisztítás és a szemétnak éjjeli elfuvarozása. 1895-ben szervezték a köztisztasági hivatalt 40 hivatalnokkal, közel 400 rendes munkással, akik az ambulánsrendszer szerint dolgoztak 3—5000 négyszögöles szakaszokban. A szemetet Cséry Lajos vállalkozó szállította ú. n. szemetvasútján a Szent Lőrinci határban volt birtokára. Az utcatisztogatás költsége 1896-ban 727.000 forint, a háziszemét kihordásáé 203.000 forint volt. Érdekes, hogy a szemetégetés problémájával a főváros már a 80-as években is foglalkozott, anélkül, hogy ez napjainkig megszűnt volna probléma lenni.

Temetők. Az egyesítésig Pesten és Budán a következő temetők voltak: a Kerepesi-úti (1849-től) 57·5 ha; a tabáni (1790.) 6 ha; a vízivárosi (1795.) 12·8 ha; újlaki-izraelita (1831.) 1½ ha; a budai katonai (1797.) 1·39 ha. Ezekhez járultak: 1874-ben a Kerepesi-úti izraelita (2·34 ha), 1881-ben a vízivárosi izraelita (1½ ha), 1886-ban a rákosi új köztemető (185·5 ha), ugyanott izraelita

(40·6 ha), 1888-ban a III. ker., táborhegyi (5·39 ha) és ugyanottani izraelita ($\frac{1}{2}$ ha), 1890-ben a németvölgyi orthodox ($\frac{1}{2}$ ha), 1894-ben a *farkasréti* (35·5 ha) és 1895-ben az ugyanottani izraelita ($\frac{1}{2}$ ha). Az említett temetőkben 1874-ben 10.500, 1896-ban 19.000 embert temettek el.

XIII.

Egyházi, közoktatási és közművelődési ügyek.

1. Egyházi ügyek.

A *hitfelekezetek megoszlásáról* már előbb (II. fej.) közöltünk adatokat.

A főváros *vallásügyi* kiadásai kitétek:

A római kat. egyházi személyzet

járandóságai	1875-ben	27.000 forint	1896-ban	35.300 forint
A plébániák házbére és fenntartása	1875-ben	22.100 «	1896-ban	33.800 «
A templomok fenntartása	1875-ben	725 «	1896-ban	5.600 «
Egyházi és hitoktatási segélyek	1875-ben	11.200 «	1896-ban	83.600 «
Egyházak építése és javítása	1875-ben	50.000 «	1896-ban	171.000 «

A 80-as évek végén határozták el, de csak 1900-ban fejezték be az erzsébetvárosi (Szegényház-téri) r. k. templomot.

1891-ben március 4-én Simor János hercegprímás halála után Polonyi Géza és társai indítványozták, hogy a *prímási szék* helyeztessék át a fővárosba, mely virágzó fejlődésével és világvárosi jellegénél fogva ma már egyedüli és valódi központja az országnak, s a Korona, összkormány és törvényhozás székhelye. A prímás ittlakásával — mely nem zárná ki, hogy az év egy részét Esztergomban töltsen — az egyház méltó képviselőt nyerne minden nemzeti és egyházi nagyobb ünnepe alkalmából. Országos és egyházi ügyek a közvetlen érintkezés jótékony befolyása alatt gyorsabb és kedvezőbb elintézését nyernének s az egyházi adminisztráció helyesebben fejlesztesse és a katolikus hitélet emelkedne. A közgyűlés 225. sz. a. fel is írt ilyen értelemben a kormányhoz, s bár a kultuszminiszter a Házban kedvezőnek magyarázható nyilatkozatot is tett, az eszme nem valósult meg s a fővárosba csupán érseki helynökséget állítottak fel, melyre a prímás 1892. végén Cselka Nándort nevezte ki.

2. Iskolaügy.

A főváros közigazgatásának egyik legfőbb gondot és költséget igénylő ágazata volt mindig. De egyszersmind tevékenységének legeredményesebb ága. A közműveltség, a magyarosodás, az életre való felkészültség központi műhelye, melyre Budapest már korszakunkban büszke lehetett. Helyszűke miatt a sok magyarázó szöveg helyett csak számadatokra utalhatunk.

a) Az összes budapesti iskolák áttekintése.

Kisdedovók száma :

1874—1875-ben	18 ; személyzetük 24 nő ; növendékek	2.400
1894—1895-ben	42 ; « (1 férfi) 60 « ; «	5.600

Elemi népiskolák :

1874—1875-ben	106 ; személyzetük 155 nő ; növendékek	33.104
	230 férfi	
1894—1895-ben	104 ; személyzetük 518 nő ; növendékek	44.500 ¹⁾
	577 férfi	

Polgári iskolák :

1874—1875	9 ; személyzet	60 férfi	9 nő növ. sz.	1.085, ebből leány	627
1894—1895	22 ; «	217 «	70 « « «	6.636 « «	4.200

Iparos és keresk. tanonciskolák :

1884—1885	2 ; «	12 «	— « « «	447
1894—1895	32 ; «	284 «	— « « «	8.970

Óvó- és tanítóképzők :

1874—1875	8 ; «	52 «	5 « « «	599 « «	319
1894—1895	13 ; «	121 «	42 « « «	1.396 « «	1.055

Középiskolák :

1874—1875	9 ; «	176 «	— « « «	3.523	
1894—1895	22 ; «	361 «	66 « « «	7.433 « «	689

Szakiskolák (gazd. keresk., katonai műv.) :

1874—1875	8 ; «	104 «	1 « « «	932 « «	89
1894—1895	48 ; «	578 «	52 « « «	7.690 « «	1.836

Felső-oktatás :

1874—1875	3 ; «	194 «	— « « «	2.958
1894—1895	4 ; «	374 «	— « « «	4.768

Összesen :

1874—1875	int. száma	161 ; személyzete	194	növ. sz.	44.601
1894—1895	« «	287 ; «	2.513	« «	86.995

¹⁾ A gazd. háztart. és ismétlő iskolákkal.

b) A fővárosi (községi) iskolák áttekintése.

Ovódák száma¹⁾:

1895—1896	6; személyzet	7	növendékek	466
-----------------	---------------	---	------------	-----

Elemi iskolák:

1874—1875	40;	«	157+1111	«	15.245
1895—1896	67;	«	497+428	«	39.186

Ismétlő iskolák:

1874—1875	39;	«	(l. ²⁾ jegyzet)	«	2.641
1895—1896	1; ⁵⁾	«	(l. ²⁾ jegyzet)	«	11

Iparostanonciskolák³⁾:

1895—1896	22	«	218	«	8.028
-----------------	----	---	-----	---	-------

Keresk. tanonciskolák⁴⁾:

1895—1896	3;	«	25	«	709
-----------------	----	---	----	---	-----

Polgári fiúiskolák:

1874—1875	3;	«	23	«	329
1895—1896	6;	«	74	«	2.135

Polgári leányiskolák:

1874—1875	3;	«	21+5	«	527
1895—1896	10;	«	74+47	«	3.672

Főreáliskolák:

1874—1875	2;	«	40	«	1.072
1895—1896	2;	«	43	«	1.135

Felsőbb leányiskolák:

1895—1896	2;	«	14+12	«	345
-----------------	----	---	-------	---	-----

Iparrajziskola:

1879—1880	—	tanerő 11;	tanulók	368+23
1895—1896	—	« 17;	«	727+71

Felsőkereskedelmi iskolák:

1884—1885	számuk 2; «	15;	«	162
1895—1896	« 3; «	40;	«	810

Női kereskedelmi tanfolyamok:

1888—1889	számuk 1; «	2;	«	37
-----------------	-------------	----	---	----

Női ipariskola:

1895—1896	« 1; «	4;+5;	«	39
-----------------	--------	-------	---	----

Összes községi iskolák:

1874—1875	« 87; «	241+116 =	357	növ.	19.814
1895—1896	« 124; «	1.037+500 =	1.537	«	57.640

¹⁾ Községi óvodát a törvény értelmében csak 1893—1894-ben nyitottak először.

²⁾ Az elemi iskolai személyzet látta el mellékórákként.

³⁾ 1879—1886-ig alsófokú iparrajziskolák állottak fenn.

⁴⁾ 1886—1887-ben kezdődtek el.

⁵⁾ Megszűntek, helyettük 1897—1898-ban gazdasági, háztartási és felső népiskolák nyitottak.

c) A *községi iskolák* személyzeti kiadásai kitettek 1874—75-ben 411.000 forintot, 1895—96-ban 1,650.000 forintot.

Az összes községi iskolai kiadások kitettek 1874—75-ben 723.000 forintot, 1895—96-ban 2,459.000 forintot.

d) Az iskolai *épületek értéke* 1875-ben 3,120.000 forintot, 1896-ban 9,248.000 forintot.

3. Közművelődés.

a) A király negyedszázados magyar királyi uralkodásának emlékeztére létesítette a főváros a *Ferenc József koronázási jubileumi díját*, melyet a tudomány, irodalom, festőművészet, szobrászat, építőművészet, ipar és kereskedelem ösztönzésére alapított. A kitüntettek közül többen később szép pályát futottak meg.

b) A *képzőművészetek* fejlődésére a műcsarnoki kiállításokon s az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (1851-től) egyéb működésén kívül kétségtelen hatással volt a főváros tevékenysége is. 1880. évi március 3-án a közgyűlés 126. sz. a. elhatározta, hogy évi 4000 forintot¹⁾ vesz fel a hazai képzőművészet támogatására. Megalakult a képzőművészeti vásárló szakbizottság Gerlóczy Károly alpolgármester vezetése alatt. Az 1882. évi március 22-iki 226. sz. közgyűlési határozata VI. ker., (mai Munkácsy-utcai) epreskertből 4000 ölet engedett át használatra a felállítandó képzőművészeti akadémiára,²⁾ ugyanott 2282 öl nagyságú több parcellát jelölt ki a fővárosban megtelepülő hazai művészek műtermeire (négyyszög-ölenként 3 forint, a 25 forintos leltári ár helyett). Így szép művésztelep keletkezett, azonban a XX. század elején magánnyaralótulajdonosok kezére ment át.

Nagyobb művészi esemény volt, hogy az 1886-iki ünnepségek (Budavár visszavívásának 200 éves fordulója) alkalmából a főváros Benczur Gyulával 240.000 forintért megfesttette ennek a nagy eseménynek képét. Ez ugyancsak a millenniumi kiállításra készült el, de a főváros festményvagyonának egyik legbecsesebb részét képezi.

Ez időbeli nagy festőink közül Than, Lotz, Székely Bertalan, Benczur szép feladatokat kaptak a ferencvárosi és a Szent István-templom, Opera, Népszínház sok falfestményeivel.

A főváros korszakunkban a következő *emlékszobrokkal* és egyéb emlékművekkel gyarapodott: Eötvös (1879.), Petőfi (1882.), Deák (1887.), mindhárom Huszár Adolf alkotása, Széchenyi (1880. Engel), Arany (1893. Strobl), budai honvédszobor (1893. Zala), Széchenyi-emléktábla az Akadémia-falán (1893. Holló Barnabás), Danubius-kút (Kálvin-tér, Fesler műve, 1883.). Az ezredévi ünnep alkalmából a király által adományozott 10 szobor és az

¹⁾ Utóbb 8000-re emelték.

²⁾ Benczur festőművészeti és Strobl szobrászművészeti iskolája itt helyezkedett el.

ezredévi emlékmű (Zala-Schickedanz) a korszakunkat követő években kerültek leleplezésre.

1882. november 8-án a közgyűlés 735. sz. határozatával 50.000 forintot szavazott meg a budai honvédszoborra, egyszersmind elhatározta, hogy »az 1848—49. Szabadságharcot mint történelmi multunk dicsőségteljes eseményét s hazánk politikai és társadalmi átalakulásának nagyszerű határvonalát, a fővárosban nemzeti adakozásból létesítendő oly szobormű által kívánja megörökíttetni, mely ehhez a korszakalkotó eseményhez a nemzeti kegyelethez s a főváros díszéhez méltó legyen.« Első adománykép 25.000 forintot szavazott meg. Ezzel elindult ez az eszme hosszú vándorlása útján; a világháború megakasztotta már-már kész megvalósulását — Szamovolszky Ödön és Gách István monumentális alkotását.

c) *A színházak száma szaporodott. A Népszínház*, melynek keletkezésére már előző tanulmányban mutattam rá, 1875. október 15-én nyílt meg Rákosi Jenő igazgatósága alatt Mosonyi ünnepi nyitányával, Ábrányi Kornél »Felavató« c. prólógjával, Erdélyi—Rákosi Jenő »Villám Bandi« c. népszínművével, Vidra Sipka (álnév, Rákosi?) »Jeremiás siralma« c. bohózatával és Huber Károly (Hubay Jenő atyja) »A király csókja« c. 1 felvonásos operettjével) a király jelenlétében. (Soldosné Blaha Lujza csak egy hétre rá lép fel először »Az ördög párnájá«-ban.) Az első nagy sikerek: »A falu rossza«, Lecocq »Angot asszony lánya«, »Utazás a föld körül 80 nap alatt«. A színház további működését és szép szerepét a főváros magyarosodása terén a főváros megbízásából megírta Verő György.¹⁾

2. A m. kir. *Operaház*, amely átvette a Nemzeti Színháztól a daljáték kultiválását, Ybl tervei szerint 1875—1884-ben épült s 1884. szeptember 27-én nyílt meg a király, az intézet nagy mecénása jelenlétében. A fővárosi magasabb zenekultúra főtényezője lett a Filharmóniai Társaság mellett.

3. Könnyebb fajsúlyú az 1896. május 1-én megnyílt *Vígyszínház* (Fellner és Helmer épít.), s alacsonyabb nivójú közönség szórakoztatója Feld (Rosenfeld) Zsigmond városligeti, fából készült arénája (1877—1890.) túlnyomólag németnyelvű előadásokkal. Német nyelvű volt a Gyapjú-utcai színház is (1880.).

d) *Múzeumok*. Az *aquincumi* római emlékek feltárása 1879. óta erélyesebben folyt, előbb az állam, majd a főváros költségén. Hampel József, Torma Károly, majd Kuzsinszky Bálint voltak az ásatások vezetői, s 1889-től ideiglenes, majd 1894-ben végleges, 1896-ban oszlopcsarnokokkal kiegészített *múzeumépületekben* helyezték el a kisebb emlékeket, míg a nagyobb romok a feltárás helyszínén maradtak.

Ezzel egy igazgatás (Kuzsinszky Bálint) alá került és a városligeti régi műkiállítás épületében nyert elhelyezést a Városligeti Múzeum, mely Buda és Pest helytörténeti vonatkozású gazdag anyaggal rendelkezett.

¹⁾ »Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében«. 1923.

Alapját Toldy László volt főlevéltárnok vetette meg az 1886. évi történeti kiállítás után.

A többi múzeum közül a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1896-ban 452.000, a Szépművészeti Múzeumnak 87.100, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumnak új helyiségeiben 1897-ben 29.000, a Mezőgazdasági Múzeumnak (megnyílt 1896.) 27.000, a Technológiai Iparmúzeumnak 1896-ban 28.300 látogatója volt.

e) *Közkönyvtárak*: Magyar Nemzeti Múzeumé 1879-ben, olvasószám 20.400, 1895-ben 14.300, Egyetemi Könyvtaré 1879-ben: olvasószám 42.200, 1895-ben 49.700, Akadémia Könyvtaráé 1879-ben: olvasószám 10.717, 1895-ben 7724.

A fővárosi könyvtár csak 1900-ban lett nyilvános, — addig a statisztika hivatal, s a levéltár kezelésében volt, — de olvasóinak száma már 1902-ben 22.000-et tett ki.

f) *Hírlapirodalom 1873-ban Budapesten*. Politikai napilapok: Pesti Napló (25. év), Szerk: Urváry Lajos; A Hon (16 év), Szerk: Jókai Mór; Budapesti Közlöny hiv. lap (8 év), Szerk: Salamon Ferenc; Magyar Ujság (8 év), Szerk: Szederkényi Nándor; Magyar Állam (Idők tanuja 7 év), Szerk: Lonkay Antal; Ellenőr (6 év), Szerk: Csernátonyi Lajos; Reform (5 év), Szerk: Rákosi Jenő és br. Kaas Ivor (1875-ben beolvadt a Pesti Naplóba); Magyar Politika (3 év), Szerk: Kecskeméthy Aurél; Baloldal (1 év), Szerk: Csávolszky Lajos, aki 1875-ben a tekintélyes Egyetértés c. lapot indítja meg; Hunnia (1 év), Szerk: Áldor Imre; *hetiek*: Politikai Ujdonságok (20 év), Szerk: Nagy Miklós; Magyar Hírlap (9 év), Szerk: Áldor Imre; Igazmondó (8 év), Szerk: Jókai Mór; Hírmondó (7 év), Szerk: Kemény József; Szabadság, mint a Nép Zászlaja (4 év), Szerk: Tótvölgyi; Szombati Lapok (3 év), Szerk: Simonyi Ernő; Képes Hírlap és Politikai Híradó (2 év), Munkás Heti Krónika (2 év). A Népszava Külföldy Viktor szerkesztésében 1877-ben indul meg. Vegyes tartalmú hetilapok: Vasárnapi Ujság (21 év), Szerk: Nagy Miklós; Magyarország és a nagyvilág, Szerk: Ágai Adolf. Egyleti és iskolai lap volt 11; szépirodalmi 8; humorisztikus 4; szaklap 3; folyóirat 26.

A fővárosi sajtó folytán frissült és magyarosodott vidéki kiválóbb ujságíróknak Budapesten történt megtelepedésével.

XIV.

Közjótékonyág és szociális politika.

1. A minden nagyvárosban oly szükséges közjótékonyági igazgatást az egyesített fővárosban részben a központban a tanács közjótékonyági ügyosztálya vitte a mellérendelt közjótékonyági bizottsággal, részben az illetékes ker. elöljáróság. Mindkettő igénybevette, — hisz igénybe kellett

vennie — a társadalom, illetve egyesületi szerveinek munkáját és áldozatkészségét. A működés iránya a régibb általános tendencia mellett, humanitárius és karitatív volt; ez nyilvánult meg az 1875. évi első szegényügyi szabályrendeletben is. A modernebb szociálpolitikai irányzat csak a XX. század elején (így az 1905. évi új szabályrendeletben) kezdett kibontakozni.

A szegényügy terén a zárt szegénysegélyezés szervei a *szegényházak* voltak, Pesten a Szegényház-tér és Izabella-utcai (fiók) intézetek, melyek 1896-ban 542, helybeli illetőségű férfit és nőt gondoztak, s a budai szegényház 104+146 ápolttal. A *nyílt* szegénysegélyezést (rögtöni pénzsegélyek, állandó havi segélyek, népkonyhajegyek stb.) a központ és a ker. előjáróságok végezték. Ebben a munkában és pénzügyi terheiben osztoztak a ker. közjótékonyági egyesületek, a nőegyesületek, a felekezeti és szabadkőműves alapon álló egyesületek. Nagy baj volt egy központi szegényügyi nyilvántartó hiánya, ami a többszörös segélyekkel való visszaélésnek tág teret nyitott. 1896-ban 202.894 forint volt a szegényügyi kiadás, melyet részben az 1,547.000 forintot kitevő szegényalapból, nagyobb részben pedig a községi alap hozzájárulásából fedezték.

A legnyomorultabb népesség nemcsak a rendes lakást, de még az éjjeli szállást is nélkülözte. Ezen, úgy ahogy, a hatóságilag segélyezett Hajléktalanok Menhelye c. egyesület próbált segíteni. Az első ilyen tömegszállást 1876-ban létesítette 230 ágygal, 1896-ig még 3 új menhelyet nyitott, úgyhogy most már 1100 ágygal rendelkezett. Ezekben 1896-ban 383.173 egyén fordult meg (köztük 9245 gyermek). A szállás ára egy északára 6 krajcár volt. Télvíz idején a ker. népkonyhák működtek a szegények étkeztetésével, egyesületi úton, de hatósági segéllyel (1885. évi 994. sz. kgy. hat.). Legnagyobb a józsefvárosi volt, Glück Frigyes vezetésével, ki egyébként a szegény egyetemi hallgatók étkeztetésére is sokat tett.

Érdekes, hogy az éhező *iskolásgyermekek* étkeztetésére Császár Jenő székesfővárosi bizottsági tag már 1887-ben indított akciót. A közgyűlés (954. sz. a.) évi 3000 forintot szavazott meg erre a célra, gyűjtőíveket adatott ki, a napi sajtó és az iskolaszékek és társadalmi hölgyek révén agitációt indított. A királyné is hozzájárult az adományhoz. A humanus eszme azonban jelentősen csak később valósult meg, amikor a hatóság az ügyet saját hatáskörébe tartozónak ismerte fel és az iskolai étkeztetésről (a napközi otthonokkal kapcsolatosan is) igazán kiterjedt mértékben gondoskodott.

Az árva és elhagyott gyermekek gondozására szolgáltak az árvaházak és a szeretetház, 1896-ban: A József-fiúárvaház (fennállott már 1843 óta) 100 gyermek, napi 62 krajcár ellátási költséggel, 27.000 forint kiadással; az Erzsébet-leányárvaház (fennállott 1871 óta) 100 gyermek, 46 krajcár napi ellátási költséggel 22.000 forint évi kiadással; Budán a Mayer Ferenc

fiúárvaház (1886 óta), 73 gyermek napi 57 krajcár, évi kiadás 21.000 forint. A 6—16 éves elhagyott züllésnek induló gyermekek megmentésére alakult (1884) a községi-szeretetház, mely előbb Jókai Mór kezdeményezésére egyesületi úton, javítóintézeti célokkal működött, mert a munka útján való nevelést szolgálta. Ezeken kívül kb. 10 társadalmi egyesület működött az elhagyott s szegény gyermekek érdekében. Ide tartozik különösen a IX. ker., Vendel-utcai gyermekmenhely. Mindezeket a főváros évi költségvetéseiből támogatta.

Mielőtt ennek a vajudó igazgatási ágnek ismertetését befejeznők, megjegyezzük, hogy a közjótékonysági intézetek közé szokás számítani a hatósági *zálogházakat* is. Budapesten a kir. *zálogházak* álladéka volt :

1874-ben 75.500 ingó, értéke 227.000 forint ; 128.000 ékszer 1,996.000 forint értékben.

1896-ban 230.000 ingó, értéke 618.000 forint ; 199.000 ékszer 1,523.000 forint értékben.

1874-ben elzálogosítottak 371.000 darabot 3,488.000 forint értékben.

1874-ben kiváltottak 351.000 darabot (3,316.000 forint értékben).

1896-ban elzálogosítottak 959.000 darabot (4,130.000 forint értékben).

1896-ban kiváltottak 929.000 darabot (4,420.000 forint értékben).

1875-ben elárvereztek 42.000 darabot 358.000 forint értékben.

1896-ban elárvereztek 66.000 darabot 963.000 forint értékben.

Természetes, hogy a kir. zálogházakon kívül nagy sereg magán-zálogház is működött, nem épen emberbaráti célzattal és üzleti módszerekkel.

2. Az igazi *szociálpolitika*, a preventív gondoskodás ezekkel szemben igen lassan fejlődött odáig, hogy a hatóság saját igazgatásába tartozónak ismerje el.

Gyenge népjóléti jellege volt a *munkáskaszinók* hatósági támogatásának egyes kerületekben (1895 óta).

Az első nevezetes terület azután a *lakásügy* volt s amikor már a szükség-lakások kezdetleges stádiumából kinőtt.

A főváros népszámának rendkívüli és rohamos emelkedésével jelentkezik a lakásszükség is. Már a 70-es évi népszámlálási adatok súlyos bajokat állapítottak meg, de ebben az időben egyrészt a hatóságok még általában -- külföldi nagyvárosokban is — kevésbé ismerték fel kötelezettségüket, hogy a lakásbajokon necsak tiltó rendelkezésekkel, hanem lakások teremtése útján pozitív módon is segítsenek, másrészt az 1873. évi gazdasági válság, s a nagy kolerajárvány után az elvándorlás nőtt, de bevándorlás visszaesett, úgyhogy az ellátatlan lakosság kevésbé gyakorolt nyomást a hatóságra.

Utóbb azonban már a 80-as évek elején előtérbe került ez a súlyos kérdés. Kamermayer polgármester 1883-ban Neményi Ambrus interpellációjára elismerve, hogy a fővárosban mintegy 30.000 ember pincében lakik, s egyébként is a magas lakbérek és alkalmas kislakások hiánya miatt az alsóbb néposztályok lakásínséget szenvednek, amit egyesek lakásuzsorára használnak ki. Minthogy azonban *nem látja célszerűnek*, hogy a *főváros maga* építsen lakóházakat, a tanáccsal egyetértőleg hajlandó kezdeményezni, hogy magánosok állami és községi kedvezmények révén lakóházak építésére buzdíttassanak. A tanács ennek folytán június 7-én a lakásínség okainak felderítésére, s az orvoslás módjaira való javaslatlételre külön szakbizottságot küldött ki. A bizottság előadója: *Neményi Ambrus* volt s jelentése máig érdekes dokumentumok a lakásügyi irodalomnak.¹⁾ Beható indokolás után teljes szabályrendelettervezetet is terjesztett elő. Családiházak, munkásházak, közhasznú építkezési társulatok, menhelyek, tömegszállók, túltömött lakások, pincelakások c. fejezetekkel. A javaslatot az ad hoc — bizottságban, — szakbizottságokban, s a tanácsban végigtárgyalták s az anyagból létrejött az 1885. évi 215: sz. szabályrendelet, mely gondoskodott a tömeges éjjeli szállók felügyeletéről, a pincelakások és a zsúfolt lakások megrendszabályozásáról, különös tekintettel az 1876: XIV. t.-c. (közegészségügyi törvény) rendelkezéseire, de ezenkívül jelentős intézkedéseket hoz a lakásépítkezéseknek előmozdítása céljából. Az 1884—1893. évek közt a pesti oldal nagykörútján kívül és Budapest külső részein építendő családi házaknak 10 évi rendkívüli mentességet kívánt biztosítani a községi pótdadó alól s ily házak tömeges építésére a kültelkeken kedvezményes áron biztosít városi telkeket. A gyárak által építendő munkáslakások után 15 évi teljes községi pótdádomentességet ígér, további 15 évre pedig azt a kedvezményt biztosítja, hogy a pótdadó a tiszta házbérjövedelemnek csak 10%-át tenné. Ezeket a kedvezményeket a szakszerű építési társaságokra is kiterjeszti.

A határozat azonban nem léphetett életbe, mert felterjesztésére a kormány csak 8 év után válaszolt s akkor is igen jelentékenyen módosította.

1887-ben a közgyűlés (590. sz. hat.) több telektömböt jelölt ki munkáslakások építésére 30 évre ingyen és pótdíjmentesen. Erre 1887-ben pályázatot is írtak ki, sajnos eredmény nélkül.

1893-ban Hieronymi belügyminiszter a 85-ös szabályrendeletnek a közhasznú építkezési vállalatokról, a menhelyekről, a tömeges éjjeli szállókról, a zsúfolt pincelakásokról szóló — tehát jobbra csak rendészeti — részeit jóváhagyta, egyebekben nem nyilatkozott s csak a pincelakások, éjjeli menhelyek, zsúfolt lakások pontos összeírását rendelte el. Erre Gerlőczy Károly alpolgármester vezetése mellett új lakásügyi bizottságot küldöttek

¹⁾ L.: Bővebben *Bárczy István és Wildner Ödön* 1909. évi előterjesztését a főv. lakásviszonyok javítása tárgyában. (Főv. Közlöny 1909. évi márc. 20. sz.)

ki. Ez elnökének terjedelmes előterjesztésére újabb javaslatot dolgozott ki, melyet a tanács módosítván, a közgyűlés 1893. június 21-én 649. sz. a. hozta meg újabb határozatát. Ennek következő pontjait hagyta jóvá a belügy-miniszter, (55.315/93. min. sz.). A már létesített szükséglakások családi szobákkal szaporíttassanak s újabb családi barakok építendők. 5 egyén befogadására alkalmas, tehát 50 m³ légterű szobákkal bíró szükséglakások magánvállalkozók útján való felépítése engedélyeztetik. A »Hajléktalanok menhelye« című, esetleg más hasoncélú együletet munkásmenhelyek építésében a főváros támogatja. Egyszobás lakásnak albérlővel való megosztásához a hatóság előzetes engedélye szükséges. Lakás-egészségügyi őrség állítandó fel. Mindazt, amit a főváros az építtetők támogatására, a tényleges lakásépítés biztosítására tervezett, a miniszter további előterjesztésektől tette függővé, tehát elodázta.

Pozitív lakásnyereséget szociális szempontból ebben a korban csak a következők jelentettek :

1. A főváros 1897-ben a IX. ker., Soroksári-út és Kén-utca sarkán 13.202 négyszögöles saját telkén a Hajléktalanok Menhelye egyesület által blokkrendszerben négyemeletes, minden emeletén 24, szoba-konyhás lakással bíró minta-munkásházat építtetett, 151.200 forint költséggel, s az épületet az egyesület kezelésére bízta. A kezelési költségből nyerendő méltányos bér-jövedelmet a központi pénztárba kellett szállítani.

2. A családi háztelpek létesítésére megalakult a »Házépítő tisztviselők egyesülete,« mely a X. ker., Tisztviselőtelepen az 1884. évi 638., 1885. évi 375., 1887. évi 1029., s 1888. évi 755. sz. közgyűlési határozatokkal megadott telekkedvezmények (négyzetölenkinti 50 krajcár vételár stb.) alapján kiépítette az Orczy-, Elnök-, Család-, Hédervári-, Szapáry-, Delej-, Villám-, Szabóky-utcák házsorát, (kb. 300 földszintes és egyemeletes családiházat) amelyek persze ma már csak igen kis részben vannak az eredeti családok tulajdonában.

3. A főváros a telek- és adókedvezményeivel a MÁV és egyes gyárvállalatok (pl. Ganz és társa), 1882-től kezdve, a Kőbányai-, Orczy-, Pongrácutakon stb. tömegesebb munkás- és tisztviselőlakásokat építettek, amelyek tömegét később modernekek szaporították.

A lakásügy hatósági felkarolása azonban csak sokkal később, 1909-ben kezdődött el igazán jelentékeny eredményekkel. Ugyanakkor kezdtek építésetileg kialakulni a célszerű *kislakás*-típusok. Addig a kislakás az volt ami az alaprajz szerint a nagylakásból megmaradt és ezért silány és alkalmatlan volt.

Korszakunk s az előző és követő két évtized lakásügyi viszonyait, — amennyiben a *lakásszükség* bemutatására alkalmasak, a következő adatok világítják meg :

Számok a lakásszükség jellemzésére.

	1880-ban	1890-ben	1900-ban
A lakások száma volt	77.480	104.047	189.242
A pincelakások száma volt	5.778	5.296	4.948
A pincelakásokban lakott ember	31.637	26.143	8.777
A padláslakások száma	126	—	77
A padláslakók száma	453	1.463	846
1 szobás lakás volt	42.508	58.207	84.757
1 szobás lakásban lakott	191.913	261.214	364.798
1 szobás lakásban szobánként laksűrűség ...	4·51	4·48	4·30
Albérlok száma családtagjaikkal	23.411	37.816	50.330
Ágyrajárók száma	27.529	31.568	35.516
Üresen álló lakások évi átlagban	695	1.192	760

XV.

Pénzügyek. (Háztartás. Vagyon. Kölcsönügy.)

A közigazgatásnak az előbbieken kifejtett és megvilágított fejlődése természetszerűen a legszorosabban összefügg a főváros pénzügyeivel s azokkal a hatás-kölcsönhatás viszonyában állott. A fővárosi pénzügyek történetét behatóan megírta dr. Rácz Gyula a Városi Szemle többször idézett jubiláris kötetében (»A negyvenéves Budapest«), de érdekes adatgyűjteményt adott ki dr. Thirring Gusztáv is a székesfőváros statisztikai közleményeiben (»Budapest félszázados fejlődése 1873—1923.«)

A következőkben ezek alapján csak illusztratív számokat közlünk, korunkra vonatkozólag.

**1. Az összes (községi és egyéb) alapok bevételei és kiadásai (kikerekítve)
1874—1897.**

	Bevétel	Kiadás
1874-ben	8,379.000 forint	6,803.000 forint
1880-ban	16,002.000 «	16,021.000 «
1885-ben	17,190.000 «	17,231.000 «
1890-ben	22,585.000 «	22,230.000 «
1895-ben	31,223.000 «	30,962.000 «
1896-ban	33,745.000 «	34,042.000 «
1897-ben	48,987.000 «	49,120.000 «

**2. A községi alap legfőbb bevételei 1874-ben és 1896-ban.
(Kikerekítve forintokban.)**

Községi adópótlék	1874-ben	1,600.000 forint	1896-ban ¹⁾	2,947.000 forint
Házbérkrajcár	1874-ben	572.000 «	1896-ban ²⁾	1,423.000 «
Fogyasztási adópótlék	1874-ben	565.000 «	1896-ban ³⁾	1,792.000 «
Kövezeti-vám (városi)	1874-ben	660.000 «	1896-ban	1,703.000 «
Haszonbérletek	1874-ben	358.000 «	1896-ban ⁴⁾	172.000 «
Telekátíratási díjak	1874-ben	182.000 «	1896-ban	453.000 «
Vízvezeték	1874-ben	515.000 «	1896-ban	1,341.000 «
Közvágóhíd és marhavásártér	1874-ben	175.000 «	1896-ban	539.000 «
Ház- és telekbérek	1874-ben	72.000 «	1896-ban	890.000 «

1874-ben az összes bevételeknek csaknem fele a közjogi és közigazgatási bevételekből (adókból és vámokból) került ki (3,860.000 forint), a többinek nagyrésze a főváros vagyonának (haszonvételi jogok, ingatlan-hozadék), míg üzemekből, amelyek utóbb a bevétel oly bő forrásává lettek, — csak 750.000 forint folyt be. Igaz, hogy üzemnek akkori időből csak a szarvasmarhavágóhidat (175.000 forint), a vízvezetékot (515.000 forint) és a Rudas-fürdőt (73.000 forint) lehet venni; ezek is csak közigazgatási intézetekként voltak szervezve.

1896-ban az adó- és vámbevételek kereken 8,400.000 forintot tettek ki; ami az összes bevételek egy negyedét teszi, de előtérbe lépnek az említett üzemszerű intézetek közel 2,000.000-val, a ház- és lakbérek kereken 900.000 forinttal, míg a haszonvételek állami intézkedés folytán megcsappantak. Egészben véve tehát még mindig a közigazgatási gazdálkodás és a még későbbi 1910-től folyó üzemgazdálkodással erősen vegyes igazgatási gazdálkodás a kor jellemvonása.

3. A községi alap legfőbb kiadásai 1874-ben és 1896-ban (kikerekítve forintokban).

Közigazgatási alkalmazottak stb. illetményei	1874-ben	961.000 forint	1896-ban	2,050.000 forint
Utcák, utak jókarban tartása	1874-ben	1,170.000 «	1896-ban	2,344.000 «
Vízvezeték kezelése	1874-ben	20.000 «	1896-ban	588.000 «
Tőketörlesztés	1874-ben	202.000 «	1896-ban	367.000 «
Adóssági kamatok	1874-ben	585.000 «	1896-ban	1,484.000 «
Közüvilágítás	1874-ben	160.000 «	1896-ban	192.000 «
Marhavágóhíd és vásár	1874-ben	67.000 «	1896-ban	253.000 «

¹⁾ A községi pótdadó kulcsa 1873—1908. közt állandó maradt: 25%-a az állami egyenes adóknak.

²⁾ A nyers házbérvédelemnek épületfenntartás címén 20%-kal lecsökkentett alapja után 3% és szemétfuvarozás címén 0·4%.

³⁾ Az 1899: VI. t.-c. megszüntette a sör- és állami adó alól mentes szeszadó-pótlékot.

⁴⁾ Az 1888: XXXVI. t.-c. szerint az italmérés használati jogot megváltotta az állam, de az 1899: VI. t.-c. csonkahozadékot is rögzítette 741.000 forintra.

Államrendőrségi járulék	1874-ben	378.000 forint	1896-ban	619.000 ¹ forint
Vallásügyi kiadások	1874-ben	62.000 «	1896-ban	165.000 «
Közüktatás	1874-ben	477.000 «	1896-ban	2,396.000 «
Közjótékonyosság	1874-ben	59.000 «	1896-ban	355.000 «
Katonabeszállásolás	1874-ben	103.000 «	1896-ban	248.000 «
Tűzoltás	1874-ben	83.000 «	1896-ban	199.000 «
Épületek fenntartása	1874-ben	26.000 «	1896-ban	132.000 «
Hivatali dologi kiadások	1874-ben	131.000 «	1896-ban	383.000 «

1874-ben a kiadások közt kitétek a főtételek:

Tőketörlesztések és kamatok	23·0%-ot,
A közlekedések (út stb.)	18·3%-ot,
A közegészségek	15·4%-ot,
A közigazgatási személyes és dologiak	15·0%-ot,
A közoktatásiak és közművelődések	13·5%-ot,
A belrendőriek	7·2%-ot,

1896-ban a kiadások közt kitétek a szoros közigazgatásiak és közoktatásiak 8—8, az annuitás 5·4, a közlekedések 7·5, a belrendőriek 2·5%-ot stb.

4. A községi és egyéb alapok vagyonállapota.

	Vagyon	Teher millióban	Tiszta vagyon millióban
1875-ben	59·6	15·6	44·0
1880-ban	67·7	17·0	50·7
1885-ben	91·7	17·9	73·8
1890-ben	111·8	21·9	89·9
1896-ban	159·0	44·0	115·0

A vagyonban szerepelnek ingatlanok (telkek, épületek), bútorok, egyéb felszerelések, cselekvő tőkék, használati jogok, pénzkészletek.

Az üres telkek kiterjedése 1874-ben 53·3 millió m², becstértékük 34·5 millió forint¹⁾

1896-ban 48·8 « « « 70·0 « «

Az épületek száma 1874-ben 194·0 « « « 15·8 « «

1896-ban 335·0 « « « 53·6 « «

A tiszta vagyonból 1 lakosra jutott 1875-ben kb. 144 forint, 1896-ban 186 forint.

5. A főváros kölcsöneinek állapota.

1874-ben volt törlesztéses kölcsön 18,090.000 forint

függőkölcsön 900.000 «

1896-ban volt törlesztéses kölcsön 55,500.000 «

függőkölcsön 15,150.000 «

A lakosság egy fejére 1874-ben jutott 33·32 «

1896-ban jutott 56·30 « adósság.

¹⁾ L. bővebben »A főváros ingatlantulajdona« c. tanulmányomat (Városi Szemle 1938. évf. 1. és 2. szám).

Törlesztéses kölcsönök voltak: 1. az 1859. évi budai 2,000.000 forintos sorskölcsön még le nem törlesztett része (a teljes kisorsolás 1909-ben ért véget), 2. 1870-ben 3,000.000 forintos, 3. 1871-ben 5,000.000 forintos. 4. 1880-ban 6,000.000 milliós, 5. 1886—1890. közt 2,500.000 millió forintos függőkölcsön, 6. 1890-ben 25,000.000-os kölcsön. Ez utóbbiból a régebbi kölcsöntartozások maradványainak visszafizetésére — 13,050.000 forintot, — vízvezetéki, csatornázási, iskolai, vásárcsarnoki, szabályozási stb. beruházásokra 12,225.000 forintot használtak fel.

XVI.

Végszó.

Ebben a tanulmányomban közgyűlési jegyzőkönyvek, egyéb hivatalos kiadványok s a szövegben idézett átfogóbb monográfiák alapján igyekszem képet adni a főváros egyesítésétől a millenáris évig terjedő idők fővárosi közigazgatásának. Csatlakozik az előbbi tanulmányaimhoz a szabadságharc, abszolutizmus, provizorium, s a kiegyezés korrabeli fővárosi közigazgatásról. A határkö az ezredév megünneplésének éve. Oly év, mely felé mintegy tetőpont felé emelkedett a fejlődés. A jogos büszke, történelmi és nemzeti önérzet, a multba visszanézés, vallásos hálaadás és a multból jövőbeli reményeket merítés éve, mely mély nyomot hagyott a lelkeken.

Ettől a látszólagos tetőponttól kezdve voltak utóbb a fejlődésben mély hullámvölgyek, de fővárosunk szerencsére kiemelkedett belőlük s ismét a hullámhegyre emelkedett.

Ez kell, hogy optimizmussal töltse el a tárgyilagos szemlélőt és krónikást is.

